Poseban otisak iz 288. knjige Rada
Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

Odjel za filozofiju i društvene nauke
Knjiga IV.

STIPE GUNJAČA

Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAGREB 1952

93.870
949.75
KNJIŽNICA I ČITAONICA Bogdan Ogrizović ZAGREB
Ib 823

STIPE GUNJAČA

KAKO I GDJE JE SVRŠIO HRVATSKI KRALJ DIMITRIJE ZVONIMIR

S DODATKOM

O GROBU KRALJA ZVONIMIRA NA KAPITULU KOD KNINA

UVOD

U hrvatskoj historijskoj nauci pored problematike salonitanskih i splitskih sinoda nije ni jedno pitanje izazvalo toliko rasprava ni urodilo tako obilnom literaturom,[1] kao što je pitanje načina smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira. S druge strane, nije se desilo, da je neki problem iz naše prošlosti, makar se o njemu i manje raspravljalo, dao tako malo rezultata kao ovaj. Tako još danas to pitanje leži otvoreno kao i pod konac prošloga stoljeća, premda se mnogo truda ulagalo, da se dokaže, bilo da je kralj umro naravnom smrću, ili da je ubijen. Razlika je ipak u tome, što se ranije smatralo čas dokazanim, da je Zvonimir svršio naravnom smrću, a čas opet da je poginuo, dok se u novije doba ovo pitanje popularizíralo kao neriješen problem i u nauci[2] i u široj javnosti. Nema sumnje, da se problem komplicirao zbog nepodesno izabranog naučnog metoda, što se ispoljilo u djelomičnom obuhvatanju građe, u prevelikom povjerenju u naučne autoritete i oslanjanju na njih; općenito u površnom i neakribičnom obrađivanju teme. Historičaru je bitno i važno, a i najveća mu je teškoća, da u vijestima oštro luči izvornu jezgru od dogradnje na njoj. A problem načina smrti kralja Zvonimira raspravljao se u našoj historiografiji na osnovu očevidno zamršene, kontradiktorne, nediferencirane, loše provjerene, a nadasve labavo kronološki fiksirane građe. Pitanje se začelo, a dobrim dijelom i razvilo na jednoj jedinoj vijesti, koja je zabilježena kao dodatak u hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina (DHRLjPD), po kojoj je Zvonimir bio ubijen na skupštini u mjestu Pet crkava na Kosovu polju. Bujnost ove vijesti te njena povezanost za tekst Dukljaninove kronike činili su, da se ona uzimala osnovom cijelog problema. Drugim vijestima, koje su kasnije uzimane u pretres, pripisivao se obično sekundarni karakter, bilo što se njihova pojava držala zakašnjelom, bilo zbog kratkoće sadržaja, ili što se u narativnom podudaranju nekih pasusa u njima gledala apsolutna tekstualna zavisnost od dodatka u spomenutoj kronici. O

izvoru – u pravom poimanju njegove specifičnosti – nije bilo govora, jer se on nije ni uočio. Isto tako nije uziman u obzir ni arheološko-topografski momenat, bar ne onoliko, koliko je s dobrih izgleda mogao biti korišten, a taj je nedvojbeno veoma važan i odlučan za izlaz iz situacije, u koju je problem zapao. Doduše, arheološko-topografska strana nije bila pročišćena sa strane hrvatske arheološke nauke, iako je ona na sebe bila preuzela taj zadatak.

Međutim rezultati novih istraživanja kako na arheološkom terenu, tako i u rimskim bibliotekama, uz neka zapažanja na dosada obrađivanoj građi, omogućit će nam, da pretresemo dosadašnju strukturu ovog pitanja i dosljedno tomu da utvrdimo način smrti kralja Zvonimira, kao i položaj gdje se ona zbila.

I.

IZVOR I VIJEST PRIMARNOG ZNAČAJA U HISTORIA SALONITANORUM PONTIFICUM

Najnovijim proučavanjem utvrdilo se rano porijeklo djela u kojemu se nalazi vijest o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, a od kojega su se sačuvali kasniji prijepisi. To je rukopis koji nosi naslov »Historia Salonitanorum pontificum« (HSP), a ranije se običavao nazivati »Historia Salonitana maior«, po nekima Barberinski rukopis preudešavanoga djela Tome Arciđakona splitskog.[3] Pouzdano je utvrđeno, da je ovo djelo prethodilo definitivnoj redakciji Historije Salonitane Tome Arciđakona, za koje je dapače dokazana velika vjerojatnost, da se odnosi na sam Tomin koncept. U radnji »Historia Salonitana maior« iznio sam dokaze, koji apsolutno idu u prilog autentičnosti sastavka; štaviše dokazano je, da je koncept vrsnijeg kvaliteta od same definitivne redakcije.[4]

U ovom momentu za nas je važno, što je prepoznat odnos Tome Arciđakona (umro 1268) s oba djela, jer je time pouzdano utvrđeno vrijeme zabilježbe vijesti o pogibiji kralja Zvonimira. Napose je važno, što druge, očito kasnije vijesti, nemaju ove osobine, pa vijest u HSP uzimlje prvo mjesto u kronološkom redu.

Nego, od velikog je značaja i prava odlika ove vijesti, što se u njoj nalazi uklopljen i izvor, ni od koga do sada priznat, a u štvari jedini, koji ima u pravom smislu značaj historijskog izvora. Tekstovna neodvojenost izvora i vijesti sili nas, da ih ovdje skupa iznesemo:

VIRUM VALDE EGREGIUM ET BONITATE PLENUM CRESCENTIUM NOMINE

Crescentius archiepiscopus spalatensis, natione Romanus, iste suscepit sacros ordines in Romana Curia et venit Spalatum, anno domini millesimo centesimo. Quo quidem tempore rex Suonimir, Croatorum rex, quem Ungari appellarunt

Zolomerium precepit et ordinavit coadunari omnes nobiles et strenuos ac in arte militaria instructos sui regni viros in loco Illyrica lingua appellato Cossovo ubi dicitur locus quinque ecclesiarum et illic fecit perlegere literas curie Romane et imperiales in quibus erat talis tenor inter alia: Praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio, ac insuper obsecramus, ut tu, una cum tuo exercitu ad recuperandum gloriosi Christi sepulchrum, transferre te debeas ultra mare etc. Et statim sic turbati et accensi furore et ira opinantes, talia de consensu fore regis, invaserunt ipsum regem et occiderunt. Qui quidem rex iam vixerat in regno suo Chroatie per annos XXXV. sanctissime et sine heredibus. Nuptus tamen quidem filie regis Belle primi, et iste Suonemerius ultimus fuit in regno Croatie.

Itaque post ipsum Croati unquam amplius habuerunt regem. His itaque hoc modo peractis, uxor Suonemirii, filia regis Bellae sentiens se gravata ab homicidis et propter mortem sui viri clamavit fratrem suum Vulandislavum regem Ungarie ut ulcisceretur dictos homicidas sui viri. Tunc rex Vulandislavus, sine mora aliqua, congregato magno exercitu, venit et occupavit totam terram a Dravo flumine usque ad Alpes que dicuntur ferree. Post hoc transivit Alpes et cepit inpugnare munitiones et castra cum multa sanguinis effusione in signum vindictae sui cognati. Et sic obtento regno Croatorum traddidit illud sororis sue, olim Suonemerii, quia ut dictum est fuit ultimus rex in regno Croatie, cui et factum fuit in memoriam epitaphium infrascriptum:

EPITAPHIUM SUONIMERII REGIS CROATORUM

Gemitum quis poterit genis retinere
Cum hanc turbam viderit fletu flendam vere
Nam hac caligine iubar requiescit
Excelso de semine quam mire torpescit
Cuius namque mors cruera dirre potest pandi
Propter atra scelera populi nephandi
Mentes suas ad yma rabidi flexerunt
Et nece durissima regem perimerunt
Robustarum virium brachio potentem
Pium Suonimirum in mense pudentem
Qui clipeus fuerat pro eis in hostes
Terere consueverat inimici postes
Flete iam proceres principum honorum
Senes atque puberes terae Croatorum
Nam regni solemnia prima que fuere
Nunc honor et gloria simulque ruere.

Et quia ut dictum est, rex Suonimirus decesserat sine heredibus, deficiente toto regali sanguine, regnum Croatorum pertinere vivebant acephali, et sine regimine ita quod inter ipsos diviserunt regnum Croatie, inflati ambitione regnandi. Ita quod inter ipsos emersere innumerabiles rapine, proditiones, cedes, omnium facinorum seminaria, alter alterum insequendo, invadendo, trucidando et omnia nefaria in alterum exercendo, quotidie non solum fiebat, sed augmentabatur, non alia de causa, nisi quia capite privati erant.[5]

A) Izvor

Ovdje se već po osobinama samog teksta jasno vidi, da epitaf ima karakter izvora, a sve drugo da pripada oblikovanoj vijesti. Dosada se epitaf objelodanjivao bilo s (djelomičnim) tekstom vijesti,[6] bilo samostalno, t. j. izdvojeno iz teksta.[7] Lucius je prvi posumnjao u autentičnost epitafa svrstavši ga među »ficta et supposita«,[8] i nitko se poslije njega nije izjasnio u prilog njegove izvorne snage. Držalo se naime, bez izuzetka, da je epitaf izmišljen,[9] odnosno da predstavlja izljev kasnije pjesničke mašte,[10] ili da ga je po svoj prilici sastavio isti pjesnik, koji je sastavio epitaf Mladena III. Šubića u Trogiru g. 1348.[11] No mi ćemo pristupiti ispitivanju višestrukih okolnosti, koje će nas dovesti do drukčijeg zaključka:

1. Epitaf se smatrao »interpolacijom« u djelu, kojemu se nije pridavala veća starost od XVI. stoljeća. Kritikom teksta HSP došlo je do konstatacije, da to djelo potječe iz sredine XIII. stoljeća. To radikalno mijenja dosadašnja gledišta na starost, a s time i na autentičnost ovoga sastavka, pa je bez mnogo riječi jasno, da djelu moramo pokloniti kudikamo više povjerenja, nego se to činilo dosada. Općenita je formula u historičkom metodu, da je sastavak vjerodostojniji, što je bliži vremenu zbivanja događaja, koji se u njemu iznose, pa je već s tim logično, da epitaf, koji se u njemu nalazi, dijeli s njim općenitu vrijednost sastavka, jer ono, što je veće, ipso facto sadržava u sebi ono, što je manje.

2. Dokazano je, da naš epitaf po svojoj naravi u tekstu HSP pripada građi, kao i tekstovi salonitanskih sinoda, papinskih pisama, novoprepoznatog kataloga salonitansko-splitskih metropolita, splitskih sinoda i isprave kralja Gejze II. Objašnjeno je, da to nisu »interpolacije« nego izvori, koji su uneseni u sastavak HSP, i baš zbog te osobine nisu preneseni u definitivnu redakciju Historije Salonitane (HS).[12] Dakle oni su ispušteni iz ranijeg sastavka (koncepta), a ne »dodani« definitivnoj redakciji.

Građa u HSP je autentična zato, što nijedan dokumenat nema u sebi ništa, što se ne bi slagalo s duhom vremena, na koje se odnosi, niti ma što u njima izlazi iz okvira historijskih mogućnosti. Štaviše, neki se dadu kontrolirati zato, što su se istovetni pojavili na drugoj strani. Tako na pr. isprava kralja Gejze II,[13] pismo pape Urbana III.[14] i splitski sinod iz g. 1185.[15] Potvrđeno je s druge strane, da su najvjerodostojniji oni katalozi salonitansko-splitskih metropolita, koji su ekstrahirani iz HSP.[16] Salonitanski sinodi pak odaju autentičnost posebnim stilom, griješkama, oznakom »explicit« na svršetku teksta, pluralnim oblikom imena grada Solina, te formulama protokola i eshatokola.[17]

Ovi komparativni dokazi potvrđuju, da je građa u HSP uzimana s izvora, pa nema nikakva razloga, iako nemamo sačuvanih komparativnih podataka za epitaf, da iz ovog lanca izdvojimo kariku, koja mu pripada, i da onda per analogiam ne zaključimo, da nam se u prijepisu epitafa sačuvao autentičan izvor.

3. Naša historiografija u imenu Tome Arciđakona opravdano gleda zalog relativne vjerodostojnosti, razumije se kroz njegovu HS, iako je utvrđeno, da u njoj ima subjektivne tendencije (na pr. pasusi o nadbiskupu Guncelu, o Sedehu i Vuku, o vojvodi Relesu, o Cetinjanima i t. d.) L. Katić je u najnovije vrijeme utvrdio, kako je Toma bio dobro obaviješten o prilikama u

Solinu malo prije propasti grada,[18] te izveo zaključak, da Toma ne izmišlja, nego da u HS piše po predlošcima i starijim izvorima, koji su kasnije propali.[19] HSP zaslužuje još i veće povjerenje nego HS, jer je pisana prvom rukom, kad manje dolazi do izražaja tendencija, a spontanije izbivaju historijska fakta. Dakako da gola građa, koja se u HSP iznosi, zaslužuje veće povjerenje nego sama tekstovna tvorba. Na izvjesnoj građi u HSP ništa se ne izgrađuje u definitivnoj redakciji, pa baš u tomu leži dokaz, da je njena izvornost smetala nekoj tendenciji.[20] Inače se po svoj građi vidi, da je birana izvrsnim kriterijem, koji je garantiran Tominom naobrazbom. Naš epitaf sada dijeli autorsku vjerodostojnost Tome Arciđakona skupa sa ostalom provjerenom građom, dapače još u većoj mjeri, nego što se dosada pripisivala Tomi preko HS.

4. Da se ocijeni kvalitet jednog sastavka tomu mnogo doprinosi, kad se zna, na kakvoj se građi osniva, a vjerodostojnost građe dobiva jak oslonac, ako joj se može dokazati porijeklo. Zato ću se podulje osvrnuti na topografske prilike, iz kojih je mogla proizići mogućnost preuzimanja teksta epitafa.

Još je Rački naslućivao, da t. zv. »dopunjci«, t. j. ova građa, potječe iz Splita zato, što se ona pobliže tiče splitske crkve, a napose splitskih nadbiskupa, njihovih prava i povlastica.[21] Njega se pridržao Šišić izjašnjujući se, da građa u HSP potječe iz nekog splitskog arhiva,[22] makar je i on tu građu smatrao kasnijom interpolacijom u jedan primjerak Tomine HS. Sada su njihove slutnje našle potvrdu u činjenici, što se prepoznao sakupljač te građe, koji je živio, djelovao i pisao u Splitu, a to je sam Toma Arciđakon.

Doista, dvije verzije žića o sv. Dujmu, što se u HSP nalaze, svjedoče, da su bili razvijeni oblici legende o njemu, a to zato, što je ovaj solinski mučenik bio patron grada Splita i metropolije, pa je logično, da im se izvor ima tražiti u Splitu, gdje se sv. Dujam osobito štovao i gdje se o njemu sigurno mnogo propovijedalo, pa i pisalo. Znamo pozitivno, da je u Splitu bilo više pisanih legendi, lekcija, jer Toma bilježi, da Adam Parižanin »a veteribus ystoriis legendas utriusque martiris (= sv. Dujma i sv. Staša) lepido satis dictamine innovavit«.[23]

Jamačno su bili u Splitu i tekstovi salonitanskih sinoda, jer je splitska metropolija kao nasljednica salonitanske mogla baštiniti neke spise, koji su preostali od nje. Posve je prirodno, da su se i od nekoga sastavljeni katalozi splitskih metropolita morali nalaziti u Splitu, kad se oni jedini odnose na samu splitsku metropoliju. To isto bi vrijedilo i za spise splitskih sinoda. Vidjeli smo, da se isprava kralja Gejze II. i pismo pape Urbana III. nalaze u drugim prijepisima iz predloška od g. 1333. u rukopisu »Mensa episcopalis« u Splitu,[24] a zaključci splitskog sinoda iz g. 1185. sačuvali su se u originalu.[25]

Sve je ovo preuzeto u HSP, pa je i s ove strane potvrđeno, da je izvor građi, koja je ušla u HSP i na osnovu koje se izradila HS uopće, bio u Splitu. Razumije se, da pri tomu ne smijemo pomišljati na uzak prostor grada nego i na njegovu barem užu okolicu.

Toma kaže, da se u Solinu, dakle u neposrednoj blizini Splita, u crkvi sv. Stjepana, nalazi pokopan kralj Krešimir sa više kraljeva i kraljica.[26] Ovo govori za neku vrst mauzoleja hrvatskih kraljeva, koji se nalazio u Solinu. Kad izričito znamo, da je tu pokopan kralj Krešimir, Zvonimirov prethodnik, ne smijemo ni po čemu smatrati, da je s njim ukapanje kraljeva u Solinu završeno. Zatim, kad je riječ o ukapanju »cum pluribus aliis regibus et reginis«, nema razloga da ne vjerujemo, da »inter plures« nije bio i njegov neposredni nasljednik Zvonimir. Barada uvjerljivo postavlja tezu, da Zvonimir vuče lozu

od Svetoslavovića, koji su drugi izdanak loze Trpimirovića – paralelan s onom Krešimirovića – i da kao takav poslije kompromisa dolazi kao suvladar Petra Krešimira i nasljeđuje ga legitimno.[27] Prema tomu ne bi postojala dinastička zapreka, da se Zvonimir pokopa sa ostalim Trpimirovićima. Osim toga vidimo, da Zvonimir vraća splitskoj metropoliji crkve sv. Marije i sv. Stjepana u Solinu,[28] dakle i mauzolej, a Barada iz toga izvodi zaključak, »da Zvonimir nije bio vlastan, nije mogao to učiniti za živa člana te dinastije, Stjepana, koji je u tom slučaju bio jedini baštinik tih grobnica. Kad je Zvonimir to učinio, znak je, da je on bio vlastan da to učini, t. j. da su tu bili i njegovi pređi pokopani.«[29] Dašto da Barada ovdje misli na davnije pretke. Prema tomu Zvonimir je s crkvom sv. Stjepana raspolagao (već i kao kralj) i zato je imao prava, da i sam bude pokopan s ostalim kraljevima.

Ali, mi imamo još jedan podatak, a to je nešto konfuzna vijest, kojoj se ipak prepoznaje bitna jezgra i ona dopunjuje sve, što je u prilog solinskog momenta rečeno. Vijest se doduše javlja kasno, ali ako je nalazimo kasno zabilježenu, time nije rečeno, da je nastala u odmaklo doba. Mogla je naime biti preuzeta iz kojeg ranijeg, nama nepoznatog izvora. Vijest je donio Jakov Lukarević (1551–1615) i ona glasi:

»Nel detto tempo mori Suonimir re di Croatia, et fu portato a sepelire in Bichiay nell'isola Metabure in san Antonio dove si sepelivano i re del paese; et haveva lasciato alla sua moglie, sorella di santo Vuladislavo rè di Ungheria il regno: la quale renuntiò al suo fratello il regno d'ambidue le Croatie, qual cominciò in Selimir Harvoi nel 550 et finì in ban Selimir o Zudomir; il quale (secondo Paolo Scaligero) fù nel 1009. ...«[30]

Budući da ovdje Lukarević odaje služenje s Pavlom Skalićem, čije je maštanje i besprimjerno izmišljanje općenito poznato, moglo bi se u prvi mah pomisliti, da je Skalić autor cijele vijesti, pa zato moramo odmah stvar izvesti na čistac.

Vladimir Mažuranić nam donosi popis autora, kojima se Lukarević služio, a i sam ih naveo u svom djelu pod »Autori citati nella presente opera.« No Mažuranić se namjerio na primjerak Sveučilišne biblioteke u Zagrebu, a u spomenutom popisu tog primjerka nalaze se olovkom zabilježene mnoge brojke strana, gdje je citiran pojedini pisac, kojim se Lukarević služio,[31] (inače je Mažuranića dopunila K. Lucerna).[32] Mažuranić konstatira, da je Lukarević nastojao obraditi najstarije doba povijesti po djelima, koja su onoga vremena bila jako cijenjena, ali i to, da je Lukarević nekritičan preko reda stoga, što se poveo za zlim primjerom Orbinijevim, te su obojica povjerovali Skaliću i uvrstili ga među svoje »izvore«. Zatim kaže, da će svaki put trebati zagledati s nužnim oprezom, gdje je Lukarević naznačio kojeg autora, kao i u djela pisaca, koje on citira. Mažuranić sam za se govori, da je on, tako postupajući, nekoliko puta našao jezgru istine i time donekle opoštenio Jakova Lukarevića.[33] Na osnovu takvog sagledavanja razdijelio je ovu vijest u dva dijela: prvi, koji seže do riječi »ambidue le Croatie«, i drugi, ono, što se nalazi iza toga. Za prvi dio izjasnio se, da ga je Lukarević očito napisao po povijesnim knjigama, koje su po ugarskom shvaćanju pokazivale, kako je tobože sv. Ladislav stekao neko pravo na nasljedstvo krune Hrvatske Bijele i Crvene.[34] Odvajajući od ovoga ostali tekst – to bi bio drugi dio – o njemu počinje: »Zatim dolazi posve neskladno kao tobože zavisna rečenica »qual cominciò in Selimir Arvoi nel 550 e finì in Ban Zudomir il quale (secondo Paolo Scaligero) fù nel 1009. ...«[35] Konačno konstatira: »Smetena daljnja pripovijest potekla je, kako je u zaporci pisac natuknuo od Pavla Scaligera«.[36]

To inače svatko iz teksta jasno razabire i zato nema razloga sumnji, da bi Lukarević u onom prvom dijelu vijesti, u kojemu se spominje Zvonimir, preuzeo što od Skalića.

Osim toga Radojčić tvrdi, da pregledavajući Skalićeva djela, nigdje nije našao spomena o kralju Zvonimiru,[37] pa je i s ove strane potvrđeno, da je Lukarević, kad govori o Zvonimiru, to preuzeo od drugdje.

Pogledamo li, što Lukarević piše u vezi sa Zvonimirom, vidjet ćemo, da je historijska suština doista tačna:

1. Rodbinska veza, žena Zvonimirova – sestra ugarskog kralja Ladislava, potpuno odgovara.
2. Zvonimir ostavlja kraljevstvo svojoj ženi. Nije nemoguće, da ga je žena naslijedila, jer znamo, da je Zvonimirov sin Radovan nestao prije Zvonimira i da se ne spominje nijedan drugi muški potomak. Ne znamo izričito, da u ovakvoj situaciji žensko nasljedstvo ne bi bilo u skladu s nasljednim pravom. Uostalom, njeno vladanje navode najstarije vijesti, i mi ćemo se na to osvrnuti poslije.
3. Ustupanje prijestolja bratu Ladislavu potvrđeno je istim vijestima kao i vladanje Zvonimirove žene.
4. Riječ o dvije Hrvatske ima mjesta u historijskoj zbilji, kad se uzme u obzir, da je postojanje Hrvatske Svetoslavovića i Hrvatske Krešimirovića vrlo vjerojatno, a baš bi Zvonimir bio vladar obiju.[38] U drugu ruku znamo, da stariji sastavci navode Crvenu i Bijelu Hrvatsku, dakle dvije.

Vidimo dakle, da se inače vrlo kratka Lukarevićeva vijest dade kontrolirati sa ova četiri navoda, što potvrđuje, da se on poslužio viješću, u kojoj je historijska jezgra bila dobro sačuvana. Za nas je važno, da u historijskoj jezgri stoji sve ono, što se odnosi na prilike poslije Zvonimirove smrti, iako se njena narav uopće ne spominje. Time hoću reći, da detalj o ukopu kralja Zvonimira ima istu vjerodostojnost, kao i ostali navodi, a baš nas ovaj detalj ovdje najviše i zanima.

Već se Lucius osvrnuo na nesuglasje u pitanju mjesta Zvonimirova ukopa, odnosno u pitanju ukopišta hrvatskih vladara. Njemu je udario u oči nesklad spomenute Tomine vijesti o ukopištu više kraljeva i kraljica u Solinu s Lukarevićevom viješću o pokopu Zvonimira »*in Bichiay* nell'isola Metabure in san Antonio dove si *sepelivano i re del paese*.« Lucius je to spomenuo, a da se nije upuštao u problem, nego je ostavio da sudi, kako tko hoće.[39] Nu kako on pri tomu ističe Tomu kao starijeg pisca i njegovu blizinu Solinu, time ipak očituje, da je sam skloniji vjerovati Tomi.

U Lukarevićevoj vijesti spominju se Bichiay, otok Metabure i sv. Antun, razumije se crkva. Nama je ova topografija nepoznata, očito s toga, što je sama u sebi nejasna i zato ću se potruditi, da je razjasnim.

Držim, da ćemo poći dobrim putem, ako najprije potražimo, ima li što u ovoj vijesti, što bi bilo zajamčeno i s drugim, zasebnim svjedočanstvom. Takva mogućnost zaista postoji, i to je navod, da je Zvonimir donesen na ukop na otok i u crkvu »dove si sepelivano i re del paese«. Ovdje se dakle radi o tradicionalnom ukopištu hrvatskih kraljeva na jednom otoku i u jednoj crkvi, a budući su i otok i crkva potvrđeni arheološkim nalazom, i to na Gospinu otoku u Solinu, koji optače rijeka Jadro, to ne može biti više otoka s takvom oznakom nego samo ovaj. Na njemu je Bulić pronašao temelje starohrvatske crkve i u njoj dijelove natpisne strane sarkofaga kraljice Jelene,[40] za koju Toma Arciđakon kaže da je sagradila i obdarila crkve sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu.[41] A već smo se prije sreli s Tominim navodom, da se ovdje (u crkvi

sv. Stjepana) ukapahu hrvatski kraljevi i kraljice. Stoga slaganje Lukarevićeve vijesti u najelementarnijim oznakama (otok, crkva) s arheološkim rezultatima čini navod o ukopištu kraljeva u biti pouzdanim, to više, što se vijest pojavila nezavisno od drugih, a s njima se i u ovome i na ovakav način slaže.

Budući da arheološki rezultati imaju neospornu vjerodostojnost, to na njima ostaje sva izvorna snaga, a sve drugo, u čemu se detalji od njih razlaze, predstavlja skretanje od ovakve tvrde jezgre. U tome na prvo mjesto dolazi nepodudaranje u oznaci lokaliteta ukopišta hrvatskih kraljeva, za koje Toma kaže da je bilo u Solinu, što su potvrdili i arheološki rezultati, dok Lukarević navodi Bichiay, mjesto, koje svakako nije istovetno sa Solinom. Grieška je doista kod Lukarevića.

Prema tradiranom nazivu Bichiay ne možemo u prvi mah znati, koje je to mjesto. pa nam ne ostaje drugo, nego da pomišljamo na pogrešno ispisivanje lokaliteta, što je neobično česta pojava, kad se naš toponim prenosi stranim jezikom. Kako danas imamo Bihać u Bosni, a prije u Hrvatskoj, i Bijaće kod Trogira. to prema pomenutom tradiranju moramo uzeti u obzir oba ta lokaliteta. Prvi se uvijek javlja u jednini,[42] a drugi gotovo uvijek u dualu.[43] I Lukarevićev Bichiay odaje dualan oblik, samo što je bez sumnje naziv ovdje metatiziran. Prema tomu otpalo bi kombiniranje sa Bihaćem u Bosni, i ostali na snazi samo Bijaći u današnjoj Dalmaciji.[44] Kako je Lukarevićeva vijest pobrkala Solin sa Bijaćima, ne možemo točno znati, ali posve je vjerojatno, da je do brkanja moglo doći zbog toga, što se ipak nekako znalo, da su u Bijaćima prebivali hrvatski vladari pa se, jasno, moglo bar pretpostavljati, da su tu i pokopani. Štaviše nije ni nevjerojatno, da su se tu pokapali, ali ne poslije kraljice Jelene. Naime, nemamo nikakvih dokaza, da su se prije nje pokapali vladari u Solinu, jer je, znamo po Tomi, ona tek sagradila one crkve, u kojima su pokapani kraljevi. U Lukarevićevoj vijesti dakle moglo je u ovom slučaju doći do brkanja dvaju vladarskih ukopišta, pa se tako mjesto Solina navelo Bijaće, ili pak, što je vjerojatnije, da se nije pobliže poznavalo topografiju, te je zbog blizine ovih dvaju mjesta lako moglo doći do zamjene, koju često čini onaj, koji bilježi iz prostorne, a sigurno i iz vremenske udaljenosti. Sam Rački kad informira, gdje se nalaze Bijači, kaže: »Biachi, villa prope Salonam«.[45] Sve u svemu iako postoji zbrka, njome se ipak odaje, da iza vijesti stoji bar približno vjerojatna pozadina historijske stvarnosti. Mi se, naravno, iz navedenih razloga u našem pitanju moramo držati Solina.

Sada da se osvrnemo na navedeni otok. Već po tomu, što kod Bijaća ne postoji uopće nijedan otok, otkriva se, da se vijest na Bijaće ne može nikako ni odnositi, te nam ne preostaje drugo, nego da zaključimo, da se tu ipak krije samo solinski Otok. Tomu otoku ne nalazimo vlastitog imena u drugim sredovjekovnim dokumentima, već se on bilježi općenito kao »insula«,[46] a hrvatski Otok (Atago,[47] Ottaz,[48] Otoch[49] ...). Čudno je, da bi se tek u ovoj vijesti prvi put sreli s njegovim pobližim imenom »Metabure«. Lucius to prenosi sa »Metubari«,[50] kao da je u prvom obliku osjetio metatezu za otok Metubarbis. Ovaj otok Metubarbis javlja se samo jednom, i to u starom vijeku. Navodi ga Plinije, kao »insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima«,[51] a ubicira se u zemlji Breuka, u donjem porječju Save.[52] Inače Ivan Tomko Mrnavić navodi, da je kralj Vladislav oslobodio od Turaka tvrđavu Šabac, koja da je bila načinjena na jednom otoku u Savi, a taj da se nekoć zvao Metubari.[53] Klaić pak imenom Metubaris označuje pritoku Bosuta.[54] Iz svega dakle izlazi, da se otok pod ovim imenom spominje u starom vijeku i da se on nalazio na području dubokog kontinenta, te se ovo ime ne može

ticati ni Bijaća ni solinskog Otoka. Nu ne može li se ovdje nabaciti pomisao, da bi ovaj »Metabure« mogao biti metateza za Metubare, što bi značilo Međubare (= među barama)? Naš palatal »đ« obično se prenosio na strane jezike sa »t«. Ovomu za potvrdu donosim analogan topografski primjer. U Alberghettijevu katastiku sinjskog teritorija[55] nalazi se ubilježeno: »In Zelovo na Metugorie« (u Zelovu na Međugorju). Možda je bilo prigode, da se jedno vrijeme solinski Otok nazove Međubare, pa makar ga tako oslovio i pojedinac, koji je prenosio ovu vijest. Naime na ovom mjestu rijeka Jadro je mijenjala svoj tok, a kod mijenjanja često nastaju mlake, pa je odatle moglo nekomu izgledati, da je otok među barama, te ga po tomu tako i nazvati. No budući da o tomu nismo u stanju ništa sigurno ustvrditi, za nas ostaje ipak važno, što se, bez obzira na ime, ipak spominje odgovarajući hidrografski objekt, koji se uz ostale oznake može odnositi samo na Solin.

Sada kad su učvršćene dvije lokacije, naime Solin i Otok u njemu, ne možemo ovu topografsku koincidenciju pripisivati pukom slučaju. Ne, to više, što se ona učvršćuje i navodom trećeg topografskog objekta, a to je jedna crkva na otoku. Tu crkvu Lukarevićeva vijest nazivlje sv. Antunom, dok Toma Arciđakon navodi dvije: sv. Marije i sv. Stjepana. Nastaje samo pitanje, komu vjerovati što se tiče naziva. Arheološka iskapanja nisu ništa doprinijela razjašnjenju imena crkava na Otoku. Ali zato mi imamo drugo svjedočanstvo, koje potvrđuje Tomu. Katić je pronašao g. 1929. u arhivu biskupske kurije u Splitu dokumenat iz g. 1397. u kojemu stoji: »... insula in qua existunt ecclesiae B. Virginis et Sti. Stephanis ...« i dokazao, da su se obje crkve nalazile na danas zvanom Gospinom otoku u Solinu.[56] Prema tomu ovdje nema mjesta nazivu sv. Antuna, i onda se ne može zaključiti drugo, nego da je u Lukarevićevoj vijesti netočno navedeno ime titulara jedne crkve. Radi se dakle o jednostavnom brkanju, koje nastaje lako i svaki dan kad crkva nije subjekt, te nema važnog značenja zato, što njeno ime igra sporednu ulogu, kao što je i ovdje slučaj.

Društvo Bihać potaknuto rezultatima Katićeve rasprave povjerilo je g. 1930. danskom arhitektu i arheologu E. Dyggveu, da izvrši iskapanja u unutrašnjosti današnje župske crkve na Gospinom otoku. Ispod sjevernog zida te crkve zapaženi su ostaci male kapelice, a zatim su se ispod pločnika doista pronašli temelji jedne crkve iz starohrvatskog doba, koji teku gotovo paralelno s ostacima one, koju je g. 1898. otkrio Bulić.[57] Karaman tvrdi, da se našla i grobnica prividno iz ranog srednjeg vijeka, i to u prostoru predvorja novootkrivene crkve, ali da su u njima bili pokopani mrtvaci iz mnogo kasnijeg vremena. Dalje kaže, da je ipak po tehnici, materijalu, položaju i osnovi jasno, da je ta crkva bila građena u isto vrijeme i po jednoj jedinstvenoj osnovi i zamisli kao i ona susjedna, koju je otkrio Bulić, te da je time više nego vjerojatno, da se uspjelo ustanoviti položaj i pronaći ostatke Jelenine zadužbine.[58] Pronalaskom te crkve nastalo je sada pitanje, koja je crkva sv. Marije, a koja sv. Stjepana. Karaman,[59] Grgin[60] i Dyggve[61] držali su, da je novopronađena crkva pripadala sv. Mariji, a ona prije pronađena sv. Stjepanu, dok Katić tvrdi obrnuto s razlozima, koji više uvjeravaju.[62]

Ako i nismo na čistu s tim, koja je crkva komu od ovih dvaju svetaca bila posvećena, za naše pitanje je važno, da je bio na čistu Toma, kad onako navodi, gdje su se ovdje pokapali kraljevi. Važno je i to što, dosljedno prednjem izlaganju, ono »dove si sepelivano i re del paese« u Lukarevićevoj vijesti u stvari odgovara Tominu »cum pluribus aliis regibus et reginis«, to više, što jedan navod nije zavisan od drugoga. Prije se, po Tomi, izričito znalo za ime

samo jednog vladara, koji je ovdje bio pokopan, naime za Krešimirovo. Arheološka otkrića iznijela su i drugo ime – Jelenino. A sada po Lukarevićevoj vijesti utvrđujemo, da je tu bio pokopan i Zvonimir. Tako su izbavljena iz zaboravi imena još dvaju vladara ovdje sahranjena, preko kojih je Toma anonimno prešao, davši im samo mjesta u izreci »cum pluribus aliis regibus et reginis«.

Ali Toma bi ipak u stvari, samo indirektno potvrdio ime Zvonimirovo s tim, što je u sastavku HSP iznio tekst njegova epitafa, koji se morao nalaziti nad grobom, a taj je grob, sad po Lukarevićevoj vijesti znamo, morao biti s drugim kraljevskim grobovima, iz svega izlazi u Solinu. Nalazio se dakle nadomak Tomi, koji i sam tu navodi kraljevsko ukopište, što je sigurno i vidio, jer su te crkve još i u njegovo doba bile vlasništvo splitske metropolije,[63] koje je on bio nadđakon, dapače i nesuđeni metropolita. Solin i onako nije daleko od Splita, dakle od mjesta za koje je već dokazano, da iz njega sigurno potječe građa u HSP. Drži se, da je Toma bez sumnje vidio Krešimirov grob,[64] a onda je u istoj crkvi mogao vidjeti i Zvonimirov, te prepisati s njega epitaf. Šišić kaže, da je Toma nesumnjivo poznavao »nadgrobnu ploču« (natpis je bio urezan na bočnoj strani sarkofaga) kraljice Jelene, ali je dopustio vjerojatnost, da su prije Tomina pisanja (1260–1268) Tatari mogli g. 1242. razlupati i opljačkati sarkofag, te bi onda Toma o kraljici Jeleni pisao napamet, po sjećanju iz onoga vremena, kad je taj natpis stajao, a on ga čitao.[65] Katić otklanja ovu hipotezu tim, što dokazuje, da su obje crkve g. 1397. bile još čitave, dakle da su preživjele provalu Tatara.[66] Za nas je glavno što izlazi, da se epitaf nalazio u neposrednoj blizini Splita, odakle je njegov sadržaj mogao doći do Tome, a kada i na koji način, ne možemo ustanoviti. Uostalom to ne možemo znati ni za drugu građu, a ipak činjenica, što se uzela u HSP iz prepoznatog centra, učvršćuje vjerodostojnost svega.

5. Nakon svih tih tvrdnji ne može postojati razlog sumnji, da se epitaf jednostavno izmislio. Inače kod nas nema primjera, da su se epitafi izmišljali u srednjem vijeku,[67] i zato nije moguće, da ga je netko izmislio prije Tome, kao i to, da bi ga izmislio sam Toma. Naprotiv znamo, da su se prije Zvonimirova doba, za njega i poslije njega, pravili kod nas epitafi i u prozi[68] i u stihu.[69] Štaviše imamo dokaza, da je baš u Zvonimirovo doba bilo težnji za kvalitetom u poetici, jer je njegov savremenik, splitski nadbiskup Lovro, zamolio Adama Parižanina, da mu opjeva pasije sv. Dujma i sv. Staša, a ovaj »Ymnos etiam composuit, et quicquid de beato Domnio musice canitur, metrico sermone conscripsit«.[70] Isto tako ne može ostati na snazi Karamanova pretpostavka,[71] a zatim Grgecova tvrdnja,[72] da bi jedan te isti pjesnik sastavio epitaf Zvonimirov i kneza Mladena III. Šubića oko sredine XIV. stoljeća. Usprkos Grgecovim ničim potkrijepljenim tvrdnjama, da ovaj epitaf nikada nije resio Zvonimirova groba,[73] on je ipak našem pitanju prinio svoj obol na taj način, što nam je dao književnu i metričku analizu Zvonimirova epitafa. Upozorio je naime na to, da ova dva epitafa otkrivaju velike stilske i frazeološke sličnosti, da imaju čak isti broj stihova, kao i to, da je u oba epitafa glavna misao ista dodajući, da psihološka analiza utvrđuje jednako nizanje asocijacija.[74] Ako je tomu tako, onda izlazi potpuno jasno, da takvo podudaranje nije moglo poteći od jednog te istog stihotvorca, kad se zna, da je tekst Zvonimirova epitafa prenesen u HSP gotovo stoljeće prije, nego se pravio Mladenov. Prema tomu ima jedina mogućnost, da se ova sličnost protumači, a to je, da se tvorac Mladenova epitafa inspirirao Zvonimirovim, te mu mnogo i robovao. Ne možemo znati, gdje je tvorac Mladenova epitafa vidio tekst

Zvonimirova; mogao je to vidjeti u HSP kao i u originalu, jer je Trogir blizu Solina, u kojemu su, kako vidjesmo, još pod konac XIV. stoljeća postojale crkve sv. Marije i sv. Stjepana, gdje je Zvonimir donesen na ukop, pa se prema tomu jedino tu mogao nalaziti epitaf. Za nas je, s druge strane, veoma važan metrički podatak, koji nam je pružio Grgec. On kaže: »Nadgrobnica je spjevana u tako zvanom vagantskom stihu (Vagantenzeile), koji se počeo istom javljati, vjerojatno u drugoj polovini 11. stoljeća (kod Petra Damianija?), a svakako ga je poznavao već Abaelard (1079–1142)«.[75] Da je on dokazao, da se ovakvim stihovima počelo pjevati mnogo kasnije od Zvonimirova doba, onda bi mogla stati njegova tvrdnja, da epitafij ne može služiti kao povijesni dokaz za način Zvonimirove smrti (jer) »U doba Zvonimira takvi epitafiji nijesu postojali ni u Hrvatskoj ni u ostaloj Evropi«.[76] Ali činjenica, da je vagantski stih poznavao Abaelard, čime još nije rečeno, da je on prvi u njemu pjevao, čini metriku našeg epitafa potpuno mogućom i savremenom, što i te kako prinosi tvrdnjama o postojanju epitafa prije, nego se njegov tekst unio u HSP. Jedno je sigurno, a to je, da naš epitaf potječe iz nešto odmaklog vremena poslije Zvonimirove smrti. Na ovaj zaključak nas upućuje sam tekst u njemu: »Nam regnis solemnia prima que fuere, nunc honor et gloria simulque ruere«. Tu se dakle već zna za potamnjelu slavu kraljevstva, a to je dokaz, da je proteklo neko vrijeme od kraljeve smrti, da je bar rasap države bio u procesu, ako ne i svršen čin. Ovoliko se samo smije reći o kasnoj pojavi epitafa. Uostalom poslije ćemo se sresti s prilikama, koje odgovaraju mogućnosti njegova kasnijeg postavljanja.

Da rekapituliramo.

Zvonimirov epitaf nalazi se zabilježen u prijepisima HSP, kojih original potječe iz XIII. st. i nije interpolacija XVI. stoljeća. Uvršten je kao građa u sastavak, koji ima narav koncepta skupa s ostalim dokumentima, od kojih se neki dadu kontrolirati, bilo po specifičnim oznakama, bilo po tomu, što su se istovetni pojavili drugdje. Izbor epitafa kao građe garantiran je kriterijem Tome Arcidakona, jer nema sumnje, da ga je on unio u svoj koncept. Porijeklo građe je pretežno iz Splita, a naš epitaf iz bližnjeg Solina, gdje je bila crkva-mauzolej sv. Stjepana, u kojoj je među kraljevima bio pokopan i Zvonimir, te se tu morao nalaziti njegov epitaf. Činjenica, što se zna za porijeklo građe, čini sastavak još vjerodostojnijim. Epitafi su se pravili u Zvonimirovo doba, a nemamo dokaza, da su se oni u srednjem vijeku kod nas falsificirali, štaviše vagantski stih, u kojemu je sastavljen, savremen je vremenu Zvonimirove smrti.

I dok se sva dosadašnja razlaganja među sobom vežu, osvjetljuju i upotpunjuju, a s druge strane nema, ne samo ekvivalentnih, nego ni izdaleka izglednih protudokaza, dotle nema nikakva razloga da se sumnja u vjerodostojnost teksta na prepisanom epitafu, pa tvrdnje o njegovu kasnom izmišljanju padaju listom u red promašenih nagađanja. U tekstu epitafa jasno se čita, da je Zvonimir svršio nasilnom smrću, što nam je sad zajamčeno prvorazrednim izvorom.

B) Vijest

Na našu vijest osvrtalo se više puta bilo posebno, bilo u sklopu opće ocjene HSP i njegove građe.[77] Ali, osim Račkoga, nitko nije donosio tekst neposredno iz sačuvanih prijepisa HSP. Rački je to učinio u dva navrata; prvi put g. 1864. u Književniku,[78] a drugi g. 1894. u ediciji Tomine HS.[79] Nažalost nijedan put nije iznio vijest u cijelosti, te je ona takva prvi put izašla g. 1951., u mojoj radnji »Historia Salonitana maior«.[80] Ovdje sam vijest iznio ponovo označivši kursivnim slogom sve ono, što je izostavio Rački.

Kad Rački prvi put iznosi tekst završava ga rečenicom: »Qui quidem rex iam vixerat in regno suo Chroatie per annos XXXV sanctissime et sine heredibus«. Zatim ispušta pasus bez ikakva ortografskog znaka za izostavljanje te nastavlja: »Sliedi nadgrobnica Svinimira kralja u latinskih stihovih, zatim o kralju Ladislavu po pripoviesti samoga Tome. Pripoviest o smrti kralja Svinimira slaže se s onom u našoj kronici (= Dodatak hrv. redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina), te bih mislio, da onaj, koj je preradjivao Tominu poviest, imao je pred sobom ili našu kroniku (= DHRLjPD) ili drugi rukopis stariji iz koga je ovaj odlomak hrvatski ljetopisac priobćio.«[81] Poslije osvrta na Farlatijevo mišljenje Rački dodaje: »Stoga ja mislim, da je njetko Tominu poviest preradio početkom XVI. vieka i da je taj isti pred očima imao Papalićevu kroniku (= DHRLjPD). U toj misli potvrdjuje me i glosa pisca »quem Ungari appellarunt Zolomerium" kojom nagoviešta, da je pri ruci imao ljetopis Ugarski; znamo pako, da se ovaj oblik čita u ugarskoj kronici Ivana Turocza: „cum enim rex Zolomerius sine liberis decessisset (Chron. Hungar. ap. Schwandtner I. 130)". To sve neda se složiti s mnienjem Farlata o starini rečene poviesti (=HSP)«.[82] U drugom dijelu iste rasprave Rački se osvrće opet na HSP i za vijest o Zvonimirovoj smrti kaže: »Rieči, koje se u tom rukopisu čitaju o smrti kralja „Zvonimira", naveo sam u pomenutoj raspravi (= već navedeni dio u „Ocjeni"); što dalje sliedi (str. 140–142[83]) izvadjeno je iz gl. XVII poviesti Tomine po rukopisu Vatikanskom,[84] od koga se razlikuje navodeć, da je sestra Ladislava kralja, a supruga Zvonimira pozvala svoga brata u pomoć poslie smrti muža u čem se slaže sa Turoczom (Chron. Hungar. P. I. c. 56 ed. cit. p. 130). Vriedno je ovdje prepisati tobožnji Epitaphium Suonimeri regis Croatorum ...«[85]

Rački ovdje očituje, da je vijest skrpljena kompiliranjem triju sastavaka: Tomina, ugarskoga odnosno Thuroczijeva i anonimnog auktora DHRLjPD. Nema sumnje, da ga je na ovakvo kombiniranje, koje je preraslo u tvrdnje, naveo sud o kasnom postanku HSP. Naravno da sve to otpada samim tim, što je dokazano, da je HSP starija od sva tri navedena djela.

Ali i bez ove konstatacije mogu se staviti neki prigovori sudu Račkoga. Iz teksta HSP ne izlazi izričito, da se auktor služio kojom ugarskom kronikom. Nema sumnje, da je jak poticaj pomisli na upotrebu ugarskih kronika izazvao pasus »rex Suonimir, Croatorum rex quem Ungari appellarunt Zolomerium«. Moglo se naime činiti, da je pisac HSP time, što navodi, kako Ugri zovu Zvonimira, to doznao čitajući ugarske kronike, pa se tako odati, da se njima služio. S druge strane ugarske kronike imaju verziju o traženju pomoći Zvonimirove udove od svoga brata kralja Ladislava, što od naših kronika ima samo HSP, pa je laka pomisao, da je ta verzija preuzeta iz njih. No, da li je to baš tako, trebalo je dokazati. Rački ne navodi izričito, koje bi to bile ugarske kronike, tek ih spominje općenito, ali po tomu, što spominje samo Thuroczijevu, a u njoj su oba ova momenta navedena, čini se, da je ipak na njoj razgradio svoj sud. Ako se u našem pitanju, a tako doista izgleda, oslanjalo samo na Thuroczija, to znači mnogo zato, što je on pisac XV. stoljeća, pa se tom činjenicom spaja misao, da je HSP mlađa i nije isključeno, da je samo uvjerenje, da je HSP mlađa od otkrića DHRLjPD, dala Račkomu povoda, da najprije pomisli na Thuroczija, to više, što se kod njega susreće i oblik imena Zolomerius. Međutim je dokazano, da je Thuroczi stariji period svoje kronike sastavio posrednim ili neposrednim plagiranjem Cronicon pictum Vindobonense, koja je načinjena g. 1358. i opet na osnovu raznih starih kronika.[86] Ovim je rečeno, da je mogućnost srodnosti ovih navoda mogla proisteći iz kronika, koje su starije od Thuroczijeve, pa čak i Cronicon pictuma. Naravno, to sve može stati samo teoretski, a preuzimanje iz ugarskih kronika još ničim nije dokazano. Ako dvije vijesti o istome govore isto, ne može se odmah izvesti zaključak, da je jedna od druge zavisna. Zar ne može jedan te isti događaj biti zabilježen od više pisaca, u više krajeva, u istom ili različitom vremenu, a da jedan od drugoga nisu ni o čemu zavisni? Njihovo podudaranje ne mora zavisiti samo od plagiranja, nego i od istinskog prikazivanja događaja, i koliko je to podudaranje jače, toliko je čin, o kojemu pričaju vjerodostojniji. Sasvim je nešto drugo, ako se u jednoj partiji prikazanoj u više sastavaka nazire ista koncepcija, isti red i način pisanja, što u našem pitanju nije slučaj. Stoga ne vidim razloga, zašto bi navod o traženju pomoći Jelene od svog brata bio zavisan od ugarskih vijesti, kad se o takvom krupnom događaju mogla sačuvati verzija u kraju, odakle je Jelena tražila pomoć, a u blizini kojeg se pisala HSP.

Što se tiče pojave oblika imena »Zolomerius«, mora se istaknuti, da je upadno to, što se taj oblik napomenuo samo jednom, dok se, što u vijesti, što u epitafu nalazi osam puta zabilježeno Suonimir, Suonimirus ili Suonemerius. Uz to oblik Zolomerius je naveden s izričitom ogradom, da ga tako nazivaju Ugri. Da je bio znatan utjecaj ugarskih kronika vjerujem, da bi se oblik Zolomerius češće javljao, ali po tomu, što se nalaze drugi ispravniji oblici imena, vidi se, da je vijest o Zvonimirovoj zgodi crpljena na podacima druge provenijencije. Uostalom, Tomi Arcidakonu nije bilo teško čuti »madžarski« oblik imena Zolomerius od samog njegova nadbiskupa Rogerija, koji je bio Madžar i bavio se pisanjem historijskih zgoda, te nam ostavio »Carmen miserabile«. Šišić dapače drži, da je baš taj Rogerije bio onaj, koji je Tomu nagovorio na pisanje njegova djela.[87] U svakom slučaju, ako je Toma nuzgred spomenuo, kako Zvonimira nazivaju Ugri, ne izlazi zaključak, da se po-

služio ugarskim kronikama, a sve da i jest, nije istina, da se morao poslužiti upravo onom partijom, koja bi govorila o njegovoj smrti; prema tome nemamo dokaza, da je baš vijest o njegovoj nasilnoj smrti preuzeta iz ugarskih kronika.

Što se tiče navoda Račkoga o preuzimanju jedne partije iz DHRLjPD to ćemo riješiti s pitanjem njihove općenite srodnosti, a za sada ćemo se zadovoljiti utvrđenom činjenicom, da je HSP starija od DHRLjPD, a to znači, da naša vijest nikako nije mogla biti preuzeta odavle.

Nego, Rački se najviše približio pravom porijeklu vijesti iako to nije ni osjetio onda, kad je u njoj naslutio nešto Arcidakonovo. On izričito kaže, da je navod o kralju Vladislavu (učinjen) po pripovijesti samoga Tome. Ako ih usporedimo, vidjet ćemo, da su povezani. Ovdje ćemo iznijeti pasuse, koji su sadržajem i riječima ne srodni, nego gotovo identični:

HSP	HS (Glava XVII)
... rex Suinimirus decesserat sine heredibus, deficiente toto regali sanguine ...	... rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem relinquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia ...
... inflati ambitione regnandi. Ita quod inter ipsos emersere innumerabiles rapine, proditiones, cedes, omnium facinorum seminaria, alter alterum insequendo, invadendo, trucidando et omnia nefaria in alterum exercendo, quotidie non solum fiebat, sed augmentabatur ...	... modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium vendicaret, innumerabiles rapine, predationes, cedes, et omnium facinorum seminaria emerserunt. Alter enim alterum insequi, invadere, trucidare, cotidie non cessabat ...
... Tunc rex Vulandislavus, sine mora aliqua, congregato magno exercitu, venit et occupavit totam terram a Dravo flumine usque ad Alpes que dicuntur ferree. Post hoc transivit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra cum multa sanguinis effusione ...	... His ergo Vladisclavus rex inductus consiliis, absque mora coadunato exercitu copioso, venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad alpes, que dicuntur ferre nullo obice resistente. Post hec transivit alpes et cepit impugnare munitiones, et castra, multaque prelia comitere ...[88]

Ovo otvoreno podudaranje dvaju tekstova u stvari predstavlja samo jednu iznesenu čest odnosa, kojim su inače prožete čitave partije HSP i HS, na temelju čega je, uz ostalo, i utvrđeno, da je HSP sastavak prve Tomine ruke, i odavle da je potekla završna redakcija HS. Ovdje leži samo jedan od mnogih dokaza prerađivanja i prestilizacije, što od koncepta k definitivnom redigiranju čini svaki autor. Tada se prestilizira, ispušta i domeće, a baš odnos naše vijesti u konceptu prema kasnije obrađenoj glavi XVII. HS nosi u sebi sva tri ova momenta: 1. prestilizaciju, koja se vidi iz gornjeg uspoređivanja tekstova; 2. ispuštanje vijesti o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, kao i poziv Jelene bratu Ladislavu, te povraćanje upokorenog kraljevstva njoj; 3. dometanje ili zamjena se očituje po tomu, što u HS ulazi druga verzija, prema kojoj je jedan slavonski magnat nagovorio Ladislava, da zauzme Hrvatsku.[89] Radi se dakle o jednom jedinom autoru Tomi Arcidakonu, koji u svom konceptu nosi našu vijest i nema govora o nekim trećim dopunama i dopuniteljima, kako je držao i drugima sugerirao Rački.

Trideset godina poslije, u Račkoga posmrtnoj ediciji HS ponovo izlazi naša vijest, ovoga puta za tri rečenice duža.[90] Rački ju je popratio s navodom: »In cod(ice) barberino sequitur hocce *profusius additamentum desumptum e chronici croatico* (ed. Crnčić c. XXVII. p. 32.)«[91] Rački dakle odlučno tvrdi, da je vijest u HSP raširenu dodatak, koji je uzet iz DHRLjPD. Dosljedan toj tvrdnji, on iznosi tekst vijesti samo do momenta Zvonimirove smrti u njoj i k tomu dodaje još epitaf. Ovaj put ne spominje Tomu, Thuroczija ili ugarske kronike, i sad ne znam, da li se je on prijašnjeg mišljenja ovako šutke odrekao, ili ih nije spomenuo zato, što – osim imena Zolomerius – nije u tekstu iznio one navode, na koje je bio oslonio mišljenje, da pripadaju drugim autorima. S druge strane ne znam, zašto Rački navodi, da je »profusius additamentum«, ako se to ne odnosi na ona proširenja, za koja je on držao, da pripadaju Tomi i Thurocziju. Inače je partija vijesti, koju ovdje iznosi Rački u usporedbi s onom u DHRLjPD, mnogo sažetija i s obzirom na to »profusius additamentum« nikako ne stoji. A opet, njegovo podvlačenje sa »hocce« ne bi govorilo, da se to odnosi na drugo, nego samo na iznesenu čest vijesti. Svakako Račkijevo prijašnje mišljenje nije lako uskladiti s kasnijim, a čini se najvjerojatnije, da je tom neskladu Rački sam izbjegao na taj način, što je iznoseći vijest iz HSP izostavio sve ono, što u biti ne postoji u DHRLjPD, pa je onda nesmetano mogao ustvrditi, da je vijest u HSP »additamentum desumptum e chronico croatico«.

Ali, da nezgoda bude veća, osim izostavljenog posljednjeg dijela vijesti Rački je u prvom njenu dijelu dao ortografski znak nekog izostavljanja, što je učinjeno sa četiri točkice,[92] a to je nepodesno, jer čitalac pomišlja, da se radi o maloj lakuni, kojoj se mogu pripisivati jedna, dvije riječi. K tomu, to je učinjeno na nezgodnom mjestu, naime iza »in regno Croatiae ...«, da čitalac s lakom misli popunjuje lakunu sa »et Dalmatiae«, pa dalje ne vodi brige. Medutim, u stvari se radi o izostavljanju velikog i važnog pasusa, koji je ovdje iznesen na način, kako smo prije naveli. Zrake naučnog nimbusa Račkoga držale su dugo vremena pod sjenom svaku pomisao na sumnju u njegovo metodično izdavanje historijskih dokumenata i zapisa, pa se nije moglo očekivati, da bi prigodom običnog iznošenja jednog teksta toliko izostavio na svoju ruku. Tako je ovaj važan pasus, u kojem se iznose historijske činjenice, a koje se dadu uporediti s drugim podacima, bio lišen svakog osvrta; ma da je Šišić naglasio, da je pomno proučavao rukopise HSP u Rimu mjeseca marta 1914.,[93] on se ipak na nj nikada nije osvrnuo. Šišić se međutim potpuno oslonio na Račkoga, kojeg je s razlogom neobično cijenio, te u svojoj radnji »O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira« nije našao za zgodno, da ovu vijest uopće spomene, makar mu je bila na umu, čim je iznio epitaf, koji je s viješću tekstovno povezan. Nema sumnje da je na to

djelovala prejudicija Račkoga, da je vijest preuzeta iz DHRLjPD, a razumije se, i opća ocjena kasnog postanka HSP. Kasnije Šišić to sam potvrđuje riječima: »Ovaj danas izgubljeni spljetski rukopis (= HSP) – možda isti, što ga Farlati spominje – nije opet mogao biti stariji od drugoga decenija XVI. vijeka, kako to dokazuje pomenuta bilješka o prijekoj smrti kralja Zvonimira, koja je učinjena po hrvatskoj redakciji »Ljetopisa popa Dukljanina«, donesena u Spljet tek nešto prije godine 1510.«[94]

Koliko je Račkoga nemetodičan[95] način prenašanja teksta omogućio različito interpretiranje, najbolje će nam posvjedočiti posljednji osvrt na vijest, koji je učinio N. Radojčić. On je prenio vijest od Račkoga, a da, kao i svi drugi, nije ni primijetio, pa nije pridao važnosti onoj na izgled nedužnoj lakuni, te se o vijesti izrazio ovako:

»Pošto je bitna osobina legende da je tim jednostavnija što je starija a sve kitnjastija i punija pojedinosti što je mlađa, to je lako moguće – više ne smem reći – da je najstariji oblik legende o smrti kralja Zvonimira sačuvan kao dodatak u rukopisu preudešavanoga dela Tome Arcidakona, iz početka XVI. v., sačuvanoga u biblioteci Barberini. Obično se misli da je ovaj dodatak izvod iz hrvatske legende. Ja nisam uveren da je takav odnos tačan. Možda su nam stariji elementi legende ovde održani. Kada bi bilo više varijanata legende o smrti kralja Zvonimira do danas sačuvanih, onda bi se dalo s više sigurnosti reći u kojoj su sačuvani prvobitni motivi legende. Ja moram samo upozoriti kako je sasvim pogrešno shvatanje da kraća redakcija legende mora biti izvod iz opširnije. Redovno je obratan slučaj. U ovoj prilici nemoguće je besprikornim naučnim metodom odrediti u kojoj su verziji elementi legende o smrti kralja Zvonimira stariji. To će, uzdam se, i sami čitaoci osetiti iz latinskog dodatka o smrti kralja Zvonimira, dok je epitaf, koji za njim dolazi, nesumnjivo mlađi. (Slijede tekstovi vijesti i epitafa po Račkomu). Ova latinska beleška, kako se vidi, ne slaže se potpuno s hrvatskom legendom o smrti kralja Zvonimira. Pre svega hronološki ne. Latinski sastav baca smrt Zvonimirovu u doba oko 1100 god., dok se po hrvatskoj legendi ona dogodila 1079. Da li je godina popravljena ili pokvarena? Pre će biti da je popravljena, jer je njen pisac znao kada su počeli krstaški ratovi, pa bi to govorilo da je ova latinska beleška mlađa od hrvatske legende. Iz latinske legende jače se oseća papina i carska zapovest Zvonimiru nego iz hrvatskog teksta, po kom bi glavna odluka bila u rukama plemića. Pisac latinske beleške bio je bolje poznat s madžarskim izvorima nego li sastavljač hrvatske legende. Po njima je napisao da je Zvonimir bio oženjen kćerkom kralja Bele, dok je po hrvatskoj legendi Bela I. osvetnik mučeničke smrti Zvonimirove. Hronologija i genealogija su u latinskoj belešci bolji nego li u hrvatskoj legendi; hronologija, naravno, nije potpuno dobra. Latinska beleška nije bez zanimljivosti, dok je epitaf jednostavno književno vežbanje. O postanku latinskog kratkog sastava o smrti kralja Zvonimira mislio je F. Rački na dve mogućnosti, da je naime, »ili iz Papalićeve hronike ... ili

iz izvora s ovom hronikom zajedničkoga«. Moje se mišljenje ne udaljava mnogo od ovoga.«[96]

Nema sumnje, da je Radojčić u neku ruku sačuvao potreban oprez na taj način, što je uzmicao od čestih kategoričnih tvrdnji, ali je ipak u njega sve prožeto namjerom, da se poluči dojam, kako je najstariji oblik »legende« sačuvan u HSP. Pomogao se pri tomu i kratkoćom vijesti, koju je inače skratio Rački. S obzirom na to, što je držao, da je djelo preinačeno u XVI. stoljeću, dopustio je sebi da sugerira čitaocima ipak neku relativnu vrednotu vijesti, iako on sve vijesti o Zvonimirovoj smrti zove legendama, i to tvrdi. Ovim slutnjama on se ipak u nečemu i donekle približio našim tvrdnjama.

Inače se Rajdočić poslije Račkoga najviše osvrnuo na našu vijest, pa je njegovo gledište u našoj historiografiji zabilježeno kao posljednje. Međutim, najnovije konstatacije o postanku sastavka, u kojemu se vijest nalazi, prepoznavanje autora HSP i općenita ocjena djela unose radikalnu promjenu s obzirom na sva dosadašnja shvatanja o vjerodostojnosti cijelog sastavka. Napose, konstatacije iznesene u prilog izvornosti građe u sastavku, daju nam povoda da zaključimo, da se i raščinjeni tekst u sastavku osniva na izvornoj građi, makar se baš zbog te raščinjenosti njeni tragovi više ne raspoznavaju. Tako su na pr. Šišić i Klaić na osnovu raščinjenoga teksta u HS, ne znajući za uski odnos HSP i HS, naslutili, da je Toma poznavao akta splitskih sinoda,[97] a Klaić je još držao, da je Toma sastavio katalog splitskih biskupa (držim, da je imao neki sastavljeni katalog, a samo da ga je u nečemu dopunjao) i sad se dokazalo, da je on ne samo poznavao spise i katalog, nego ih je još i uvrstio u HSP.[98] Zato dobar dio argumentacije izrečene u prilog izvornosti epitafa odnosi se i na našu vijest, usred koje se epitaf nalazi. Sve će ovo, konačno, poduprijeti historijska analiza, koja nam je omogućena time, što umjesto masakriranog teksta vijesti, sada imamo pred sobom čitav.

1. *Kronologija.* U HSP stoji, da je nadbiskup Krescencije došao u Split g. 1100., a odmah zatim se navodi Zvonimirov sabor u Kosovu, za koji se izričito kaže da ga je Zvonimir sazvao oko ovoga vremena, quo quidem tempore. U definitivnoj redakciji (HS) glava XVI. završava riječima »dans eis (= legatima) presulem Crescentium, natione Romanum, virum valde egregium et omni preditum bonitate«, a zatim slijedi naslov glave XVII. i onda »Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum solvit, nullumque suae posteritatis heredem relinquit«.[99] Toma dakle u obje redakcije stavlja Zvonimirovu smrt pošto je spomenuo novog nadbiskupa Krescencija, a to nije tačno. Poznato je, da je za sve vrijeme Zvonimirova kraljevanja na čelu splitske metropolije bio nadbiskup Lovro (1059–1099), te je prema tomu preživio Zvonimira. Šišić je na osnovu datiranja isprave Stjepana II. godinom 1089. tvrdio, da je Zvonimir te godine svršio,[100] a Barada to datiranje pomiče unatrag, u g. 1088.,[101] te bi se onda time pomakla i godina Zvonimirove smrti, dakle oko dvanaest godina prije Lovrine. Prema tomu kronološka griješka pripada Tomi, a mi znamo, da Toma nema uvijek jasne kronološke

orjentacije, i da zato u kronologiji hramlje.[102] Pisac kao što je Toma ili bilo koji drugi pisac njegova vremena, može da zna za mnoge događaje iz prošlosti, a da ne zna tačno godine njihova zbivanja, pa ne slabi istinitost događaja, ako ih oni postave nešto izvan kronološkog okvira. Starija generacija historika uporno je respektirala kronološku tačnost i neoprostivo se odnosila prema kronološkoj griješci, gotovo spremna, da s nje porekne vjerodostojnost navoda u kojemu se griješka nalazi, umjesto da s potrebnom širinom pristupi ispitivanju okolnosti, s kojih je ta griješka mogla nastati. Ne smije se na takve griješke gledati iz današnje perspektive, kad je zahvaljujući razvoju historijske nauke i njena metoda historik oboružan kronološkim kriterijem, pa drukčije, a često i kroz utrte putove mjeri dubinu historijskog vremena. Naprotiv, pisci Tomina doba, u kojem nije bila razvijena historijska nauka, gledali su na udaljeniju prošlost kroz guste slojeve magle, u kojoj je bilo teško, a često i nemoguće napipati kronološki put. Najmanje se s te strane smije hiperkritički gledati na čovjeka, koji se nije bavio samo historijom, nego je u prvom redu bio svećenik, bilježnik i politikant. Toma je znao, da je Zvonimir živio u vrijeme nadbiskupovanja Lovre i znao je, da je bio ubijen, no nemajući u obavještenju kronološke oznake odsudio je, dašto kako se njemu činilo, da se njegova smrt zbila odmah poslije Lovrine, te ju povezao uz nastup Lovrina nasljednika nadbiskupa Krescencija.

Jasno je, da pisac zapisa ima u prvom redu za cilj, da iznese događaj, a naravno, da pri tome želi što tačnije navesti i godinu, no ako to nije u stanju, onda taj događaj veže za druge prilike ili lica, koja oko toga vremena stoje. Zato ne smijemo kronološkoj oznaci davati prednost, jer pisac nije imao namjeru da događaj iznosi radi godine, nego radi samog događaja. Ta kakav bi mu bio cilj pisanja, kad bi, nesiguran u navodu godine, pomišljao, da mu zbog toga ne će vrijediti ono, što piše? Da je postojao osjećaj nevrijednosti zapisivanja zbog toga, što se nije na čistu s kronologijom, to bi pisce obeshrabrilo, te ne bi bili ni pisali, a baš zato, što su osjećali vrednotu historijskih događaja i bez specifičnih, čak ni pobližih kronoloških oznaka, ostavili su nam nebrojene zapise, koji provjereni sačinjavaju dio zidnog kamenja u zgradi historijske nauke. Koliko je samo moderna kronologijska disciplina registrirala kronoloških griješaka, a događaji su se ipak zbili, pa držalo se to u vremenu, za koje je kasnije dokazano da je pogrešno, ili u onomu u korist kojega je provedena korektura! Ne ćemo zalaziti u ispitivanje, što je sve djelovalo na oštar stav prema kronološkim griješkama, ali ne ćemo biti ni daleko od istine, ako napomenemo, da mnogi historici gledaju na kronološku stranu zapisa neizdiferenciranim kriterijem, kojim pristupaju na pr. rasuđivanju o kronološkim elementima u ispravama, gdje je kriterij stroži. Iz ovoga izlazi, da se prema našem anahronizmu moramo odnositi blaže, jer se on nalazi u zapisu.

Nesumnjivo je, da spajanje Zvonimirove smrti s vremenom nastupa nadbiskupa Krescencija pripada Tominoj proizvoljnosti. On se inače kronološki orijentirao prema katalozima splitskih nadbiskupa, te za

imena pojedinih prema svom nahođenju vezao i druge događaje, dašto više puta i nesretno. Uzmemo li u obzir, da je na taj način dolazio do krupnih anahronizama,[103] onda zaista nije mnogo promašio, kad je ovdje pogriješio za nekih desetak godina. Svakako je napipao vremenske konture, u koje je ubacio naš događaj, a to mu doduše nije bila ni poteškoća, kad se sam događaj zbio nešto preko jednog stoljeća prije, nego se Toma rodio. Baš ta relativna blizina Zvonimirova svršetka i Tomina života, daje nam još više prava, da Tomi vjerujemo, i zato slučajni kronološki nesklad ne smije ni prividno slabiti njegov navod, niti poricati historijsku srž u njemu.

Kad je već riječ o kronologiji, osvrnut ćemo se uzgred i na drugi navod, koji pripada ovamo. To je onaj »iam vixerat in regno suo Croatiae per annos XXXV«. Iz samog teksta nije jasno, na što se to odnosi; na Zvonimirov život ili na njegovo kraljevanje. O kraljevanju ne može biti govora, kad znamo, da je Zvonimir naslijedio Petra Krešimira g. 1075.[104] i da je svršio g. 1088. Teško je vjerovati, da se navedenih 35 godina odnosi na Zvonimirov životni vijek. Prema tom navodu značilo bi, da je Zvonimir stupio na kraljevski prijesto u svojoj dvadesetoj godini. Nu mi prije toga susrećemo Zvonimira kao bana, a ujedno i suvladara Petru Krešimiru g. 1070.,[105] pa nije moguće vjerovati, da mu je tada bilo petnaest godina. Štaviše, Zvonimir je prije toga vremena bio ban u Slavoniji, a Šišić konstatira, da se navod u Chronicon pictum Vindobonense o borbi Zvonimirovoj protiv Karantanaca odnosi na razdoblje između 1064. i 1067. g., te tvrdi, da je tada Zvonimir bio glavar sjeverne hrvatske krajine.[106] U istom pasusu kronike stoji, da se tom prigodom Zvonimir obratio za pomoć ugarskom kralju Salamonu i vojvodi (dux) Gejzi. Kronika kaže, da je Zvonimir Gejzi sororius,[107] što znači, da je Zvonimir tada bio oženjen. G. 1078. susrećemo njegova sina Radovana, gdje prisustvuje javnom činu pri obdarivanju samostana sv. Stjepana kod Splita,[108] a to znači, da mu je sin već bio poodrastao. Ne znam, na osnovu čega je Rački mogao ustvrditi, da je g. 1077. imao 13 godina.[109] Ako se Zvonimir u navedenoj prigodi prvi put spominje, to ne znači, da je tada postao ban; mogao je da to bude i prije. Svi ti krupni momenti ne bi doista govorili, da je on tada bio maloljetan. Prema gornjem izlaganju možemo dakle tvrditi, da se navedenih 35 godina nikako ne može odnositi na Zvonimirovo kraljevanje i da nije vjerojatno, da se to odnosi na Zvonimirovu životnu dob.

Ako je ovaj navod uopće tačan, onda nam preostaje da pomišljamo samo na treću mogućnost, naime na trajanje Zvonimirove intenzivne vlasti uopće. Listamo li HSP i HS, zapazit ćemo, da Toma običava navoditi, koliko je tko vremena proveo na suverenom položaju. Tako na pr. kaže: 1. za papu Gaja: »XII fere annis apostolice presidens ecclesie cum triumpho martirii perexit ad dominum«.[110] 2. za nadbiskupa Pavla: »Sedit in pontificatu annis XIIII«.[111] 3. za nadbiskupa Lovru: »Prefuit autem Laurentius salonitane metropoli annis circiter quadraginta«.[112]

Nije li išta priličnije, nego da je Toma, analogno ovomu i za Zvonimira rekao »iam vixerat in regno suo Croatie per annos XXXV sanctis-

sime et sine heredibus«. Ovo »vixerat in regno« doduše nije jasno i ne može stati na pr. za »regnabat«, a možda baš Toma nije ni htio tako ili slično napisati, jer se to ne može poklapati sa naznačenih 35 godina. Nije isključeno, da je Toma odnekuda znao za Zvonimirovu trostepenu vlast (ban Slavonije, ban-suvladar Petra Krešimira i konačno kralj) i da je znao, da je to sve skupa makar i otprilike trajalo 35 godina, pa u tom smislu naveo »vixerat in regno«. Ovo se ne kosi s otvorenim pitanjem vremena Zvonimirova nastupa na bansku čast, pa se Tomin navod mogao približiti istini to više, što ga još ne može isključiti nikakav protudokaz. Iako za naše pitanje ovaj detalj nije uopće važan, ipak se on, zbog toga, što bi donekle doprinosio Tominoj općoj informiranosti o Zvonimiru, ne bi smio odbaciti. Ja sam se na nj osvrnuo koliko radi općenite analize vijesti, toliko i da ga istaknem zato, što ćemo ga sresti i u drugoj vijesti po čemu će se, uz ostalo, prepoznati njihova povezanost.

2. *Oblik imena.* Ime kralja Zvonimira susrećemo u dokumentima i vijestima u različitim oblicima:[113] Vidimo, da se Zvonimirovo ime u dubljoj prošlosti nalazi ubilježeno većinom u latinskim tekstovima, a samo dva puta u hrvatskim. Pod utjecajem latinskih listina, koje su savremene Zvonimirovu vremenu, i na osnovu Miklošićevih etimoloških dedukcija Rački se zalagao za oblik Svinimir kao pravi,[114] što su usvojili primjerice Klaić[115] (koji se zatim koleba između oblika Svinimir i Zvonimir,[116] a kasnije potpuno usvaja ovaj drugi[117]) i Virag.[118] Inače su se i drugi pozabavili oblikom imena,[119] naročito pri čitanju Baščanske ploče,[120] no ipak je prevladao oblik Zvonimir, kako se nalazi u hrvatskim tekstovima.[121] Radojčić tvrdi, da je oblik Zvonimir (Suonimir), koji donosi Lukarević, i preko njegova djela ulazio u učenu književnost, a zatim da je tomu pomoglo i otkriće Baščanske ploče.[122] Ja bih bio skloniji držati, da je oblik, koji se nalazi u hrvatskim tekstovima, izvoran t. j. da je korijen s vijeka na vijek živio u našem jeziku o čemu svjedoči paralelna latinska varijanta Suonimir, Suonemer ... koju ima i naša vijest. Ta se naime varijanta, između svih ostalih latinskih, jedina može kontinuirano pratiti, a zaista se ona ne bi nevezano dugo ponavljala, da se nije prenosila iz našeg izgovora »Zvonimir«. Pravi oblik i najbliže varijante mogu se pratiti ovako: Oko početka XII. st. na Baščanskoj ploči i na epitafu, u sredini XIII. st. u našoj vijesti, u sredini XIV. st. u krivotvorenoj ispravi s tobožnjim datumom od 12. III. 1077., koja se tada falsificirala, a u tom stoljeću nastaje i DHRLjPD. Na početku XV. st. na ostrvičkom natpisu. Ne znamo, iz kojeg stoljeća potječe Lukarevićeva (1551–1615) vijest, no vrlo je vjerojatno, da ju je on preuzeo iz izobličene usmene predaje, odakle je u drugom jeziku Lukarević prenio ime sa »Suonimir«. U početku XVI. st. otkriven je DHRLjPD i otada se, naročito pošto ga je Lucius štampao u De regno, oblik Zvonimir širio u literaturi.

Iako ne mogu zalaziti u jezična pitanja, ne mogu ostaviti po strani misao, da sve ove različite varijante potječu od toga, što se strana pera muče, kako da prenesu njima naš izgovor, i da zatim zaključim, da su svi jedno htjeli reći, samo su, glede izvornijeg oblika, bolje prošli oni,

koji su se uspjeli više približiti narodnom izgovoru. Poznato je, da su brojne varijante za jedno lično ime ili toponim veoma česta pojava u tekstovima na stranim jezicima i rijetko kad bismo mogli znati, koja je od njih pravilna, ako ih ne kontroliše duh našeg jezika. Tako na pr. za Čačvinu, sredovječnu utvrdu južno od Sinja, nalazimo mnoge oblike,[123] a ipak su najbliži ono, koje kontroliše ovaj davni[124] i sadašnji hrvatski naziv.

Nego, ne ulazeći u to, koliko su osnova imali Klaić i Virag,[125] kad su Zvonimirovo ime po sličnosti povezivali sa Zvornikom u Bosni, ja ću ovdje iznijeti drugi dokaz u korist prednjeg izlaganja, a taj je najbliži našem primjeru. Radi se o analognom korijenu u toponimima Zvoničac[126] (negdje u okolici Šibenika), Zvončac u Splitu[127] i Zvonigrad u Lici,[128] nedaleko vrela Zrmanje, a blizu dalmatinske međe. Ovaj posljednji toponim na sreću navodi baš Toma Arciđakon, te u njegovoj HS stoji »Suinigrado«,[129] a Rački dodaje, da u drugom vatikanskom rukopisu HS stoji »Suonigrado«.[130] Dakle ista igra pera, jedan te isti korijen prenesen kao i kod Suonimir, Suonemer, Suinimir, k tomu navedeni od jednog te istog pisca, ne mogu nas ni na što drugo navesti, nego da per analogiam zaključimo, da nam stari hrvatski naziv Zvonigrada (koji se nikad nije zvao Svinigrad) osigurava pravilnost naziva Zvonimir. Njemu se, već prema ključu izražavanja u stranom jeziku, ipak Tomini oblici najviše približuju u HSP i HS i, što je važno, naročito u obliku na epitafu, a sve to ne ide na uštrb dosadašnjih obrazlaganja o dodiru HSP s izvornom jezgrom.

3. *Zborovanje.* U našoj se vijesti kaže, kako je Zvonimir naredio, da se sakupe na Kosovo svi: odličnici (nobiles), vitezovi odnosno junaci (strenui) i ljudi vješti oružju. Ako se ovo tekstualno shvati, onda bi se ovdje radilo u neku ruku o sazivu širokog ratnog vijeća, jer prisustvuju svi oni, koji rukuju oružjem. Poznato je iz naših dokumenata, da su vladari imalo važnije odluke donosili u prisustvu i sa suglasjem šireg foruma.[131] Tako isto nalazimo, da narod prisustvuje u javnim prigodama, kao na pr. g. 1076. za krunidbe Zvonimirove u Solinu,[132] g. 1076. kod potvrde darovštine crkve sv. Jurja u Putalju i njenog posjeda splitskom nadbiskupu,[133] g. 1086. za posvete neke crkve sv. Marije u jednom kraljevskom selu[134] i g. 1088. za boravka kralja Stjepana III. kod Šibenika.[135] Vidimo, da su za posljednjih vladara skupštine upravo učestale, pa je to vjerojatnije, da se i ovom prigodom održalo zborovanje, kad je imala biti donesena do tada neobična i vrlo odgovorna odluka o učestvovanju u vojni, koja se imala voditi tako daleko od zavičaja, o čemu svakako nije mogao odlučivati sam kralj. Iz svega toga se jasno vidi, da akt zborovanja odgovara nutarnjem uređenju hrvatske države u Zvonimirovo doba, i prema tomu navod o sazivu zbora ne može biti jednostavno izmišljen. On stoji dakle u historijskom okviru, pa nam u nizu ostalih utvrđenih pojedinosti osnažuje autentičnost vijesti.

4. *Illyrica lingua.* Na osnovu toga, što se u tekstu vijesti na jednom mjestu nalazi ubilježeno »Illyrica lingua« poricala se ranija pojava HSP navodno zato, što prije XV. stoljeća Latini za hrvatski jezik ne upo-

trebljavaju izraz »Illyrica«, nego »Sclavonica«, »Sclavinica«.[136] Medutim je dokazano, ako se izraz »illyrica« nije rabio u XIII. stoljeću, kako je onda moglo doći do zamjene za »sclavinica«, te nam naziv »illyrica lingua« ne predstavlja zapreku u određivanju starosti HSP, pa to ne slabi vjerodostojnost naše vijesti.[137]

5. *Topografija.* U vijesti stoji, da se zborovalo u mjestu, koje se ilirski, t. j. hrvatski zove Kosovo, gdje se kaže mjesto Pet crkava. Ime Kosovo je zoološko i dolazi od ptice kosa (lat. merula), onako kao Turopolje, Turjaci (kod Sinja), Turić (kod Knina), koji se nazivlju po turu (lat. urus, bos primigenius). Kao što imamo više toponima nazvanih po turu, tako ih imamo i po kosu. Meni su poznata četiri: Kosovo polje znamenito po bici g. 1389. u Srbiji, Kosovo polje kod Knina, Kosovo na Rabu[138] i Kosovo na Olibu.[139] Ne treba ni spominjati, da ovdje dolazi u obzir samo Kosovo kod Knina. No to Kosovo nije mali lokalitet u smislu naselja, nego je to čitavo, plodno, krško polje, a na njemu ili bolje oko njega, prileglo je danas osam sela,[140] od kojih se nijedno ne zove Kosovo.[141] Interesantno je, što se i u našem navodu »ubi dicitur locus Quinque Ecclesiarum« pravi razlika od Kosova, t. j. tu se našlo za zgodno, da se pobliže označi lokalitet. Ta diferencijacija Kosova (polja) i (mjesta) Pet crkava na njemu najrječitije govori, da je topografski navod odlično oslonjen i zato ga moramo smatrati izvornim. Inače bi, da vijest nije negdje svježe bila pribilježena, lako došlo do topografske zbrke, kao što je bio slučaj kod Lukarevićeve.

Dosada neriješeni historijsko-arheološko-topografski problem Pet crkava predstavljao je jednu od glavnih zapreka čvrstom rješenju našeg pitanja. Za sada navodim, da je najnovijim istraživanjima lokalitet Pet crkava otkriven, i u tomu je jak potporanj autentičnosti naše vijesti. Detaljnijem obrazlaganju pristupit ću na svršetku ove radnje, kad bude riječ o arheološkim argumentima.

6. *Pisma rimske kurije i carevo.* Naša vijest spominje pisma pluralno »litteras« i odmah navodi, da ona potječu od rimske kurije i od cara, pa su prema tomu najvjerojatnije mogla biti dva. Nije puki slučaj, što naša vijest to navodi. Pogledamo li na prilike toga vremena, vidjet ćemo, da je šiljanje više od jednog pisma logično. Poznato je, da su hrvatski vladari poradi politike prema carskim dalmatinskim gradovima tradicionalno priznavali često i formalan bizantski suverenitet i onda, kad su de facto bili potpuno samostalni. Vanjski znak tog bizantskog suvereniteta ispoljavao se kasnije jedino simbolički, što su hrvatsko-dalmatinski kraljevi počevši od Stjepana Držislava primali od Bizanta kraljevska insignija.[142] A baš Zvonimir, odmah u svom nastupu prekida s ovom tradicijom i prima insignija od pape, kojemu se, da dobije dalmatinske gradove, podređuje na štetu svog suvereniteta, što se najbolje vidi iz njegove prisege prigodom krunisanja u Solinu g. 1076.[143] Jasne posljedice novih odnosa odmah se ispoljuju i u formama, pa Zvonimir u ispravama, koje izdaje, zabacuje tradicionalno spominjanje bizantskih vladara u formuli datiranja. Kako sam papa gleda na svoj odnos prema Zvonimiru, najbolje se to očituje iz njegove prijetnje Vecelinu g. 1079.,

koja glasi: »Znaj, da smo saznali ne bez čuđenja, kako se ti, koji si davno već prisegao sv. Petru i nama vjernost, spremaš da digneš oružje protiv onoga, koga smo mi *našom apostolskom vlasti dali Dalmaciji za kralja.* Zato te opominjemo i u ime sv. Petra mi ti zapovijedamo, da se okaniš toga posla, *jer sve, što zla uradiš pomenutom kralju, učinio si samom apostolskom prijestolju. Ako misliš, da imaš razloga da se žališ na njega, obrati se nama, a nipošto se ne usuduj da na nj, ne obazirući se na apostoski prijesto,* digneš ruku«.[144]

Mislim, da nam poslije ovako jasne rječitosti samih dokumenata nije potrebno mnogo da ustvrdimo, da su vladari onoga doba bili na čistu s tim, koga je Zvonimir trebao slušati, i kako se imaju obratiti njemu za pomoć, t. j. da nisu smjeli, ili da bi im bilo uzalud, ako pri tomu mimoiđu papu. Stoga je Zvonimir mogao dobiti i carevo i papino pismo, kako navodi naša vijest.

Pitanje je sada, koji je to car, jer ga naš dokumenat pobliže ne očituje, a imamo ih dva: zapadnorimskog (njemačkog) i istočnorimskog (bizantskog). Da prepoznamo, na kojeg se to odnosi, pomoći će nam dva dokaza: prvo, što se u vijesti navodi oslobođenje Kristova groba i drugo, što je vijest pisana u Dalmaciji.

Ne trebamo se ovdje mnogo osvrtati na prvo, jer je Kristov grob na Levantu, a mi iz opće historije znamo, da je Levant bio uvijek u interesnoj sferi Bizanta, odnosno da je odatle i baš tada Bizant bio ugrožen od Seldžuka,[145] te je opasnost mogla prijetiti samo istočnorimskom caru, i samo je on mogao tražiti pomoć pa makar pod egidom spašavanja Kristova groba.

Drugo, tradicionalna vlast Bizanta nad dalmatinskim gradovima, u kojima su se slušale naredbe bizantskih careva i njihovih namjesnika, morala je u njima ostaviti čist pojam, da riječ imperator označuje njihova cara. To se doista i spontano odrazilo u dalmatinskim i hrvatskim ispravama. Listamo li Račkoga Documenta, naći ćemo u formuli datiranja pod imperante, imperatore, imperatrice ova imena: Constantino,[146] Michael,[147] Constantini Monomaci,[148] Constantino et ...,[149] Theodora[150] Cumneno,[151] Basilio et Constantino,[152] Constantino Duce,[153] Romano tercio,[154] Michail[155] i Alexio.[156] Ovdje dakle listom prepoznajemo imena bizantskih careva, a o zapadnorimskim naravno nema ni traga. K tomu je samo na pet mjesta pobliže označeno, da su to bizantski carevi, i to za Komnena, Konstantina Dukasa, Mihajla i Aleksija. Na drugim od navedenih mjesta takve oznake uopće nema, nego se uz imperator spominje samo dotično ime, a to je najbolji dokaz, da se već podrazumijeva, da je car bizantski, t. j. da se pojam cara u našim krajevima stopio s Bizantom.

U prilog ovih tvrdnji dolazi nam napokon sam Toma Arciđakon, koji u doba hrvatske države uz hrvatske vladare navodi i istočnorimske[157] i u HSP i u HS: »tempore Theodosii imperatoris et Dirzisclavi regis«[158] »Tempore Basilii et Constantini imperatorum«.[159] U HS još nalazimo »temporibus Michaelis imperatoris regum vero Stephani ...«[160]

Kako vidimo, isprave i Toma se potpuno slažu, a nije isključeno i zato, što je Toma radio na ispravama te je iz njih mogao to primiti, no u svakom slučaju to je za nas isto. Dosljedno ovome i Toma je bio na čistu s tim te je zbog već određenog pojma pribilježio samo »imperiales«, pa nam je ovdje istočnorimski car zajamčen od njega.

Nego, morat ćemo se osvrnuti još na jednu pojedinost, a ta je tehničke naravi. Već je Črnčiću palo u oko, da je pisac HSP imao pred sobom širi sadržaj pisma, kad je rekao: »Nu taj pisac očituje, da je uzeo gdje je toga veće bilo »et illic (v Petih crikvah v Kosovi[161]) fecit perlegere litteras curiae romanae et imperiales, in quibus erat talis tenor *inter alia:* praecipimus ...«. Pak tako, ili je on u ovoga Hrvata[162] ili su oba drugdje negdje uzela ter ovi vse a oni samo ono«.[163] Naravno, po ovom tumačenju se vidi, da Črnčiću nije bila stvar potpuno jasna, ali je sigurno, da ga je ono *inter alia* navelo na misao o preuzimanju iz nekog šireg teksta. Međutim osim ovog *inter alia* imamo još jedan sličan znak. U Barberinskom primjerku HSP, iz kojeg je tekst prenio Rački, a isti manuskript opisao Črnčić[164] postoji mala lakuna iza riječi »transferre te debeas ultra mare«. Ali u Propagandinom primjerku rukopisa HSP, a to znači u najstarijem rimskom, nema lakune i mjesto nje stoji pisano »etc«. Pogledamo li sada u tekst vijesti, da vidimo, gdje se nalazi *inter alia*, a gdje *etc*, vidjet ćemo, da se prvi nalazi, baš kad se ima navesti izvod sadržaja pisma, a drugi upravo, kad se to okončalo.

Nikako nije moguće tvrditi, da bi se ovdje radilo, recimo, o beznačajnom letu pera pri pisanju, t. j. da bi to bile suvišne uzrečice. Sve da bismo i posumnjali, to bi se nekako moglo dopustiti za jedan slučaj, ali nikako, kad se to ponavlja. Ako se ovo navodi dva puta, i to u neposrednoj blizini, što u cijelom rukopisu ne susrećemo, onda to doista ne pripada pukom slučaju. Ne tim više, što oba znaka u tekstu stoje na i te kako odmjerenom mjestu. Budući je sastavljač vijesti istakao, da je Zvonimir na zboru dao pročitati pisma rimske kurije i carevo, htio je ukazati i na bitan sadržaj pisama, naravno koliko je on smatrao da je dosta, i zato odmah upozorava, da ne će iznijeti pismo in extenso, nego samo bitan fragment iz sadržaja, pa to znači onaj *inter alia*, među ostalim. To isto je istakao, čim je prenio onoliko, koliko je odredio, te je dao znak *etc*, t. j. da u pismu ili pismima ima toga još. Ovdje nema ništa namješteno, dapače to je spontan potez, koji baš u sastavku, kakav je koncept, prirodno leži.

Ti spontani tehnički znakovi nesumnjivo utvrđuju detalj o navodu pisama u našoj vijesti. Ovdje svakako ne možemo preći preko autorova heurističkog kriterija, za koji bjelodano znamo da je bio vrstan. Ne smijemo smetnuti s uma ni to, da je splitska nadbiskupija bila ekspozitura papinske politike, pa je tu iz toga perioda moglo ostati građe. Ne može se isključiti mogućnost, da su se ovdje nalazila originalna pisma za Tomu stara tek stoljeće i po, kad je bilo kud i kamo starije građe, koju je on crpao.

Ovdje smo se sreli s historijskim odnosom pape i Zvonimira, prema kojemu se bizantski car morao obratiti preko pape za pomoć, pa je

zato moglo doći do pisama, i to ne čini stvar nemogućom, nego baš historijski realnom. U samom tekstu vijesti ostali su rudimentalni znakovi, po kojima se raspoznaje upotreba teksta pisma, vjerojatno još i originalnog. Sve to potvrđuje, da je navod građen na pouzdanim podacima, pa mu stoga moramo pokloniti povjerenje.

7. *Oslobođenje Kristova groba.* Iz vijesti doznajemo, da je glavna motivacija sazivanja zbora kod Pet Crkava na Kosovu bila vojna za oslobođenje Kristova groba. Od X. stoljeća učestala su hodočašća kršćanskog svijeta u Palestinu, naročito u Jeruzalem, gdje je postojala kršćanska kolonija u posebnom kvartu, koji je bio opasan zidom.[165] Kad je g. 1010. kalif al-Hakim porušio Kristov grob i ostale crkve, popravio se on troškom bizantskog cara g. 1048., a tako isto i zidovi kvarta g. 1064–1070. Iza toga Fatimidima otmu Jeruzalem Seldžuci, koji se sruče na bizantsko carstvo. Kroz vrijeme ovih pothvata naročito su bili pogođeni kršćanski stanovnici i hodočasnici, koji su na povratku kući širili vijesti o nedaćama koje su im nanosili Seldžuci, a ovo je urodilo željom, da se Seldžuci protjeraju. Događaji na Istoku ujedinili su interese pape i biz. cara te je Grgur VII. još 1074. pozvao kršćanski svijet, da pritekne u pomoć istočnom carstvu.[166] Ta bi akcija nosila u sebi koncepciju oblika kasnijih krstaških ratova, no ona tada nije realizirana, jer je g. 1076. došlo do oštrog sukoba između pomenutog pape i zapadnorimskog cara Henrika IV.

Međutim, Seldžuci nisu stali skrštenih ruku, nego su neprestano ugrožavali Istočno carstvo, a kad im se g. 1087. pridruže Pečenezi, ovi do nogu potuku cara Aleksija na donjem Dunavu. Car je, nalazeći se u stisci, tražio od zapadnih vladara vojnu pomoć, što je Bizant često radio, kako kaže Ostrogorski.[167] Kad se car, poslije pretrpljenog poraza, našao u Beroju (Stara Zagora), susreo se tu sa Robertom Flandrijskim, koji se upravo sa hodočašća vraćao kući, i zamolio ga za vojnu pomoć, koju mu taj g. 1089. i pošalje.[168] Dašto da je car pri traženju pomoći baratao najefektnijim moralnim oružjem, a to je egida oslobađanja Kristova groba, zbog koje će prije naći odaziva, nego kad bi molio za spas svoga carstva. Vidimo, da je u ovim vremenima carstvo danomice trebalo vojne pomoći, te nije nikakvo čudo, da bi se obratio i na Zvonimira, na način, koji smo objasnili, tim više što se nisu zaboravili nekadašnji vazalni odnosi Hrvatske prema Carigradu, kako je to naglasio Šišić.[169] Zato navod naše vijesti o »spašavanju« Kristova groba nije stran; kako vidimo, time se u Zvonimirovo doba baratalo, i zato ga možemo smatrati umjesnim.

8. *Papina zapovijed.* U vijesti nalazimo navod: »Praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio ac insimul obsecramus ...« To zvuči kao odraz papinog suvereniteta, koji je Zvonimir vazalski priznao još u krunidbenoj zavjernici, po čemu se i vidi, da je ovaj detalj u vijesti došao iz historijskih uvjeta.

9. *Nasilna smrt Zvonimirova.* U vijesti se kaže, da su se (prisutnici) odmah (kad su čuli poziv) uzrujali i da su raspaljeni bijesom, ne slažući se s kraljem, napali ga i ubili. Motivacija revolta ležala bi u neraspolo-

ženju Hrvata za vojnu izvan svoje domovine, za koju je, kaže se, trebalo prijeći more. Iako nema dokumenata, koji bi izričito govorili o kakvom neraspoloženju naroda prema Zvonimiru, ipak bi nas historijske okolnosti mogle uputiti na sud, da je pitanje ove vojne bilo samo povod, a da su uzroci postojali otprije. Najprije je pitanje, da li je kompromis Petar Krešimir–Zvonimir bio od svakoga pozdravljen, i nije li još otada bilo nezadovoljnika. Posve je vjerojatno, da nije svatko mogao odobriti njegov vanjsko-politički preokret od Bizanta ka papi. U dokumentima često nalazimo, da se uz Zvonimira spominje i splitski nadbiskup Lovro, dapače se ističe i njihovo prijateljstvo, ali svi su izgledi, da nije samo to bilo po srijedi; netko je morao provoditi i čuvati stabilitet stečenog papinskog političkog prestiža, a zato je bila najpodesnija splitska metropolija i njen metropolita Lovro. Nemoguće je, da se mirne duše gledalo na sve jači utjecaj latinskog klera za vrijeme Zvonimira, naročito kad se ima na umu sjećanje na Sedehovu borbu za hrvatsku crkvu. K tomu treba dodati, da je Zvonimir, došavši sa sjevera, bez sumnje još i pod utjecajem Madžarice žene, upravljao s drugim mentalitetom, nego se upravljalo dotada, pak je i s te strane moglo biti nezadovoljstva. Tako je Smičiklas nabacio mogućnost, da je Zvonimir mogao zaglaviti i zbog svoje nutarnje politike »kada mjesto starih župana dolaze kadgod po uzoru (feudalnom) zapadnom »comites«, kada mjesto hrvatskih imena dostojanstvenika dolaze latinska«.[170] Šišić među ostalim konstatira, da banska čast u Zvonimirovo doba nikad nije bila popunjena.[171] Nesumnjivo je bila veoma upadna i osuđena novost davanja mjesta Karina kćeri Klaudiji i zetu Vojniki od plemena Lapčana,[172] što je u neku ruku mirisalo na uvođenje feudalnih mjera u nepotističkim oblicima. Nepotizam susrećemo i drugi put, kad Zvonimir daje svom ujaku Strezi ubiranje dohotka od kraljevskih zemalja u Mosoru.[173] Ova dva slučaja su jamačno predstavljala krnjenje dotadanjeg poretka, a to bi bili jaki izgledi, da urodi nezadovoljstvo u narodu.

Sve ovo, a možda i još koji nepoznati samosilni kraljev potez, imalo je dovesti do ogorčenja i još je trebalo da dođe najgore: mig za vojnu u dalekoj tuđoj zemlji, a skroz za tuđi interes, pa da se dostigne vrhunac. Stoga je navod o kraljevu ubijstvu mogao stati u uzročnoj vezi s unutarnjim nezadovoljstvom.

10. *Zvonimir posljednji kralj.* Toma je u ovoj vijesti tri puta istakao, da je Zvonimir bio posljednji kralj u hrvatskom kraljevstvu, a u HS jedanput.[174] To se ne slaže s današnjim stadijem hrvatske historijske nauke, koja registrira još dva kralja poslije Zvonimira: Stjepana II. Trpimirovića i Petra, koji je poginuo u bici na Gvozdu, a kojeg su prije krivo nazivali Svačić. Ovu kontradikciju je nauka nekako htjela izmiriti, pa je tako Rački nabacio: »Vladavina Stjepana II. bijaše toli kratka, a po svoj prilici toli neznatna, da je upravo iščezla iz uspomene naroda. I Toma nije znao ništa zabilježiti o Stjepanu II., te smatra Svinimira posljednjim narodnim kraljem hrvatskim«.[175] Klaić je tvrdio: »Niti je Zvonimir poginuo prijekom smrti, niti je on bio posljednji hrvatski kralj; ali je doista bio posljednji veliki kralj Hrvata, pak se je narod za kasnijih

burnih vremena rado sjećao lijepoga mira i sigurnosti za njegova vladanja. Sve još g. 1527. opominjali su se naši djedovi na saboru u Cetingradu, da je Hrvatska za kralja Zvonimira bila svoja, i da je poslije nije nitko nikad pridobio ni oružjem ni silom.«[176] Barada kaže, da je Zvonimir zaista bio posljednji kralj u pravom smislu riječi, zato što se po ispravama dade zaključiti, da su uz Stjepana bili samo neki dalmatinski gradovi i pojedini hrvatski velmože.[177] Možda bi se drukčije moglo protumačiti Tomino odstupanje: »Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia non fuit ulterius qui in regno Croatorum *rite* succedere debuisset«.[178] »Rite« dakle po pravu i zakonu nije bilo onoga, tko bi Zvonimira naslijedio, što ne isključuje drugi način. Inače sam Toma u HSP navodi indirecte kao neposrednog nasljednika Zvonimirovu ženu. Nije baš isključeno ni to, da je Toma dao mjesta u HS vladavini Stjepana II. i Petra u pasusu anarhije: »Vivebant acephali et sine regimine ita quod inter ipsos diviserunt regnum Croatie, inflati ambitione regnandi ...« ili »Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri«,[179] pa bi se oni možda ovdje mogli kriti u navodu »inter omnes regni proceres«. Prema tomu bi Tomin navod mogao naći oslonca i u jednom od gornjih ovako kompromisnih shvatanja.

11. *Genealogija.* U vijesti susrećemo, da je Zvonimirova žena, kojoj se inače ne navodi ime, kći kralja Bele I., a sestra kralja Ladislava, što je apsolutno tačno.[180]

12. *Zvonimirova udova vlada.* Naša vijest izričito govori, da su Zvonimirove ubice ugrožavale njegovu ženu, koja je na to pozvala svoga brata Ladislava, madžarskog kralja, da osveti ubistvo njenoga muža. Iz ovoga se vidi, da je Jelena ostala u zemlji, dašto s pretenzijom da vlada, u čemu ju je smetala struja protivna još njenu mužu. Vijest dalje kaže, da je Ladislav poslije intervencije – za koju se opet ističe, da je bila u znaku osvete njegova rođaka – upokoreno kraljevstvo Hrvata predao svojoj sestri. Iz ove vijesti izlazi, da je Jelena poslije Zvonimirove smrti ostala vladaricom u Hrvatskoj, da joj je vladanje bilo nesigurno, pa da je bilo potrebno da ga oružanom intervencijom osigura njen brat, madžarski kralj.

Naša nauka nije se mnogo doticala pitanja Jelenina vladanja. Kad Šišić raspravlja o ugarskom ljetopisu iz XII. stoljeća, u kojemu je govora o ulasku Ladislava u Hrvatsku, slaže se s navodom u njemu, da je Ladislav ušao u Hrvatsku ne kao osvajač, nego najprije kao osvetnik svoje sestre Jelene, a onda kao njezin, odnosno Zvonimirov baštinik.[181] Međutim dodaje, da je teže s onom vijesti ugarskog ljetopisa, kojom se kaže, da je kralj Ladislav najprije čitavu Hrvatsku i Dalmaciju povratio sestri. Šišić iznosi kao protudokaz, da se tu radi o povođenju za kraljevskim naslovom; jer da se ne može raditi o posjedu dalmatinskih gradova, kao i to, da Ladislav nije ni kasnije zauzeo čitave Hrvatske. Dalje drži, da se ovdje ne radi o faktu, nego o zamjeni za buduće događaje. To je tačno. Ali Šišić odmah zaključuje: »Jer kad bi to bio fakat, onda bi to značilo, da je kralj Ladislav odmah poslije 1089. ušao u Hrvatsku i u njoj postavio Jelenu za vladara, a kako znamo, o tome ne može biti ni govora,

jer je vlast Stjepana III. sezala sve do Drave«.[182] Ali Šišić ovo stajalište kasnije donekle korigira i kaže: »Međutim veoma je značajno, što se „protivnici kralja Zvonimira" t. j. ubojice njegove, baciše puni mržnje na njegovu udovicu, kraljicu Jelenu Lijepu, čineći je očito – ne bez razloga – suodgovornom za pravac njegove politike. Iz toga izlazi, da kraljica nije odmah po Zvonimirovoj smrti ostavila Hrvatsku; šta više, oko nje kao da se okupila stranka misleći s njome u sporazumu riješiti pitanje popunjenja kraljevskog prijestolja. Madžarska tradicija pribilježena samo koju godinu docnije zapamtila je to ovako (citira u prijevodu tekst iz Cronicon pictum). Prema tomu je kraljica udovica tražila hrvatsku krunu u prvom redu za sebe, što nas podsjeća na državnopravno shvaćanje u Vizantu, gdje su carice udovice često bile predstavnice legitimiteta ...«[183] Dok je Šišić na svoj način u zadnju ipak donekle koncedirao mogućnost, da je Jelena radila na tome da dobije krunu, dotle je Barada ustvrdio: »Ali najkobnija je uloga Jelene udove Zvonimirove. Ona „multis iniuriis pregravata" zatraži zaštitu od brata Ladislava, koji dođe i obrani je, te uspostavi njenu vlast bar u jednom dijelu Hrvatske. Našto ona odmah iza toga, ne imajući potomaka, ustupi Arpadovcima pravo na hrvatsko prijestolje«.[184] Tvrdnje ovih dvaju nosilaca katedre hrvatske historije temelje se na jednoj jedinoj vijesti, koja se nalazi u Cronicon pictum Vindobonense. Budući se ta vijest u mnogome podudara s našim pasusom, moramo je ovdje iznijeti:

» ... Qui (sc. Ladislaus rex) etiam uictor honoratus inclitus augustus extitit, non tam nominum proprietate, quam rerum veritate; adauxit enim rempublicam Hungarie. Ipse pri(m)us Dalmatiam atque Croatiam sue monarchie iure perpetuo subiugavit. Cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset, uxor eius, soror regis Ladislai, ab inimicis viri sui multis iniuriis pregrauata, auxilium fratris sui regis Ladizlai in nomine Jesu Christi implorauit. Cuius iniurias rex grauiter uindicauit et Croatiam atque Dalmatiam integraliter sibi restituit. Quam postea predicta regina suo subdidit dominio. Quod tamen rex non facit propter cupiditatem, sed quia secundum regalem iusticiam sibi competebat hereditas. Quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat, et heredem non habuit ...«[185]

Na sastavak Cronicon pictum Vindobonense među drugima osvrnuo se i Šišić[186] te istakao navod anonimnog autora iz g. 1358., da je sastavak pribran »ex diversis cronicis veteribus«, pa dodao, da se mišljenje prvih madžarskih historičara jednoglasno slaže, da je partija od 1047. do 1116. god. u nj unesena na osnovu podataka, koji su bili napisani svakako još pred kraj XII. stoljeća, što da označuje veliku vjerodostojnost.[187] Prema tomu bi to bio navod najbliži vremenu, o kojemu priča. U njemu stoji, da je žena Zvonimirova, sestra kralja Ladislava, gonjena mnogim nepravdama neprijatelja svoga muža, zamolila pomoć u svoga brata kralja Ladislava, a kralj se odazvao te ljuto osvetio nepravde i povratio joj cijelu Hrvatsku i Dalmaciju.

Vidimo, da između ovog i Tomina navoda ima nekih razlika (na pr. ovdje se navodi Hrvatska i Dalmacija, a kod Tome samo Hrvatska, Toma

ne govori, da je Jelena predala bratu kraljevstvo, a ovdje se ne spominju Alpes ferree i t. d.). Ali zato se obje vijesti u mnogočemu slažu, dapače su i vrlo slične, a pošto se ne može dokazati, da bi jedna drugu preuzela, to ne možemo drugo zaključiti, nego da ugarska anonimna kronika i Toma kao blizi događaju pričaju o njemu neovisno i na svoj način. O kraljevanju Jelene oni se u potpunosti slažu, a to je za naš momenat važno. Uostalom s njima se slaže i Lukarevićeva vijest, u kojoj stoji, da je Zvonimir ostavio kraljevstvo svojoj ženi, sestri kralja Ladislava, koja je svome bratu predala kraljevstvo obiju Hrvatskih. Dakle iz sve tri vijesti izlazi, da je Jelena jedno vrijeme vladala.

Nego, kad je Toma ispričao, da se je Ladislav osvetio neprijateljima i predao kraljevstvo Jeleni, opet pripovijeda o neredima, bezglavlju, anarhiji, po čemu je suditi, da se Jelena nije uspjela dugo održati na prijestolju. Vremenski bi to potvrdila zadarska isprava iz g. 1091.,[188] odnosno iz početka 1092.[189] u kojoj u formuli datiranja stoji: » ... tempore quo Vladislavus Pannoniorum rex, Chroatie invadens regnum, domnum Almum, suum nepotem, in illi statuit regem«. Isprava dakle spominje Ladislava u Ugarskoj, Almoša u Hrvatskoj (Slavoniji), a o Jeleni ni riječi. To se da povezati s navodom Cronicon pictuma, da je kralj predao kraljevstvo Jeleni, a ona »postea« njemu. Prema tome bi ono »postea« ubrzo nadošlo, najdalje u početak 1092. god. kad u Slavoniji već sjedi Almoš, a južnije se razmahala anarhija, s koje se Jelena nije mogla održati te joj se i inače gubi trag. U svakom slučaju Jelena je poslije Zvonimira ipak bila vladarica, i to je za naše pitanje glavno. Konačno moderna je historiografija samo na osnovu jedne vijesti počela držati, da je Jelena vladala, a sad imamo kud i kamo više razloga, da se vjeruje trima, čemu najviše doprinosi HSP.

13. *Vojna kralja Ladislava.* Ladislavova oružana intervencija nikada nije bila u pitanju sa historijske strane, a o njoj se ipak raspravljalo mnogo i u hrvatskoj i u madžarskoj historiografiji. Literatura se razvila[190] i kao odraz dugovremenih političkih borbi, kad se pitanje bilo skrenulo na politički kolosjek. Tada se bit problema okretao oko pitanja: da li je kralj zauzeo Hrvatsku oružjem ili ju je stekao baštinskim ili ugovornim pravom, a povezano s time, čija je bila Slavonija od X. do XII. stoljeća. Rasprave su se vodile uglavnom na osnovu interpretacije dviju ranih vijesti i to: XVII. poglavlje Tomine HS i navodi u Cronicon pictum Vindobonense (CPV), koji se u motivaciji vojne ne slažu. Naime u prvoj stoji, da je Ladislava nagovorio jedan slavonski magnat, neka zauzme Hrvatsku i podvrgne je svojoj dominaciji. U drugoj, kako smo vidjeli, da ga je pozvala sestra, i on je došao te se njenim protivnicima osvetio, povratio joj kraljevstvo, a ona ga kasnije predala njemu, što on nije učinio iz pohlepe, nego zato, što ga je nasljedstvo pripadalo po kraljevskom pravu, jer Zvonimir, s kojim je kralj bio u prvom stepenu srodstva, nije imao potomka.

Madžarskom imperijalističkom kursu lako su se prilagodili njihovi historici, te se u tvrdnjama, da su Hrvatska i Dalmacija mačem podjarmljene zemlje, najviše upirali u navode XVII. poglavlja HS. Hrvatski

historici su im se suprotstavljali na osnovu navoda iz Cronicon pictum. Naši historiorafi, vođeni pretpostavkom Račkoga, da je vijest u HSP preuzeta iz DHRLjPD i da rukopis potječe iz XVI. stoljeća, iz kojeg opet Rački nije iznio baš ovaj dio pasusa, preživjeli su čitavu borbu, a da im nije bila data mogućnost, da ovo oružje uzmu u ruke.

Međutim Toma nosi dvije verzije, jednu u HSP, u kojoj se uglavnom slaže sa Cronicon pictum, a drugu u HS, za koju je pitanje, tko je redaktor onakve kakva je do nas došla.[191] Naravno da ovdje ne treba ponavljati, koja se redakcija ima smatrati izvornijom i prema tomu, kojoj se ima više vjerovati. HSP bi imala veću prednost i od Cronicon pictum, jer je pouzdanije utvrđeno njeno porijeklo, pozornica događaja bliža, vrelo građe i tradicije neposredno, sastavak kao koncept spontan, a ni vrijeme nije daleko od samog događaja. Štaviše u HSP ima više detalja pa nam je dragocjeniji. HSP svakako nije manje vrijedna od CPV i u slaganju s njim podiže se vrijednost obaju sastavaka, kojima je Ladislavova oružana intervencija iz osvete i zbog osiguranja Jelinina prijestolja zajamčena.

14. *Anarhija.* Vijest se završava opisom anarhije, koja se, prestilizirana, unosi pod novu glavu (XVII) HS. Anarhija je opisana više na literaran način, slično opisu bezglavosti na pr. pred pad Solina.[192] Njen početak sigurno je vezan s događajem kod Pet crkava na Kosovu, a pored opisa anarhije u HSP i HS za nju govore i fakta, koja nose biljeg njenog odraza, kao što su: nemoć Jelene i s tim u vezi poziv Ladislavu, njegova oružana intervencija, odricanje Jelene i postavljenje Almoša, koji se uspio održati samo na teritoriju sjeverno od Gvozda. Svi su izgledi, da u vrijeme Ladislavljevo previranje još uvijek nije prestalo ondje, gdje se začelo, t. j. južno od Gvozda. Naime Tomin način pričanja vodi nas na zaključak, da je to previranje bilo dugotrajno, jamačno zato, što u hrvanju za vlast jedni pretendenti nisu mogli nadjačati druge, ukoliko to poslije dugog vremena nije pošlo za rukom nekom Petru, kojeg Simon de Keza naziva kraljem. Uostalom dosada se Tomina HS uzimala kao jedini izvor za osvjetljenje ovog perioda, pa je samo po njoj historijska nauka registrirala anarhiju, a kad Toma to kaže još i u izvornijem sastavku, onda mu pogotovo moramo vjerovati.

*

Dosadašnjim razlaganjem uklonjena je fikcija, da je vijest u HSP mlađa i da je načinjena na osnovu vijesti madžarskog porijekla. Utvrđeno je, da se dosadašnje mišljenje o porijeklu vijesti uvriježilo na osnovu subjektivne osude Račkoga, a da ga je nametnuo njegov naučni autoritet. Tomu je sam Rački doprinio još i nemetodičkim iznošenjem teksta, koji nikad nije bio iznesen čitav, pa je stoga ostao nedostupan kritici, i tako je bila onemogućena komparacija s podacima drugog porijekla, što je od osnovne važnosti za provjeravanje jedne vijesti, a to smo učinili ovom analizom. Na osnovu vremenske prednosti HSP dokazano je, da sličnost dviju

vijesti, naime u HSP i DHRLjPD, ne istječe iz toga, što bi vijest iz DHRLjPD bila preuzeta u HSP, nego – ukoliko se ne radi o zajedničkom predlošku – obratno. Vijest u HSP načinjena je na osnovu građe, kojoj se još raspoznavaju djelomični tragovi. Smatram, da je dokazano, da je vijest u HSP najstarija, pa joj se i s te strane pripisuje vjerodostojnost. Do ovih konstatacija došlo se i drugim putem, naime historijskom analizom vijesti. Njom se utvrdilo, da jedna kronološka griješka ne predstavlja nikakvu zapreku, dapače da su takve griješke svojstvene autoru, a slučajna griješka za nekih desetak godina obzirom na Tomu nije ozbiljna te to ne slabi autentičnost navoda. Oblici imena kralja Zvonimira, koje susrećemo u HSP i HS odgovaraju modifikaciji latinske transkripcije, a ime je korjenom zajamčeno u paralelnim toponimima Zvoničac, Zvončac i Zvonigrad. Navod o zborovanju potpuno odgovara nutarnjem uređenju Hrvatske. Terminus »Illyrica lingua« ne predstavlja anahronizam, jer je više nego posve vjerojatno, da pripada prepisivaču. Topografija i genealogija su odlične. Pisma pape i cara izlaze iz političke konstelacije, a otkrivaju ih još i indirektni rudimentalni preostaci (inter alia, etc), koji su svojstveni konceptu. *Papina zapovijed* izlazi iz Zvonimirova vazalnog odnosa. Navod o oslobađanju Kristova groba pripada egidi, kad se bizantski car iz stiske obraćao za pomoć zapadu protiv Seldžuka, koji su inače taj grob ugrozili, pače ga porušili. Stvarna oružana pomoć caru bila je potrebna u ono doba, i zato je logičnо, da se svojim putem obratio i na Zvonimira. Što se tiče navoda o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, protumačili smo ga sa mogućnošću uzročne veze s nutarnjim nezadovoljstvom, – čemu bi bio povod poziv u jalovi i daleki rat te s čestim indirektnim, a konsekventnim izrazima pisca, koji se odnose na Zvonimirovo ubijstvo. Tomin navod, da je Zvonimir posljednji kralj u Hrvatskoj može se različito tumačiti. Vladavina njegove udove zajamčena je i drugim izvorom, na osnovu kojega najnovija historiografija počinje registrirati Jelenu kao kraljicu, makar i u jednom dijelu Hrvatske, što sve ide u prilog autentičnosti naše vijesti, koju u ovom detalju potvrđuje još i Lukarevićeva. Isto tako drugom viješću potvrđena je vojna kralja Ladislava, dapače se i tu kaže, da je oružana intervencija potekla iz rodbinske osvete za kraljevo ubijstvo. Konačno naša vijest završava općenitim opisom anarhije, koja se inače uzimala pod gotovo, čim se nalazila navedena u Tominoj HS, a sad ima više razloga, da se u nju još čvršće vjeruje, jer dolazi kao logična posljedica kraljeva ubijstva i jer se nalazi ubilježena u izvornijem Tominom primjerku.

Po svemu dakle vidimo, da se navodi u HSP slažu, da se dadu s drugih strana kontrolirati, da među detaljima nema ništa oprečnoga, sve je konsekventno, sve stoji u historijskim mogućnostima, u historijskom shvatanju i u historijskom okviru, pa prema tomu nema nikakva povoda, s kojeg bi mogli sumnjati u tačnost vijesti. Štaviše, ako se različitim argumentima dokazala vjerodostojnost sekundarnih elemenata u našoj vijesti, onda nema nikakva razloga da sumnjamo u istinitost navoda o kraljevu ubijstvu, kad je ono ovdje navedeno kao subjekt, a zbog njega onako spontano i sukladno sve drugo.

Što ova vijest nije ušla u definitivnu redakciju Tomine HS, to smo pokušali objasniti na drugom mjestu[193] s tendencijom ove redakcije, koja prešućuje sve ono, što je nepodesno za autoritet crkve kao institucije, u što bez sumnje spada i naša vijest, jer se iz nje vidi, da je koncepcija papističke prevlasti kod Hrvata doživjela nepopravljiv udarac. Nu bilo kako mu drago, ta činjenica ništa ne odnosi autentičnosti naše vijesti; ona je ušla spontano u primarni sastavak, i tu je uvijek manji razlog pristranosti, koja se više ispoljava kod definitivne redakcije. U starijem sastavku pisac je u neposrednijem kontaktu s izvorom, njemu robuje, sam sobom je intimniji, te kroz njega izvorna snaga prodire stihijom, pa je tu kud i kamo manje mjesta nekoj tendenciji. U završnoj redakciji pisac više misli na čitatelje te im servira ono, što želi. Kad bi bilo drukčije, onda uopće nije bilo potrebno, da se vijest piše u HSP, i još k tomu onako fundirano oblikuje. Inače u ovoj vijesti mi još zatičemo pisca kako se nije oslobodio jednog izvora (epitaf), drugomu su preostali tragovi (carevo i papino pismo) što nas upućuje na vjerojatnost, da se i ostala tekstovna tvorba odrazila sa drugih izvora, kojima se više ne može raspoznati trag. Dašto da nam ovo, uza sve prednosti, koje se primarnim sastavcima bez izuzetka pripisuju, potvrđuje, da je vijest o Zvonimirovoj nasilnoj smrti osnovana na izvornoj građi, i zato u nju moramo vjerovati. U tomu nas još učvršćuje tekst izvora (epitafa), kao i činjenica, što su se sačuvale i druge verzije, koje se s našom viješću u detaljima razilaze, čime potvrđuju, da o njoj nisu zavisne.

II.

VIJESTI SEKUNDARNOG KARAKTERA

A) Vijest u dodatku hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina

Već je u uvodu rečeno, da se o Zvonimirovoj smrti raspravljalo najviše na osnovu vijesti, koja se nalazi kao dodatak u hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina. O ovom sastavku se raspravljalo mnogo kako u vezi s pitanjem načina smrti kralja Zvonimira, tako i u kritikama spomenutog Ljetopisa kao djela, te se najpreglednija literatura do godine 1928. nalazi u Šišićevoj raspravi,[194] a poslije te godine u najnovijoj redakciji Ljetopisa, koju je priredio V. Mošin.[195] Zbog već naslućenih razloga iz prednjeg izlaganja nas ovdje ništa više ne će zanimati nego doba postanja ove redakcije. Otišli bismo predaleko, kad bismo ovdje iznosili sva mišljenja, koja su pala s obzirom na postanak ovog Ljetopisa, što je i suvišno, jer je to pitanje novijim radovima svedeno na uži kompleks, i zato ćemo ovdje iznijeti pregled Šišićevih razlaganja o tome.

Šišić navodi činjenicu, da su na registru sv. Petra u Selu dodana dva pripisa, koja su pisana goticom XIV. stoljeća i kaže: »... U drugom pripisu

pak navode se poimenice neki banovi, i domeće: „Isti fuerunt bani in Croacia de genere Croatorum a tempore regis Suetopelegi usque ad tempus Suenimiri regís Croatorum“. Nema sumnje, da je anonimni autor ovoga pripisa poznavao Ljetopis Popa Dukljanina, i to baš u njegovoj hrvatskoj redakciji, jer je samo odavle mogao da nauči, da je tobože „kralj Svetopeleg“ ustanovio bansku čast (glava IX ovoga izdanja) i da je Zvonimir bio posljednji hrvatski narodni kralj (XXVII. i XXVIII. glava hrvatske redakcije). Ovo je ujedno dokaz, da je već u XV. veku postojala hrvatska redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina zajedno s njenim dodatkom (neke ruke „continuatio“) o prekoj smrti hrvatskoga kralja Zvonimira«.[196] Na drugom mjestu Šišić nastavlja: »Ovim nam je pružen dokaz, da je hrvatska redakcija u svome sadanjem opsegu, to jest s prikazom preke smrti kralja Zvonimira, koji u latinskoj originalnoj redakciji fali, postojala već u XIV veku, dakle nekako u vreme, kad je i latinska redakcija dospela u ruke mletačkoga dužda Andrije Dandola. Mislim dakle, da je hrvatska redakcija Letopisa Popa Dukljanina postala negde u XIV veku, i to tako, da je neki nepoznati nam pisac okoline splitske, svakako sveštenik, preveo s latinskoga originala – koji je već bio poznat Tomi arhiđakonu pa i glosatoru registra manastira sv. Petra u Selu – samo onu čest Letopisa, za koju je mislio, da sadrži hrvatsku istoriju, dakle od početka, od doselenja Gota ili Slovena, do smrti opaka kralja Seislava (Časlava). Obavivši taj posao prevodilac dodao je onda i nekoliko reči o ocu kralja Seislava (Časlava), Radoslavu, koji, da se po smrti neblagodarna sina povratio „meu nedostojne Hrvate“, i ostavio presto drugom sinu Kolomanu, a taj opet svome sinu Krišimiru. Posle ovih očito izmišljenih kraljeva, a u interesu neprekinutog genealoškoga sleda hrvatskih vladalaca, prevodilac se opširno bavi Krišimirovim sinom kraljem Zvonimirom, posljednjim nezavisnim hrvatskim vladarom, i naročito detaljno prikazuje njegovu preku smrt na polju Kosovu „kod Petih Crikvah“ nedaleko od Knina i kako je onda na taj glas Hrvatsku osvojio madžarski kralj. Živahno i detaljno pričanje ovoga ulomka o kralju Zvonimiru, koje nalazi potvrde još i u nekim drugim nezavisnim izvorima, daje nam mnogo razloga, da ga u jezgri primimo kao istoriski fakat.«[197]

Šišićevu raspravu kritikovao je N. Radojčić (Slavija VIII. 1929) i tu se također osvrnuo na pitanje postanja ove redakcije, no opširnije se tim problemom pozabavio u posebnom djelu o smrti kralja Zvonimira, a pošto je tu posljednji put raspravljeno o načinu Zvonimirove smrti, mora se iznijeti njegovo gledište: »Kao glavni izvor za nasilnu smrt hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira smatra se, od strane onih koji u nju veruju, dodatak hrvatskom prevodu jednog dela Barskoga rodoslova (DHRLjPD). Iz koga je vremena ovaj dodatak? To je pored njegove sadržine, najpreče pitanje koje se mora postaviti pre nego što bi se ovom sastavu priznala verodostojnost pouzdanoga istorijskoga izvora. U samom dodatku nema zapisa o njegovu postanku, a isto tako nema u njemu dovoljno ni elemenata na osnovu kojih bi se dalo, s dovoljno sigurnosti, utvrditi kada je nastao. Kod istorijskih izvora o događajima daleko pre

njihova postanka utvrduje se kada su postali, s manje ili više sigurnosti, na taj način što se pronađe koji su savremeni ili malo pozniji izvori u njima upotrebljeni. Tako se utvrdi terminus ante quem non. A šta da se čini s ovim dodatkom? Od domaćih spisa ima samo on opširnu vest o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, jer gde je inače u njoj reč, to je, izgleda, pregledano iz ovoga dodatka. Na taj način se, dakle, dodatku ne može naučno prići. No, moglo bi se reći, ima još slučajeva da o jednoj činjenici postoji samo jedan izvor, pa se on zato principijelno ipak ne odbija. Za istoričara je, prvo, uvek teška situacija, ako raspolaže samo s jednim izvorom za jedan događaj koja postaje mnogo teža, ako je ta vest nesavremena, a očajna je, ako je ona legendarne prirode, i protiv nje su vesti događaju savremene ili bar mnogo bliže. To je slučaj ovog dodatka. Oni koji veruju u njega kao pouzdani istorijski izvor rado bi ga gurnuli što bliže događaju koji opisuje. Naravno. No to je nemoguće učiniti besprekornim naučnim sredstvima. Stvarno se branioci duboke starosti dodatka, XIII ili XIV v., mogu pozvati samo na zapis Marka Marulića iz 1510. i Jerolima Kaletića, iz 1546. da je Dmine Papalić našao hrvatski prevod jednog dela Barskoga rodoslova s dodatkom „inter vetustissimas gentis illius scripturas dalmatico idiomate compositum", odnosno „u jedne knjige stare pisane harvackim pismom". To se dogodilo oko godine 1510.

Branitelji duboke starosti dodatka zaista maštaju, ako misle, da je knjiga, o kojoj se početkom XVI. v. veli da je stara, odmah iz XIII. ili XIV. v. Možda joj je bilo tek nekoliko desetina godina. Mnogo čitana knjiga brzo izgleda stara. U ostalom, kod spisa ove vrste kao ovaj prevod i njegov dodatak vrlo često se ističe da su mnogo stari da bi se tako izazvalo poverenje i respekt prema njima. Šta se sve tvrdi za slične legende, koliko su stare, a niko, u nauci, na takve tvrdnje ni glave ne obrće, osim da se nasmeši. Na taj način duboka se starost dodataka zaista ne utvrdi! A može li drukčije? Da li se može s pomoću jezika utvrditi kada je prevod učinjen i dodatak napisan? Da li ima u dodatku navedenih činjenica, na osnovu kojih bi se dao bar približno datirati? Filolozi obično ne mogu sa sigurnošću utvrditi ni vek a kamo li decenij postanka koga spisa, naročito kod nas ne gde nemamo bogatih istorijskih rečnika s kojima bi se dalo tačno reći kada se koja naša ili strana reč kod nas prvi put javlja; za dodatak bi bilo, na pr. važno znati kada se kod nas počinju pisati ove reči: barun, duž, rusag, hlapstvo, hlapšćina. Što se pak tiče činjenica navedenih u dodatku, to je njegov pisac pokazao da ih zna vrlo malo – i iz hrvatske i iz opšte istorije. On je znao da je nekad postojao hrvatski kralj Zvonimir. Bilo mu je poznato i ime Kosova polja, svakojako onoga kod Knina. Nešto je znao o krstaškim ratovima, ali nije bio na čistu ni s time, kad su počeli. Još mu je bilo poznato i da su posle hrvatskih kraljeva zavladali Hrvatskom madžarski, ali nije znao posle koga hrvatskoga kralja je to bilo i koji je madžarski kralj prvi ušao medju Hrvate kao njihov gospodar. On je držao da je Dimitrije Zvonimir bio poslednji samostalni hrvatski kralj, a posle njega da je zavladao Hrvatima Bela. Ja moram reći da je davno trebalo utvrditi šta je znao

pisac dodatka i kako je to znao. Da se to ranije isticalo ne bi došlo do stanja u ovome problemu u kome se danas nalazimo. Ja s najvećom opreznošću smem o starosti dodatka reći samo to da je nastao daleko posle smrti kralja Zvonimira i posle završenih krstaških ratova. Zbog dovoljno čistog narodnog jezika u njemu, koji svedoči o priličnoj književnoj tradiciji i uvežbanosti, i zbog mešavine čakavštine sa štokavštinom mislim da je iz XV. v.«[198]

Bilo je očekivati, da će se Radojčić, makar ovdje ne spomenuo Šišića, a ipak ga nastojao pobiti, osvrnuti na krupnu Šišićevu konstataciju u vezi s pripisima na registru sv. Petra u Selu. Trebao je naime dokazati, da slova ne pripadaju gotici XIV. stoljeća, kao i to, da pasus o banovima od kralja Svetopelega do kralja Zvonimira na ovom registru ne potječe iz hrvatske redakcije Ljetopisa, nego od nekuda drugo. Međutim Radojčić je preko toga prešao grobnom šutnjom, i kako dosada nije pao nikakav protudokaz ovako značajnim Šišićevim konstatacijama, to one i dalje ostaju na snazi. Pripis, dakle, na registru sv. Petra u Selu mjerodavan je za terminus post quem non postanka hrvatske redakcije Ljetopisa, a taj pripis je načinjen u XIV. stoljeću, kako ga odaje karakter gotičkih pismena.

Ovdje je potrebno da se iznova pretrese pitanje odnosa raznih egzemplara DHRLjPD, jer dosadašnja tumačenja nisu istovetna, a najnovija, na kojima se ostalo, nisu autoritativna.

Kukuljević je prvi objelodanio hrvatski tekst DHRLjPD i tom prigodom napisao, da je kroniku potkraj XV. ili na početku XVI. stoljeća našao Dmine Papalić u Krajini. Zatim kaže, da je od Papalića *jedan prijepis* dobio Marko Marulić, koji ga g. 1510. prevede na latinski, a da je g. 1546. istu kroniku dobio Jerolim Kaletić i da ju je iznova prepisao u Omišu iz *Papalićeva prijepisa*.[199]

Rački veli, da je Kaletić prepisivao latinicom »iz knjige stare pisane hrvackim pismom«, koju je Papalić pronašao i drži, da se to staro pismo odnosilo na glagolicu.[200] Po tom navodu izgledalo bi, da Rački govori o direktnom Kaletićevu ispisivanju iz originala, ali on u drugom pasusu otkriva svoje shvaćanje o proceduri prepisivanja, kad kaže: »Kaletićev prepis je samo transcriptia glagolskog izvornika *izpisana po Papaliću* „rič po rič" iz stare knjige«.[201] I Rački je dakle kao i Kukuljević držao, da je Kaletić prepisivao iz prijepisa, koji je napravio Papalić.

Črnčić je bio uvjeren, da je Papalić prvi napravio prijepis, zatim da je Marulić iz tog prijepisa načinio prijevod, a Kaletić drugi prijepis.[202]

Klaić je bez ikakva obrazlaganja nuzgred spomenuo, da je Papalić »poslao« Maruliću u Split onu kroniku, koju je pronašao u Krajini.[203]

Šišić je ubaštinio tradicionalno shvatanje o proceduri prepisivanja te napisao, da je Dmine Papalić, vrativši se svojim prijepisom hrvatskoga prijevoda Ljetopisa Popa Dukljanina oko 1510. u Split, zamolio prijatelja i rođaka Marka Marulića, šezdesetgodišnjeg starca i književnika, da taj hrvatski tekst prevede na latinski.[204] Šišić kaže i to, da je prijepis Dmina Papalića dopao g. 1546. u ruke Jerolima Kaletića i sada da je Kaletić učinio prijepis po Papaliću, a to da sam Kaletić kaže u svojoj napomeni[205]

(donosimo je niže). Ovoga se pridržava i najnovija redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina.[206]

Osim Klaićeva, nuzgredno i slučajno nabačenog izričaja, druga interpretacija o odnosu s predlošcima pri prepisivanju i prevođenju nije osnovana. Ta kriva interpretacija izazvala je netačan sud, kako se upotrebljavao original i tko ga je upotrebljavao, što je bez sumnje išlo na štetu prepoznavanja pripadnosti tekstovnih razlika u prijepisu i prijevodu. Da se dokaže drukčije moramo uzeti u pretres podatke na osnovu kojih su se izvodila dosadašnja tumačenja.

1. Pismo Marka Marulića Dmini Papaliću, koje je pridodano njegovu elaboratu i prispjelo kao uvod u njegov prijevod:

»Marcus Marulus domino Papali s(alutem).

Comentariolum a te in Craina nuper repertum, inter vetustissimas illius gentis scripturas dalmatico idiomate compositum, tuo rogatu latinum feci, Croatiae Dalmatiaeque regum gesta continentem, res certe digna relatu, et quam non solum nostrae vernaculae linguae gnari, sed etiam Latini intelligant. Ex hac enim historiam et boni exemplum petere poterunt, quod imitentur et mali per quod sese corrigant. Atque hoc illud fuit, quod et te impulit, ut me ad historiam transferrendam vigeres, et me, ut tibi obtemperarem; magis tamen tuus erga me amor laborem hunc coegit me subire, quid enim est, quod illi non debeo. Vale. Anno christianae salutis MDX.«[207]

2. Kaletićeve napomene na kraju njegova prijepisa hrvatske redakcije:

»Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo u Krajini u Marković, u jedne knjige stare, pisane hrvackim pismom, i ispisa rečeni Dmine rič po rič. A ja Jerolim Kaletić ovoj pripisah iz rečenih knjig na tisuća i pet sat i četrdeset i šest, na sedam dan otubra miseca u Omišu. Bogu hvala.«[203]

Kako se pronašla hrvatska redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina doznajemo izvorno samo iz ovih dvaju datiranih navoda. U njima stoji, da je Dmine Papalić pronašao egzemplar u Krajini kod Markovića. Po Marulićevu pismu, koje je datirano godinom 1510. zna se, da je Ljetopis nedavno otkriven (comentariolum nuper repertum) te moramo uzeti, da se otkriće zbilo najdalje g. 1510. kako to svako i tumači.

Najprije da vidimo, kako stojimo s Papalićevim prepisivanjem. U tu svrhu moramo uzeti stariji podatak, t. j. Marulićevo pismo Papaliću, gdje mu među ostalim kaže: »Ljetopis, koji si nedavno otkrio u Krajini među vrlo starim spisima kod onoga plemena,[209] a koji je sastavljen na dalmatinskom jeziku, na tvoju molbu preveo sam na latinski«. Dakle iz konteksta Marulićeva pisma ne izlazi, da je Papalić do tada (1510) prepisao Ljetopis, pa tko tvrdi, da jest, mora to pozitivno dokazati. To još ne isključuje mogućnost, da je Papalić načinio prijepis prije, nego je Marulić preveo, ja samo tvrdim, da se to iz Marulićeva pisma ne vidi, pa stoga ni drugi nisu mogli vidjeti, da jest.

Stoga navod, da se Papalić vratio sa svojim prijepisom iz Krajine u Split, što znači, da bi on bio napravio prijepis u Krajini, nema korjena u izvoru te pripada među proizvoljno izvedene zaključke. Za Papalićev

prijepis doznajemo zapravo tek iz Kaletićeve napomene iz g. 1546, pa se sad pouzdano može tvrditi samo to, da ga je Papalić načinio najdalje te godine, odnosno još prije 1546., jer je tada mogao biti već mrtav, budući da ne znamo, kad je on umro.[210]

Sada da se osvrnemo na Kaletićev prijepis. Vidjesmo, kako se u literaturi navodi, da je Kaletić načinio svoj prijepis na osnovu Papalićeva. To se navodno doznalo iz Kaletićeve napomene. Međutim, ako se ovoj napomeni pristupi otvorenijih očiju, onda se iz nje, a ona je za ovo pitanje jedina, ne može ništa drugo zaključiti, nego da je Papalić prepisao hrvatsku redakciju Ljetopisa, koju je pronašao u Krajini u Markovića »u jedne knjige stare pisane hrvackim pismom«, pa još i to, da je iz nje ispisivao »rič po rič«. Kaletić je time priopćio, da zna, da je i Papalić ispisivao i ništa više. Odakle iz ovoga zaključak, da je Kaletić učinio sebi prijepis na osnovu Papalićeva, i još to, da on tako sam kaže?

Naprotiv Kaletić, pošto je naveo, da je jedan prijepis napravio Papalić, sam o sebi čisto i bistro govori: »A ja, Jerolim Kaletić, ovoj pripisah iz rečenih knjig«.

Pogledamo li sada čitavu Kaletićevu napomenu, vidjet ćemo odmah, da se dva puta nalazi izraz »ovoj«. Prvi put stoji uz pismo »ovoj pismo«, a drugi samo »ovoj«, i posve je jasno, da se odnosi kao i prvi put, na pismo, kako već Kaletić naziva naš spis. Isto tako on dva puta spominje knjige, rekavši prvi put »u jedne knjige stare«, a drugi put »iz rečenih knjig«. I te »rečene knjige« odnose se na one prve, kao što se »rečeni Dmine« odnosi na prije navedeno »Gospodin Dmine Papalić«. Jasnije njegov navod stoji ovako: »Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo (Ljetopis) u Krajini u Marković, u jedne knjige stare (konvolut?, collectanea?), pisane hrvackim pismom (bosančicom), i ispisa rečeni Dmine (Papalić) rič po rič. A ja Jerolim Kaletić ovoj (to isto pismo = Ljetopis) pripisah iz rečenih (već navedenih = u kojima je »pismo« našao Papalić) knjig.«

Tako od samog Kaletića doznajemo, da je on, kao i Dmine Papalić, prepisivao iz istog predloška, onog, koji je Papalić našao u Krajini. Kaletić ovdje jasno luči jedno, drugo i treće. Zato se mora zaključiti, da iz samog teksta izlazi, da se Kaletić nije služio Papalićevim prijepisom, što je i opet bila loša interpretacija, koja se više ne može održati.

Preostaje nam još Marulićev prijevod. Utvrdismo, da se iz konteksta Marulićeva pisma ne vidi, da se on služio Papalićevim prijepisom, dapače, da se odatle razabire, kako se govori samo o onom ljetopisu, koji je pronašao Papalić u Krajini. U pasusu »Comentariolum a te in Craina nuper repertum ... tuo rogatu latinum feci« jasno je, da je Comentariolum subjekt (ne gramatički!). Tu ima više atributa, od kojih je glavni onaj, što označuje, da je taj comentariolum Papalić našao u Krajini. Predikat je latinum feci. Držim, da subjekt (gramatički objekt), predikat i atribut potpuno određeno govore, da se ovdje radi o prevođenju onoga comentariola, koji je Papalić pronašao u Krajini, t. j. originala, što znači, da je Marulić radio po originalu, a ne po čijem drugom pri-

jepisu. Da je Marulić prevodio sa originala, potvrdit će i drugo njegovo svjedočanstvo potpuno neovisno od ovoga. To je njegova napomena, koja se nalazi na kraju prijevoda i glasi:

»Laus omnipotenti deo.

Hucusque historiam vernaculo gentis nostrae sermone compositam *vidi* et quam potui diligenter fideliterque in latinum transposui nihil de sententia dimittens, licet aliqua de verbis quae superflua videbantur, mutilans, ne lectori oneri essem.«[211]

Kad bi se radilo o prevođenju s kakvog svježeg prijepisa – a mi sad ne znamo, da li je takav g. 1510. uopće i postojao –, ne bi bilo nikakva razloga, da Marulić za takav predložak kaže, da ga je »vidio«, jer se to po sebi razumije, čim ga prevodi. Moralo je po srijedi biti nešto osobito, što je trebalo istaći, da je vidio, a to onda može biti samo original. Pogledamo li čitav kontekst zaglavka, vidjet ćemo, da ga je Marulić napravio samo zato, da dokaže čitaocu, kako je prijevod vjeran predlošku, a da se čitalac u to bolje uvjeri, naveo je, da je spis sam vidio, pa da to potvrdi još je kazao, kako je pisan domaćim jezikom. On dakle ovdje navodi oznake autencije, među koje pripada izričaj »Hucusque historiam vidi«. Očito je dakle, da se oba Marulićeva navoda slažu, iako su pisana u različitoj namjeni, i da se oba odnose na krajinski original. Ovako je bez ikakva domišljanja stvar shvatio Rački[212] i Klaić, a i Šišić je, prije, dopuštao, da bi Marulić radio po originalu.[213]

U vezi s ovim moramo se usput osvrnuti i na jedan drugi Šišićev navod, a taj je: »Papalić sam kaže za svoj predložak da ga je našao »u jedne knjige stare« što je onda Marulić parafrazirao ovako: »inter vetustissimas illius gentis scripturas«.[214] Ovdje se uopće ne radi o Papalićevu navodu. U ovom pitanju mi nemamo baš ništa iz Papalićeva pera. Kako vidjesmo izraz »u jedne knjige stare ...« pripada Kaletiću, a ne Papaliću. Budući je Kaletić to napisao godine 1546. nije mogao Marulić parafrazirati g. 1510., jer ne može stati filius ante patrem. Zato izraz »inter vetustissimas gentis illius scripturas« nije ničija parafraza, nego je to izvoran tekst Marulićev, a to je za naše pitanje važno.

Na osnovu izloženoga sada vidimo, da je odnos među primjercima jasan, jer su sva trojica: Marulić, Papalić i Kaletić radili prema originalu. To potvrđuje Marulićev navod za Marulića, a Kaletićev za Papalića i Kaletića. Da je tako, potvrdit će i druga činjenica. Kaletićeva datacija u Omišu, gdje kaže, da je tu prepisivao Ljetopis, koji je Papalić pronašao, dokazuje, da Ljetopis nije bio više kod Markovića. To je sada pouzdano. Zato se stvar ne može drukčije protumačiti, nego da je još Papalić dobio u ruke spis od Markovića, te ga donio u Split, gdje ga je Marulić preveo, a Papalić prepisao, i onda tko zna kojim je putem došao u Kaletića u Omiš, i otada mu nestaje spomena i traga. Drugim riječima, kad original više nije bio u zabačenom selu Krajine, nego donesen u Split, lako je onda bilo prevoditi i prepisivati ga, što se i dogodilo.

Od tih triju egzemplara, koji su potekli izravno od originalnog predloška, sačuvao se samo Kaletićev u Luciusovoj ostavštini u Vatikanu. Danas nema ni Marulićeva autografa, ali su se od njega sačuvali raniji prijepisi. Šišić, koji je kolacionirao razne prijepise Marulićeva prijevoda, utvrđuje, da je onaj tekst, što ga je prepisao Lucius, najkorektniji i najpouzdaniji.[215] Taj je prijepis potekao iz onoga, što ga je načinio Petar Cindro u prvoj polovici XVII. stoljeća i dao ga Luciusu. Šišić drži vjerojatnim, da ga je Cindro prepisao iz egzemplara, koji je bio veoma blizak Marulićevu autografu.[216] Papalićev prijepis nestao je netragom još prije Luciusa, a o njemu ne doznadosmo ništa drugo, nego što nam uzgred reče Kaletić.

Historiografi se tuže, da među dvjema preostalim tekstovima, naime Kaletićevim i prijevodom, koji potječe od Marulića, postoje tolike sadržajne razlike.[217] Još je Lucius rekao, da hrvatski tekst spominje samo Belu, a da je Marulić dodao »prvi« (što ne stoji!) i da hrvatski tekst govori samo o Hrvatima, dok se kod Marulića nalaze još i »Bosnenses et Naronenses».[217a] Postojeće razlike, zbog nepoznavanja tačnog odnosa među tekstovima, rado su se pripisivale Marulićevu parafraziranju. Tvrdilo se dapače, da Marulić nije samo prevodio, već da je slobodno parafrazirao hrvatski tekst na latinski, dotjeravajući ga ne samo stilistički, nego i stvarno prema svome znanju historije.[218]

Mošin donekle uzima Marulića u obranu napomenuvši, da ovo ipak stoji u protuslovlju s onom vlastitom Marulićevom napomenom na kraju prijevoda. Zatim je istakao, da je Medini upozorio na važnu činjenicu, da se Marulićev prijevod u pojedinim glavama približuje osnovnoj latinskoj redakciji (cijelog Ljetopisa). Ali, on onda iz toga izvodi zaključak, da je Marulić, odnosno Papalić, imao i neki drugi primjerak hrvatske redakcije, a ne onaj, koji je sačuvan u Kaletićevu prijepisu, jer da je Marulić poznavao latinsku redakciju, on ne bi trebao da s njezinom pomoću prerađuje hrvatski tekst, već bi to mogao da prepiše, odnosno da po svome ukusu stilistički dotjera latinski original.[219]

Kad se na stvar gleda sa drugog stajališta, t. j. s ovog na koje su nas doveli postignuti rezultati, onda se u ovo zamršeno pitanje unosi jasnije svijetlo.

Prijepis Dmine Papalića, da se on sačuvao, bio bi najpouzdaniji za rekonstrukciju izgubljenog originala zato, što je Kaletić istaknuo, da je Dmine Papalić sa originala ispisao »rič po rič«. Jamačno Kaletić ne bi smatrao za potrebno nešto takvo istaći, da mu to nije bilo upadno, a na takvu izreku moglo ga je navesti samo vlastito osvjedočenje. Ali tog prijepisa odavna nema, i zato ga je uzaludno u ovom pitanju više i spominjati.

Ostaje nam da se osvrnemo na preostala dva. Primjerak, koji potječe od Marulića, nije prijepis hrvatske redakcije Ljetopisa, nego je njen prijevod i već sama ta činjenica po sebi nameće teškoće glede rekonstrukcije izvornog teksta. Od samog Marulića izričito znamo, da je on prevodio na latinski što je pomnjivije i vjernije mogao ne ispustivši ništa iz sadržaja, osim što je bio slobodan da prikrati nešto riječi, koje

su bile očevidno suvišne, a to zato da bi bilo lakše čitaocu. Dosada se malo polagalo na ovaj prevodiočev navod,[220] preko njega se prelazilo, jer se bez razloga držalo, da je Kaletić prepisivao od Papalića točno, a ovaj drugi »rič po rič«, stoga nije preostalo drugo, nego tekstovne razlike pripisivati Marulićevu parafraziranju i takvoj netočnoj pretpostavci smetao je ovaj prevodiočev navod i zato su ga se klonili. Međutim je s njim ipak trebalo više računati, jer Marko Marulić nije osoba problematičnih osobina, nego častan književnik, te on ne bi govorio drukčije, nego što je ovdje učinio. Dapače je kao erudita postupio posve metodički i savjesno, kad je našao za zgodno da pripomene, kako je pri prevođenju postupao, priznajući otvoreno, da je činio ispravke na taj način, što je izostavljao očito suvišne riječi iz puke namjere, da olakša čitanje. Da nije u svemu bio dobronamjeran, ništa ga ne bi sililo, da to pripomene. Stoga nije bilo razloga, da se ova Marulićeva metodična i spontana ispovijed zapostavlja, i zato se ona ovdje mora uspostaviti.

Teško je vjerovati, da bi sam Marulićev prijevod pretrpio izmjena pri prepisivanju. Prvo zato, što relativno rano nalazimo njegove prijepise kod Cindra, a odatle u Luciusa (1638). Drugo, što primjerak, iz kojeg je Cindro prepisivao, vjerojatno potječe iz veoma blizog s Marulićevim autografom i što je Cindro radio za Luciusa, pa je znao, da Luciusu treba tačnost u prepisivanju. Treće, što se znalo, da je to Marulićev prijevod, a djelo, kojemu se u ovo doba zna autor, pošteđivano je od krupnijih izobličenja, jer Marulićev prijevod nije u autorskom smislu res nullius, kao što je bio anonimni predložak. Budući je Marulić, kako smo već vidjeli, bio u neposrednom dodiru s originalom te mu vjerno preveo sadržaj, – a to mu je bilo lako, jer je oba jezika odlično poznavao i na njima pjevao – moramo zaključiti, da je njegov prijevod ostao najbliži tekstu predloška.

Ovoj tvrdnji dolazi s druge strane ususret činjenica, što historici s razlogom osjećaju prednost kvaliteta u Marulićevu tekstu, makar je to prijevod. Odatle Šišiću uputa čitaocu, da Marulićev prijevod gdjegdje pokazuje pouzdano, kako je ovo ili ono mjesto, ova ili ona riječ ili ime glasilo u Papalićevu prijepisu (– dašto držeći, da je Marulić na osnovu njega radio, pa to sad ide na adresu originala –), to jest, gdje je eventualno pogriješio Kaletić. I zatim: »Zbog toga činit će onaj, koji proučava hrvatski prijevod (= hrvatsku redakciju) Ljetopisa Dukljanina dobro, pripazi li na Marulićev prijevod.«[221] Na osnovu istaknute prednosti Marulićeva prijevoda naslutio je Medini, da se u pojedinim glavama prijevod približuje osnovnoj latinskoj redakciji.[222] Mošin je, kako vidjesmo, zato, što je Marulićev prijevod tačniji, zaključio, da bi Marulić radio po nekom drugom (!) predlošku. Sve je to zbog toga, što se Marulić kritički odnosio prema originalnom predlošku. Zato se zbog svih navedenih razloga mirne duše može zaključiti, da je Marulićev prijevod najbliži tekstu izgubljenog originala.

Sada još o Kaletićevu prijepisu. O njemu, po vlastitoj Kaletićevoj napomeni, pouzdano znamo samo to, da ga je prepisao sa originala.

Iz činjenice, što Kaletić samo kaže, da ga je odatle prepisao, ne možemo znati, kako ga je prepisivao. Ali po tome, što Kaletić za Papalića kaže, da je ispisivao, a za sebe da je prepisivao, naslućuje se različit postupak u prepisivanju. To se potvrđuje i činjenicom, što Kaletić dodaje, kako je Papalić ispisivao »rič po rič«, a ne nalazi za potrebno, da to i za sebe istakne. Da razlika u tom odnosu s predloškom nije bilo, kako rekosmo, ne bi to Kaletić ni spominjao. Prema tomu različit postupak pri prepisivanju zajamčen je indirektnim riječima samoga Kaletića, i onda mu to moramo vjerovati.

Ovdje ću navesti samo jedan primjer, iz kojeg se bjelodano vidi Marulićeva konsekventnost i Kaletićevo razmetanje. Na jednom mjestu kod Marulića stoji: »Advenienti autem in *campo* qui Clivna appellatur«, a na odgovarajućem mjestu kod Kaletića: »I tako prišadše rečeni gardinali i biskupi najdoše kralja na *planini*, ka se diše Hlivaj«.[223] Na drugom mjestu kod Marulića nalazimo: »Armati obviam precessere, in *campo* qui Clivno nuncupatur«, a kod Kaletića: »I dočekaše ga na *polje* Hlivanjsko«.[224] Kod Marulića je dakle oba puta Livanjsko polje, a kod Kaletića sad brdo, sad polje. Budući da znamo za Livanjsko polje kao i to, da ne postoji Livanjsko brdo, moramo onda ovako očito dodavanje brda umjesto polja pripisati Kaletićevoj površnosti pri prepisivanju.[225]

Kad smo doznali, da su sva trojica imali pred sobom original, i onda, kako se koji prema njemu odnosio, ne preostaje nam drugo nego (isključivši Papalićev prijepis, jer on nije na druge utjecao) da potpuno razriješimo Marulića od odgovornosti za sadržajne razlike između njegova i Kaletićeva teksta, pa je onda jasno, da se takve razlike mogu okrenuti samo na Kaletićevu adresu. Potvrdu zato našli smo i u Kaletićevu suzdržavanju, da kaže način, kako je prepisivao, dok je to za Papalića istakao. Iz ovoga dakle izlazi, da je to Kaletić načinio prema svom znanju i nahođenju, a možda dijelom i zbog nerazumijevanja teksta u predlošku koji je, kako od Marulića znamo, imao suvišnih izraza.

Vidjesmo, da Marulić i Kaletić nezavisno jedan od drugoga tvrde, da se Ljetopis nalazi među starim spisima zato, što su ih imali u ruci, pa sad naprosto ne znam, koji bi to bio razlog, da im se ne vjeruje. Ovoj konstataciji ne može se dalje opirati Radojčićev navod o maštanju branitelja duboke starosti dodatka, kad oni pomišljaju na XIII. ili XIV. stoljeće, kao i tvrdnja, da se kod spisa ove vrste vrlo često ističe kako su mnogo stari, da bi se tako izazvalo povjerenje i respekt prema njima. Ne ni tim, što se ovaj naš spis hoće uvesti u društvo »sličnih legendi«, kako bi sa njima podijelio ishitrene tvrdnje, da su stari, na što »nitko u nauci na takve tvrdnje ni glave ne obrće, osim da se nasmeši«. U historijskoj nauci ovakva argumentacija je prilično strana i ona traži da se drukčije zadovolji. Tvrdnje da je spis star, potječu od dvojice očevidaca, koje u radu nije vodio istovetan cilj, pa ipak jedan i drugi o starosti spisa izjavljuju isto. Poznato je i to, da Marulićevi drugi književni radovi ne nose pečat iskrivljivanja (drugo je dobronamjerno dopunjavanje ili prestiliziranje), pa se analogno tomu

mora držati, da to nije učinio ni s ovom izjavom, koja je spontana. U knjige se Marulić profesionalno razumio, te prema tomu morao znati, kako izgleda stariji, a kako mlađi spis. I baš zato, što je umio ili što su umjeli oba dobro diferencirati, kad su vidjeli original, naveli su svoje tvrdnje »inter vetustissimas illius gentis scripturas« i »u one knjige stare«. Naročito je Marulić morao dobro znati, što je staro, kad se bavio još i arheologijom. Inače iskazi ove dvojice pretvaraju Šišićevu slutnju u konkretno, naime, da je najvjerojatnije Papalić našao svoj predložak u nekoj staroj knjizi, u kojoj je bilo još i drugih stvari osim hrvatskog prijevoda Ljetopisa Popa Dukljanina, jer da tako bar izlazi iz riječi »u jedne knjige stare = inter vetustissimas scripturas».[226] Naravno da jači zaključak nije učinio zato, što je bio uvjeren, da je »inter vetustissimas ...« Marulićeva parafraza umjesto njegova vlastita konstatacija.

Na sličan način ne može se održati ni Radojčićeva napomena, da je spisu bilo možda tek nekoliko desetaka godina, zato što bi mnogo čitana knjiga brzo izgledala stara. Nije naime vanjski izgled knjige bio mjerodavan humanisti Maruliću, da po njemu sudi starost. On je bez sumnje znao, da ono, što je istrošeno s čestog čitanja, ne bi pripadalo starosti, nego recimo poderanosti, uprljanosti ili slično, što biva zbog česte upotrebe. Marulić je zaista morao utvrditi starost drugim kriterijem, kao što su na pr. papir, stil, grafija i jezik, u što se i te kako razumio. Napokon, kako je knjiga mogla biti često čitana u neposrednom vremenu prije Marulića, kad se za ovaj iako važan spis nije ni znalo, te je nalaz predstavljao otkriće, što sam Marulić svjedoči sa »Comentariolum a re in Craina *nuper repertum*«. Očito je, da s ovih razloga Radojčićevo kombiniranje otpada.

Dosada se više puta pokušalo s jezične strane ispitivati starost hrvatske redakcije Ljetopisa, ali su se ti pokušaji uglavnom razbili o neologizme, koji se u tekstu susreću. Još je Jagić na neke upozorio i držao ih savremenima XV. i XVI. stoljeću (puk, harač, svak, svaki),[227] Črnčić ih je dodao više (na pr. herceg, barun,[228] duž, skupšćina ...).[229] Šišić kaže, da Kaletićev prijepis vrvi ovim ili sličnim izrazima, koji »nipošto ne mogu da budu stariji od druge polovine XV. veka, ako nisu čak iz XVI. veka, dakle Kaletiću savremeni».[230] Radojčić pridodaje još: rusag, hlapstvo i hlapšćinu, te kaže, da bi bilo važno znati, kad se to kod nas počinje pisati.

Sada, kad je dokazano, da Kaletiću pripadaju one sadržajne razlike, koje su veće, ne preostaje drugo, nego da njemu pripišemo i stilističke, koje su nedužnije, a u njih ipso facto ulaze i neologizmi. To je i jasno, jer između njegova prijepisa i originala nije bilo ništa treće i posredno, a kako je original bio dosta star, to on nije mogao u sebi imati neologizama, te ih nitko drugi nije mogao unijeti nego Kaletić. Ovim se Črnčićeva[231] i Šišićeva pretpostavka, da bi neologizmi pripadali Kaletiću ostvaruju kao činjenica, sve ako je Šišić, s nejasnog mu odnosa prepisivača prema predlošku, od toga kasnije nešto odstupio na taj način, što je koncedirao, da bi Papalić mogao štogod izmijeniti zbog lakšeg razumijevanja.[232] Prema tomu zna se, od koga potječu neologizmi, i zato oni više ne ometaju tvrdnje, da je Ljetopis Maruliću i Kaletiću bio star.

Ne bih se složio ni s posljednjom Radojčićevom tvrdnjom, da spis potječe iz XV. stoljeća zbog toga, što bi u njemu bio dovoljno čist narodni jezik, koji da svjedoči o priličnoj književnoj uvježbanosti, i zbog mješavine čakavštine sa štokavštinom.

Naime, već se po Maruliću dade zaključiti, da u originalu nije bilo tolike književne uvježbanosti, kad je on morao malko odstupiti od najstriktnijeg prevođenja te uklanjati neke suvišne riječi, kako kaže, »ne lectori oneri essem«. Tu književnu uvježbanost, a s njom i čišći jezik nije, kako vidjesmo, nitko drugi mogao dati nego Kaletić, u čemu je, kako mu se indirektno priznaje, i uspio. Posve je onda logično, da i miješana čakavština sa štokavštinom pripada njemu, jer i to pripada prestilizaciji. Inače ja ne bih na tu mješavinu gledao vremenskim kriterijem, kad se, ako sam dobro razumio, štokavštinom smjenjivala čakavština, nego više regionalno, naime da se spis, a svakako njegov prijepis, pravio u kraju, gdje se čakavština sa štokavštinom ukrštavala. Iz svega ovoga moramo zaključiti, da jezična strana ne može djelovati na kriterij o starosti Ljetopisa, t. j. da mu se na osnovu nje ne može nikako poricati starost.

Gornjim razlaganjem utvrđeno je, da navodi o staroj knjizi potječu iz neposrednog dodira s njom, i uklonjene su sve protivne tvrdnje, da bi to bilo prividno ili čak ishitreno. I zato, kad ekspert u bibliografiji, kakav je bio humanista Marulić, kaže na osvitu XVI. stoljeća, da se Ljetopis nalazio »inter vetustissimas scripturas«, moramo ovu superlativnu oznaku za starost odmjeriti barem obilatim stoljećem. To nas onda mora odvesti k paralelnoj, a nezavisnoj indirektnoj oznaci u pripisu registra sv. Petra u Selu, te ovaj njihov susret u XIV. stoljeću uzeti za terminus post quem non postanka hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina, u kojoj je tekstovnom vezom pridodana vijest o smrti kralja Zvonimira. To još nije sve. Naime mi ne znamo ni iz čega, da je primjerak u Markovića bio originalan, a ne prijepis. Mi smo ga gore slučajno nazivali originalom zbog odnosa prema prijepisima i prijevodu, koji su od njega nastali.

Sada ćemo iznijeti tekst naše vijesti u Marulićevu prijevodu i Kaletićevu prijepisu.

Cum unum et triginta regnasset annos (= Krešimir), in demortui loco suffectus est filius Zvonimerus, cum ornamentis ac religione nemini superiorum regum postponendus, aequi ac legum praecipuus observator et proinde pessimo cuique maxime invisus. Eo regnante prospere inoffenseque succedebant omnia, quieverant bella, opes augebantur nec pauperibus erat timori divitum avaritia, nec

XXVII. I osta kraljem Zvonimir, koji počteni kralj, sin dobroga spomenutja (Kralja Krišimira), poče crikve veoma čtovati i ljubiti. I poče dobre pomagati, a progoniti zale. I bi od svih dobrih poljubljen, a od zalih nenavijen, jere ne mogaše, zla viditi. I tako ne biše on za Hrvate, zašto oni ne će biti dobrotom dobiti, da, bolji su pod strahom. I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela

plebs potentiorum vim formidabat, omnes pariter tuente ac protegente ipsa regis iustitia, quae neminem prorsus ab aliquo vexari patiebatur. Cumque ominum par sibi cura esset, arva colere, pecudes alere, negotiationibus exerceri. Numquam antea regnum illud ulla rerum copia opulentius fuisse memorabatur, abunde in civitatibus erat vestis preciosa decoraque arma et phalerati equi, exquisita supellex, auri quoque argentique vis, gemmae, margaritae et quaeque alia, quae mortalium animos vel extimatione vel pulchritudine allicere solent, sed, ut fit, luxuria in superbiam verti coepit, in summum usque scelus erupturam, quod ex sequenti modo patebit narratione verumque esse constabit.

Contigit enim, ut Roma, caesaris pontificisque legati ad Zvonimerum regem missi cum binis litteris venirent; primas regi tantum legendas dederant, quarum haec sententia erat: »Rogamus obsecramusque, te Zvonimere frater, regum christianorum piisime, ut coacto procerum tuorum populique concilio, alteram epistolam coram resignari coramque legi iubeas et una cum ipsis deliberes his de rebus, quas nos, deo bene iuvante, aggredi meditamur pro amore Christi ecclesiaeque sanctae utilitate; cum demum quicquid communi concilio decretum fuerit, ut nobis nihil moratus rescribas, efficiasque certiores. Vale«. Zvonimirus igitur naviter, sicut regebatur, accersitis omnibus regni sui praefectis decurionibusque civitatum, coniuctimque habito ad quinque ecclesias in campo, qui Cossovus nuncupatur, concilio, litteras aperiri fecit et cunctis cum silentio audientibus, publice recitari, quae in haec fere verba scriptae erant: »Romanus pontifex et caesar augustus Zvonimiro regi populoque eius salutem. Rem certe indignam et christianorum principum ignaviae adscribendam existimamus, ut Hyerosolyme sanctsva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi, da ga izji bogati, i nejaki, da mu vazme jaki, ni sluga, da mu učini nepravo gospodin, jere kralj svih branjaše, zašto ni sam prezpravdeno ne posid(ov)aše, tako ni inim ne dadiše. I tako veliko bogactvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravdenoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih, i na konjih, ner i nada sve imanje. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitkore mogaše nauditi, razmi gnjiv gospodina boga, koji dojde svrhu ostataka njih, kako pismo govori: Oci zobaše kiselo grožđje a sinovom zubi utrnuše.

Po ovi način i u to vrime zgodi se, da cesar rimski s voljom svetoga oca pape posla posle i listove svoje ovako g dostojnomu kralju Zvonimiru proseće i moleće, kako draga brata i meju kralji krstjanskim kralja počtovanoga: »Oto te molimo i prosimo, da skupiš k sebi svu gospodu zemlje tebi podložne i svih od vridnosti. I kada bude skupšćina, da pročtiš meju svimi ovi drugi list, koga s tvojim listom šalje se od strane naše gospodstvu vašemu moleće, kada pročte, da odgovore i da dadu nam na znanje volju svoju i odlučenje, ko učine vitezi i baruni s voljom gospodstva tvoga«. I tako dobri i sveti kralj Zvonimir prijamše listove od pape i cesara, zapovidi po sve kraljevstvo svoje, da bude skupšćina, i sa (s)hodom u petih crikvah u Kosovi da svaki bude do dan dvadeseti pet. I prišadše vrime, da, pride mnoštvo veliko. I legoše vojske i narediše straže. I kada dođe dan, učini slavni i dobri kralj Zvonimir otvoriti listove pape i cesara velikoga grada Rima, s voljom svetoga oca pape, koji kazahu: »Brata našega Zvonimira molimo s vlasnici i pukom zemlje i kraljevstva njegova, da bi

aque loca, in quibus Christus dominus pro nobis nasci, pro nobis mori voluit, ab infidelibus tam diu possideantur possessaque polluantur prophanenturque, et ab iisdem illa sacra, illa domini misteria, quae nobis venerationi sunt, probro derisionique habeantur. Idcirco vos, sicut et reliquos per orbem fideles hortamur, ut nobiscum socia arma iungentes, ad res christiano nomini repetendas, in libertatemque vindicandas, proficisci statuatis, huic rei caeteros reges ac nationes quibus itidem scripsimus, consensuros speramus. Nobis autem tam praeclarum facinus conantibus, domini opem affuturam, nemo diffidat, quando quidem non nisi eius nutu atque instinctu talis menti nostrae incidere potuit cogitatio. Quid ergo consilii vobis sit, hoc est utrum, quod rogamini, facturi estis quamprimum nosse cupimus. Valete in domino.« Id audientes nequissima Crovatorum gens protinus indignari coepit, ita ut vix litteras perlegi paterentur. Non solum itaque non consenserunt litteris et hortationi pontificis et caesaris, verum etiam in regem suum insurgentes magno tumultu et vociferatione conquesti sunt illum huiusce rei auctorem, ut ipsi relictis coniugibus, liberis patrioque solo procul per alienas domos errent, aliena sequantur imperia, et non sibi expedire loca illa sancta, si liberentur; atque ita infesta concio, pessimis usa consiliis, nequivit inhiberi, quin repente, sanctissimum regem Zvonimerum invadentes, multis conficerent vulneribus atque interimerent, eadem quippe illa perfidae mentis ferocia quae ipsos impiissimi Seislavi partes sequi fecit et Radoslavum patrem, omni laude dignum virum, regno pellere, in Zvonimerum quoque compulit saevire; non aliter furibundi circumstetere, quam cum rabidi venatorum canes, imbellem cervum nacti, nunc latratibus terrent, nunc dentibus laniant. Rex

hotil odlučiti i s nami biti zajedno s pomoću ine gospode krstjanske, koji ovake listove imaju od nas, i oni da odluče volju njih, i da nam dadu na znanje, jesu li k volji našoj pristali, ča jest z dopušćenjem božijim i sina njegova, koji jest porojen od dive Marije i muku (trpel) i krv prolio na drivo križa i na njemu umoren, koja smrt bi otkupljenje svita i oslobojenje svetih otac iz limbene tamnosti. I tako z dopušćenjem njegovim i s pomoću u njega virujućih jesmo odlučili osloboditi mista, koja je za ljubav našu okrvavio i gdi je pridao duh ocu kroz muku i trud i greb, u kom bi položeno prislavno tilo njegovo.« I toj čuvše bogom prokleti i nevirni Hrvati, ki ne mnogo prija daše pomoć hudobnomu sinu dobroga kralja Radoslava iz kraljevstva njegova izagnati i s oružnom rukom s nemilostivim sinom njegovim iz zemlje prognati. Tada čuvši toj nevirnici, ne daše ni listove dočtiti i skočiše ne samo da bi pristali na dostojnu molbu svetoga oca pape i cesara rimskoga, da sveta mista iz ruk poganskih izmu i oslobode, dà, oni bogom kleti počeše kričati i vikati na svetoga kralja, tužeći se i vapijući jednim glasom, kako na Isukrsta Židove, da on išće izvesti njih iz domov njih i žen i dice njih, i s papom ter s cesarom otimati mista, gdi je bog propet i gdi je greb njegov. »A što je nam za to?« I nevirni Hrvati vazeše zlu misal s nepravden svit. i meju sobom zlo viće učiniše, i sebi i ostatku svomu pasap i vičnje pogrjenje. I tako počeše upiti kakono Židove vapiše na Isukrsta, kada reče poglavica: »Bolje da jedan umre, nere tolik puk da pogine«. I tako sramotni i nevirni Hrvati počeše govoriti, vapijuće kako psi ali vuci: »Bolje da on sam pogine, ner da nas iz didine naše izvede cića boga i inim mista toliko daleko obujmati, zemlje i gradove«. I ne inako, nere kako psi na vuke lajući kada idu, tako oni na dobroga

autem, dum adhuc spiraret, tantae perfidiae immanitate commotus, eos devovisse fertur, ne unquam sui generis dominum habeant, sed semper alienigenis regibus principibusve subiecti sint. Ex illo ad hanc usque diem tempore, isthaec maledictio tam certum eventum habuit, ut non ab irato prolatum, quod tunc dixit, crediderim, sed (uti est) praenuntiatum, deo volente palam fieri, quanto gravius luituri erant supplicium criminis auctores, si sic posteri quoque eorum essent afficiendi. Post haec verba Zvonimerus continuo animam exhalavit et relicto corpore ad coeleste regnum transferri meruit, cum terrenum tam bene rexisset per annos quinque et triginta; tam diu enim cum potestate vixit.

Bela autem, Pannoniae rex, huius nominis primus, cum, fama referrente, hoc quod Zvonimero acciderat, didicisset, propere cum expeditorum manu venit regnoque potitus, possedit omnes regni partes: Bosnam, Crovatiam, Dalmatiam, Naronam, sed Crovatos, ut domino suo rebelles ac parricidas laboribus servituteque opressit. Praeterea cum post haec regnum in partes secessisset, anno a nativitate Christi MLXXIX Bosnenses dominum suum sortiti sunt, Naronenses suum, Crovati alienum, ne quis eos frustra olim vel immerito a Zvonimiro devotos credat.[233]

kralja Zvonimira, komu ne daše ni progovoriti, nere z bukom i oružjem počeše sići njega i tilo njegovo raniti i krv prolivati svoga dobroga kralja i gospodina, koji ležeći u krvi izranjen velicimi bolizni, prokle tadaj nevirne Hrvate i ostatak njih bogom i svetimi njegovimi, i sobom, i nedostojnom smrtju njegovom, i da bi veće Hrvati nigdar ne imali gospodina od svoga jazika, nego vazda tuju jaziku podložni bili. I tako izranjen ležeće a Hrvate proklinjuće izdahnu, i pojde duh njegov, po milosti onogaj ki sve može, s anjeli veseliti (se) u vike vikom.

XXVIII. I toj slišavši kralj ugarski imenom Bela prvi, što se zbiše zgodilo u Hrvatih, pride na pospih s vojskom golemom i vaze kraljevstvo hrvacko i požali smrt slavnoga kralja Zvonimira. I vazam Hrvate i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo. I imiše kralja Belu za gospodina, jere svoga bihu ubili prez krivine. I po rečenom kralju ugarskomu Hrvati biše podloženi od volje u nevolju; i od slobodnih u rabotu obrati. I bi kako pismo govori, da zli teg zlu plaću čeka. I biše za svoj teg plaćeni oni prokleti i nevirni Hrvati krozi griha, zašto pogubiše svoga dobroga gospodina kralja Zvonimira, kako Žudiji gospodina Isukrsta. I tako prokleti Žudiji inim služe, ne imajući ni oni od svoga jazika gospodina. Dobri kralj Zvonimir živi u kraljevstvo dokle bi ubijen, lit trideset i pet, a ubijen bi na lit Isukrstovih tisuća i osamdeset, a toj tisuća i osamdeset manje jedno.[239]

Radojčić je došao do vrlo interesantnih zapažanja, kad se upustio u istraživanje motivacije, s koje je mogla nastati hrvatska redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina.

On je otklonio dosadašnje tumačenje, da bi prevodilac s latinskog teksta Ljetopisa Popa Dukljanina uzeo iz njega samo onaj dio, za koji je smatrao da se tiče hrvatske prošlosti. To zato, što je o Hrvatskoj i Hrvatima malo pisano u početku Ljetopisa i što umeci u prijevodu (= DHRLjPD) kao i cijeli dodatak ne svjedoče o lijepom raspoloženju

prevodioca (= redaktora DHRLjPD) prema Hrvatima nego protivno. Radojčić dalje drži, da je cijeli prijevod zamišljen kao uvod dodatku o nasilnoj smrti kralja Zvonimira i o kazni, koja je zbog takve smrti stigla Hrvate. Konstatira, da u redakciji ima nekoliko slučajeva isticanja, gdje se okajavaju učinjena zločinstva. Ovi se vežu za slučaj kralja Zvonimira na taj način, što se u redakciju unosilo hrvatsko ime tamo, gdje ga u originalu nema, i što su se dodavali čitavi umeci o zloči Hrvata, da bi se tako razjasnila i opravdala veličina kazne, koja ih je stigla zbog ubijstva kralja Zvonimira.[234] Zatim kaže, da je prevodilac pri kraju unosio sve više umetaka »s jasnom oznakom i ne bez lepe veštine, da bi njima spremio čitaoce na dodatak i na njegove oštre reči o Hrvatima, ubicama dobroga kralja Zvonimira.«[235] I onda: »U tri sasvim izmišljene glave spremio je prevodilac, ili pisac dodatka, odličan most za legendu o smrti kralja Zvonimira. Hrvati su s umecima i dodacima već bili dovoljno ocrnjeni, a njihovi vladari koliko treba pohvaljeni, da bi se osetila veličina njihova zločinstva nad kraljem Zvonimirom i shvatila težina kazne za nj«.[236] Na osnovu ovakvog zapažanja, Radojčić iznosi svoje mišljenje, da je tvorac redakcije bio više etički nego nacionalistički zainteresiran.[237]

Čitajući ovu redakciju, dakako kakva je do nas došla, zaista se ne može sa više uvjerljivosti steći drugi sud, nego što ga je izrekao Radojčić o motivaciji tvorbe hrvatske redakcije Ljetopisa. Samo ovdje treba naglasiti, da dobar dio ovakvih umetaka pripada bez dvojbe Kaletiću, a to bi značilo, da je i Kaletić, to više, što je i on bio svećenik, osjetio moralističku tendencu ove redakcije te ju svojim dodacima uvelike potencirao, što se dade potvrditi usporedbom s Marulićevim prijevodom:

Marulićev prijevod navodi izričito četiri puta Hrvatsku i Hrvate, a od toga su Hrvati dva puta direktno popraćeni nepovoljnim izrazima kao: »nequissima Crovatorum gens« i »Crovatos ut domino suo rebelles ac paricidas«. U odgovarajućem dijelu Kaletićeva teksta ime Hrvat i Hrvatska nerazmjerno se više izričito navode, naime dvanaest puta, a od toga osam u ovoj oznaci: 1. »I tako ne biše on za Hrvate, zašto oni ne će biti dobrotom dobiti, dà, bolji su pod strahom«. 2. »I toj čuvše bogom prokleti i nevirni Hrvati, ki ne mnogo prije daše pomoć hudobnomu sinu«. 3. »I nevirni Hrvati vazeše zlu misal i nepravedan svit meju sobom zlo viće učiniše«. 4. »I tako tako sramotni i nevirni Hrvati ... vapijuće kako psi ali vuci«. 5. » ... prokle tada nevirne Hrvate i ostatak njih«. 6. » ... i da bi veće Hrvati nigdar ne imali gospodina od svoga jazika«. 7. » ... ležeće, a Hrvate proklinjuće ...«. 8. » ... plaćeni oni prokleti i nevirni Hrvati skrozi griha ...«. Budući da u Marulićevu prijevodu ne postoje ni neke druge rečenice, koje ima Kaletić, to ih onda moramo smatrati Kaletićevim glosama, kao što su na pr.: »Oci zobaše kiselo grožđe, a sinovom zubi utrnuše«, »cesar velikoga grada Rima«, »Bolje, da jedan umre, nere tolik puk pogine«, »porojen od dive Marije«, »do dan dvadeset i pet«, »zli teg zlu plaću čeka«, »ubijen bi na lit Isukrstovih tisuća i osamdeset a toj tisuća i osamdeset manje jedno«. Kaletiću bez dvojbe pripada i ona dvokratna usporedba Hrvata sa Židovima.

Tako isto ono dvokratno spominjanje primorskog i zagorskog kraljevstva pripada Kaletićevu shvatanju, i to je najvjerojatnije parafraza za ono, što su Maruliću bile Hrvatska, Dalmacija i »Narona«. Ovim bi bez dvojbe Kaletićev svojevoljan odnos sa predloškom još jedanput bio potvrđen.

Očigledno je, da ove konstatacije sada čiste tekst od balasta, što nam olakšava dalji rad, pa se dosljedno ovomu i prethodnim konstatacijama u buduće moramo prvenstveno pridržavati Marulićeva prijevoda kao izvornijeg.

Iz naravi teksta izlazi, da se vijest može podijeliti na tri dijela: Prvi, koji opisuje stanje Zvonimirova kraljevstva, drugi, koji govori o pozivu pape i cara te o zborovanju na Kosovu polju, a svršava ubijstvom kralja i njegovom kletvom, i treći, u kojemu je riječ o kazni, koja je Hrvate snašla zbog ubijstva kralja, te ih je zato madžarski kralj Bela I. lišio vlastitog kraljevstva.

Prvi dio zaista ne nosi ništa historijski konkretno. On kao takav nije ni za što drugo mogao biti naveden ako ne iz moralističke pobude, da se postavi kao antiteza onomu što za njim slijedi, kako bi se polučio jači efekt o zločinu kraljevih ubojica i o kazni koja je zato snašla Hrvate. Inače iz historije znamo, da onako navedenog sjaja, opulencije i mira nije moglo biti u Zvonimirovo doba, pa to ne pripada ničemu drugo nego pretjerivanju sa loci communes iz sušte retorike.

Stvarna historijska veza nalazi se u drugom i trećem dijelu, iako ni tu historijski momenti ne dolaze do punog izražaja, jer su isprepleteni s moralističkom nadgradnjom, koja je dobila vodeću riječ. Dodatak uopće više pristaje crkvenoj propovijedi nego li historijskom zapisu, ili tačnije propovijedi, kojoj se tema zasniva na podesno izabranoj historijskoj zgodi.

Historijski motivi u drugom i trećem dijelu vijesti jesu uglavnom ovi:

Iz Rima su bili poslani papini i carevi legati Zvonimiru s dva pisma. Prvo su dali čitati kralju, a u njemu se on moli, da sazove skupštinu, na kojoj će se pročitati drugo pismo i odlučiti s onim stvarima, koje oni kane poduzeti (papa i car) za ljubav Krista i crkve. Nato je kralj Zvonimir sakupio svoje poglavice na skupštinu u mjestu Pet crkava na Kosovu polju, gdje je dao pročitati pisma, koja su sadržavala poziv za oslobađanje Jeruzolima i svetih mjesta, koja nevjernici odavna drže i profaniraju ih. Kad su Hrvati ovo čuli, stanu se odmah srditi, podigoše se grajom protiv kralja okrivljujući ga, kako on hoće, da oni napuste žene, djecu i domovinu i da ih hoće odvesti u svetu zemlju. Zatim navale na kralja i ubiju ga. Zvonimir je bio na vlasti trideset i pet godina. Kad je ovo čuo »panonski« kralj Bela I., dođe s vojskom i zauzme kraljevstvo, te podjarmi Hrvate. Poslije na ovom rasparčanom kraljevstvu dobiju Bosanci (g. 1079!) i Neretvani (Humljani) svaki svoga kralja, a Hrvati tuđega.

Uporedimo li sada tekst u DHRLjPD sa tekstom vijesti u HSP vidjet ćemo, da ima velikih razlika u koncepciji. U HSP nema one partije, koja odgovara prvom dijelu vijesti u DHRLjPD. Drugi dio, kojemu je

žarište događaj na Kosovu, u obje je razvijen na svoj način, a treći, kojemu pripada pričanje poslije Zvonimirova ubijstva, mnogo je razvijeniji u HSP nego u DHRLjPD. K tomu opći izgled sadržaja u HSP kud i kamo je koncizniji: historijska strana je glavna i jedina, sažeta je te se ne gubi u raspričanosti kao u DHRLjPD, na većoj je stilskoj visini i puna povezanih historijskih detalja.

Nu mi vidimo, da se historijski sadržaj u obje vijesti inače uvelike slaže. Ovdje se, dakako, ne treba osvrćati na sve one činjenice, koje su prigodom govora o valjanosti vijesti u HSP bile podvrgnute historijskoj analizi, a takvih je i u ovom tekstu dosta. Pripomenut ćemo, da u DHRLjPD za razliku od teksta vijesti u HSP nema: kronološke oznake za sam događaj, nikakva traga o rodbinskim vezama, detalja o anarhiji, detalja o Ladislavovoj intervenciji, ni bilo kakvog spomena o Zvonimirovoj ženi ni o njenu vladanju. Sve, što se poslije Zvonimirova ubijstva spominje, jest ulazak Bele I. u Hrvatsku i poslije početak kraljevstva bosanskog i Narone, dok je Hrvatima i dalje ostao tuđin za vladara, jer ih je Zvonimir prokleo.

Pretežno slaganje u sadržaju, a i u redu pričanja, ne pripada pukom slučaju. Ta koincidencija može samo svjedočiti, da je vijest u DHRLjPD donesena na osnovu nečega, što je bilo zajedničko objema. Prema tomu zasada možemo računati na tri mogućnosti: 1. da je vijest uzeta iz predaje, koja potječe iz samog događaja; 2. da je objema redakcijama bio zajednički, odnosno sličan predložak; i 3. da je sama vijest u HSP poslužila za sastavljanje DHRLjPD. Za prvu kombinaciju ne bi govorila onakva koincidencija detalja, jer u predaji uvijek nešto otpada, a nešto se dodaje, a ovdje se po nama nazvani drugi dio vijesti sve do Zvonimirova ubijstva u detaljima potpuno slaže sa onima u HSP. Karakteristično je i to, što se pričanje u obje vijesti niže istim redom, koji se u predaji nikako ne bi mogao uzdržati neporemećen. Drugoj mogućnosti, da bi im predložak bio bliz, ne bi dala dokaza činjenica, što smo ustanovili tragove vlastitog Tomina redigiranja, t. j. razrađivanje teksta na osnovu građe kao i kod drugih partija u HSP, zatim zatečeni preostatak građe kao što je epitaf i tragovi ekscerptiranja pisama, što ih predstavljaju »inter alia« i »etc«. Prema tomu izlazi, da je Toma sam složio tekst vijesti, pa onda nije mogao imati pred sobom neki sličan i gotov predložak. Budući se ova druga redakcija u historijskoj srži, detaljima i redu podudara s Tominom, ne može se ništa drugo zaključiti, nego da jedno te isto ili tomu nešto slična, nije poslužilo i Tomi i redaktoru DHRLjPD. Mi smo se kod analize vijesti u HSP, kad je bila riječ o kronologiji, osvrnuli na navod »iam vixerat in regno suo Croatiae per annos XXXV« i rekli, da ćemo taj navod sresti i u drugoj vijesti, po čemu će se prepoznati, da je druga vijest preuzimana od prve. U Marulićevu prijevodu nalazimo »rexisset per annos quinque et triginta; tam diu in potestate vixit«, a u Kaletićevu prijepisu »živi u kraljevstvo, dokle bi ubijen lit trideset i pet«. Sreli smo se s tim, da je Toma u HSP morao nagađati ili znati, da je toliko trajala Zvonimirova trostepena vlast. Ista ideja, da se to navede i k tomu još isti rezultat

zaista nisu potekli invidualno od obaju autora, pa ne može biti ništa drugo vjerojatno, nego da je to tvorac DHRLjPD preuzeo od Tome, što nam uz gornje navode potvrđuje upotreba HSP, a da li posredno ili neposredno, to je sada manje važno. Za razliku od HSP u specifikum DHRLjPD pripadaju one raskošne boje, kojima slika »zlatno doba« Zvonimirove vladavine, moralističke meditacije, pa i ono, što je drukčije izneseno poslije Zvonimirove smrti.

Prema ovom izlaganju ne preostaje nam sada nego da zaključimo, da vijest o Zvonimirovoj smrti u dodatku hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina za historičko shvatanje nije drugo, nego prerada vijesti iz HSP. Do prerađivanja, a ne do ispisivanja, došlo je zbog toga, što se radilo iz druge namjene. Sam karakter redakcije dodatka otkriva drugu, moralističku koncepciju. Mora da se anonimnog prerađivača živo dojmila ona partija u HSP, koja je bila vezana za kosovski čin, u kojemu je, izazvan momentima, koji su suprotni njegovu etičkom shvaćanju, našao glavni motiv za svoju duhovničku interpretaciju, to više, što bez takvih moralističkih elemenata nije bio ni sam predložak (HSP), na kojima se mogao čak i inspirirati. Zato se ovdje, dapače u čitavom dodatku, kosovski čin osjeća kao centralna partija, kojoj je u tekstu namijenjeno posljednje mjesto, kako bi od svega moralistički momenti u njoj ostavili čitaoca pod najjačim dojmom. Naravno je, da je onda oko tog kosovskog momenta kao centralnog, sve neposrednije izneseno po HSP, a što se od njega više udaljuje, to se sve slabije osjeća njegov tekstovni intenzitet. To je i razumljivo, kad se objasni time, da se sve drugo manje ticalo prerađivačeve tendence. Detalji poslije Zvonimirove smrti, koji su ovdje izostavljeni, i te kako su važni historijskoj namjeni, kao što je bila Tomina, ali bez njih je mogla biti moralistička tendenca prerađivača. Njemu je bilo glavno, da na kosovski čin sam može nadovezati kraljevu kletvu, po kojoj je ubojice stigla kazna čime moralistička pouka nad svim triumfira.

Još bi jedno moglo doći u obzir, a to je, da prerađivač nije radio u direktnom dodiru s pisanim predloškom. Naime, redaktor ovog dodatka mogao je negdje pročitati ovu vijest posredno ili neposredno iz HSP, u kojemu je partija sa kosovskim činom izazvala njegova etička nagnuća, te je dobro zapamtiti i poslije ju, po pamćenju, u ovoj namjeni prikazati. Bilo bi moguće iz navedenih razloga pretpostavljati, da je drugim detaljima, koji nisu bili neposredno vezani za kosovsku dramu, pridavao manje važnosti, i da zato oni pri kasnijem redigiranju nisu došli do izražaja, što mu nije bila ni namjera. Nema sumnje, da su mu neki detalji mogli ostati i blijedi. Tako bi se donekle moglo protumačiti, što redaktor nije naveo godinu Zvonimirove smrti iz HSP možda zato, što tu nije direktno istaknuta nego povezana za nastup splitskog nadbiskupa Krescencija, što je otežavalo uočavanje, a svakako sjećanje. Redaktor je iz svega onoga, što se priča o događajima poslije Zvonimirove smrti, mogao zapamtiti, a to mu je bilo glavno, da je kao posljedica kosovskog čina došla oružana intervencija madžarskog kralja, te se ovim faktom poslužiti da protumači kaznu, koja je snašla Hrvate zbog ubijstva svoga

kralja. Dodatak navodi ime madžarskog kralja Bele I. Kad ovo ime ne bismo sreli u vijesti HSP, mogli bismo pomišljati, da ga je prerađivač uzeo od nekuda drugo, što je isto tako pogrešno, jer je Bela I. tada već bio mrtav (umro g. 1063). Ali u vijesti, koju nosi HSP, spominju se poimence dva madžarska kralja i to Bela I. (kao otac Zvonimirove žene) i Ladislav, te ne bi moglo biti drukčije, nego da je redaktor pobrkao Belu s Ladislavom. Ovaj slučaj bi govorio, da se redaktor pri redigiranju svoga teksta nije neposredno služio pisanim predloškom, jer inače do ovakve zbrke nije moglo doći, pa bi naša pretpostavka, da je redaktor mogao pisati po sjećanju, u ovome našla jaku podršku.

Bilo kako mu drago, ipak je jedno jasno, naime da se redaktor poslužio Tominim sastavkom, a to nikako nije moglo biti prije konca XIII. stoljeća, i to bi bio teoretski terminus ante quem non postanka DHRLjPD. Inače držim, da je DHRLjPD nastao kasnije zato, što se u njemu spominje, da su Bosanci dobili svoga kralja (dominum), a to nije moglo biti navedeno prije, nego se znalo, da je Bosna vlastitog kralja i dobila, dakle ne prije konca XIV. stoljeća. Ovo nam može govoriti samo toliko, da se utjecaj HSP rano počeo širiti. Iz ovog izlaganja pak izlazi, da je vijest u DHRLjPD nije ništa drugo nego prerađena vijest iz HSP, a jer u njoj nema ništa historijski individualno ni izvorno, to za naše pitanje nemamo što u njoj gledati, te se ona, kad joj sada znamo predložak, može i mora mimoilaziti.

B) Vijest u Chronicon breve regni Croatiae Joannis Tomasich minoritae

Franjevac Ivan Tomašić napisao je ovu kroniku i u njoj iznio drugu verziju o Zvonimirovoj nasilnoj smrti. Porijeklo Tomašićeve građe nije lako ustanoviti. Zna se, da je neke pasuse iznio iz ugarskih zapisa, jer on sam, priopćivši mohačku bitku u ovoj kronici piše: »Hoc totum ex verbo ad verbum, sine diminucione, ex lingua vngarica in linguam latinam transtuli secunda Decembris«.[238] Šišić konstatira, da se Tomašić obilno poslužio sa Cronicon Budense, koja je g. 1473. izišla iz štampe. U njoj stoji »Zoromerus« pa bi Zorobelus (koji ima Tomašić) bio očito pod uplivom ugarskoga Zolomerus.[239] No Šišić ipak drži, da u Tomašićevu predlošku nikako nije moglo biti ni Zoromerus niti Zorobelus, nego po svoj prilici »Zuonymer« ili »Suonimir«, a da bi »Zorobelus« pripadao Tomašićevoj osobini.[240] Tomašićeva kronika završava godinom 1561., te oko te godine moramo datirati pribilježbu ove vijesti. Htjelo se nešto više doznati o porijeklu Tomašićeve građe na osnovu pobližeg poznavanja Tomašićeva života, ali ni odatle nije bilo naročite pomoći. Zapravo sve se uglavnom rekonstruiralo iz podataka, koje pruža sama kronika. Bio je franjevac bosansko-hrvatske provincije toga reda, a

nagađa se rodom sa područja senjsko-modruške biskupije i da je na neki način bio obavezan Frankapanima, zato što u kronici prema njima na više mjesta pokazuje osobitu privrženost.[241] Budući da Tomašić završava tekst s poglavljem »De Carniola«, Kukuljević je došao na misao, da je pisac mogao živjeti u Kranjskoj, i to u jednom od onih dvaju samostana u Ljubljani ili Novom Mestu, koji su g. 1559. potpali pod istu franjevačku provinciju. Tu bi slutnju Kukuljevićevu još više potvrdila činjenica, što se Tomašićeva dugo vremena zaboravljena Kronika pronašla baš u Ljubljani.[242] Kukuljević dapače pomišlja, da bi pisac mogao pisati kroniku tada, kad je živio u Kranjskoj,[243] iako može biti vjerojatnije, da je tu dodao koji od triju dodataka, a svakako bi posljednji »De Carniola« ušao u obzir. Naime, po tekstu dodataka vidi se, da nisu razrađeni na bog zna kakvoj literarnoj osnovi, nego najviše na domišljanju. Hoću time reći, da je ovdje vjerojatno izgubio vezu s građom, kojom se obilnije mogao poslužiti ranije, kad se nalazio po drugim franjevačkim samostanima navedene provincije.

Tu vjerojatnost poduprla bi i dosada isticana činjenica, da je nekoć postojao sastavak pod naslovom »Annali della Provincia Bosna Croata«, koji spominje Glavinić u djelu »Historia Tersattana« (g. 1648), te za taj sastavak kaže, da je g. 1628. izgorio u Trsatu skupa sa znamenitom bibliotekom.[244] Upravo stotinu godina poslije tog požara pisao je fratar Francetić ovako: »Nihil tamen magis dolendum, quam Bibliotheca, quae plurimis non dumtaxat sanctorum Patrum, aliorumque gravium Doctorum ac Scholasticorum referta monumentis, verum etiam *antiquis Annalibus non minus Bosniae, Croatiae ac Dalmatiae*, quam etiam singularibus patriis scripturis ornata«.[245] Tu je dakle riječ i o starim analima, koji se odnose na Bosnu, Hrvatsku i Dalmaciju. Dakako da nema razloga da se ovom navodu ne vjeruje, on dapače izlazi iz činjeničnog stanja, koje je bilo u uskoj vezi s historijskim zbivanjem. Pravac nadiranja Turaka u XV. i XVI. stoljeću od jugoistoka ka sjeverozapadu djelovao je na pravac migracije stanovništva. Stanovništvo iz današnje zagorske Dalmacije uzrujano se gibalo prema moru tražeći zaštite od turskih nasrtaja. Pouzdano znamo, da je g. 1476. iselio pred Turcima župnik Juraj Cetinjanin i poveo stotinu obitelji na otok Olib.[246] Lopašić napominje, da se zakon Vlaha iz Cetine od g. 1436. čuva u originalu u franjevačkom samostanu na Trsatu i drži, da su ga onodobno Cetinski Vlasi povjerili na pohranu manastiru sv. Marije pod Sinjem. Dalje kaže, da i danas (pisao g. 1894.) ima više latinskih i hrvatskih listina iz spomenutog manastira pod Sinjem u Trsatu.[247] Ne može se ništa vjerojatnije zaključiti, nego da su te isprave dospjele migracijom, jer se one Trsata ništa ne tiču, nego Cetine. Slučaj Oliba i Trsata dakle potvrđuje pravac migracije iz Cetine, a sigurno još i iz susjednih krajeva ka Hrvatskom Primorju. Nalaz isprava u Trsatu potvrđuje onaj Francetićev navod o porijeklu tolikih anala, koji su požarom nestali. Stoga nije odviše smjelo nagađati, da se i Tomašić mogao poslužiti s kakvim starim analom navedene provenijencije, u kojemu je mogla biti zabilježena naša vijest.

Tomašićeva vijest glasi:

»1057 Anno Domini millesimo quinquagessimo septimo. Tempore sancti regis Ladislai filii belle primi, iste omnium regnicolarum consensu coronatur divina favente clementia. Eodem anno mortuus est rex Zorobelus nomine, ultimus Croatie, Dalmatie, Slavonieque: Cum autem rex Zorobelus erat homo ferocissimus, armisque imbutus, devotissimus ac defensor fidei christiane, volensque ac liberare cupiens sanctum sepulcrum Christi, quod soldanus occupaverat. Igitur omnibus mandavit sub fidelitate regnicolis ut unusquisque se preparet in acie in campo petrovopogle: Cum autem slavi aborirent mandata et edicta regis propter uxores ac liberos dixerunt: »quid iste facit rex, nunquam ultra videbimus liberos, uxores ac nostram patriam, ad quid nobis persuaderat pertransire mare«; et tunc ii perversi Slavi persuaderunt secretarium regis ut eum trucidaret, ac alium pincernam nomine Tadeum slavum; ac ii duo nocte intrarunt sub regis tentorio, 20 die aprilis, trucidarunt eum in campo supra dicto, iuxta ecclesiam sancte cecilie, et antequam obieret, convocatis omnibus regnicolis, coram omnibus (in) hec verba prorupit: »O infideles slavi „slovinci", quis vos phasinavit (fascinavit) me occidere, semper fuistis infideles et rebelles corone mee. Dehinc: O fideles et fratres mei corvati ac Dalmate, ac ex intimo cordis doleo quod vos fratres et servi mei fidelissimi! vester ultimus rex ero, quia semper ex nunc alienis regibus, et principibus subjecti eritis«. Hec dicens subiit ex hac vita, et sepultus est in capitulo thininigensi in ecclesia sancti bartholomei ante altare magnum: O infelix corvatia! que talem et tantum regem amisisti: et denique multis annis croatia dalmatiaque luxerunt eum: habebat autem in uxorem sororem sancti ladislai regis ungarie. Mortuoque Zorobelo sine liberis, rex ladislaus regnum croatie primo occupavit, ac sue ditioni subiecit usque in presentem diem«.[248]

Usporedimo li sada ovu vijest sa viješću u HSP, vidjet ćemo, da je ona kraća i da nam malo priča o prilikama poslije Zvonimirove smrti. U sadržaju se dobrim dijelom slažu, ali ne tako u redu pričanja. Radi bližeg obrazlaganja grupirat ćemo sadržaj obaju vijesti na 3 skupine:

1. U objema vijestima istovetne su ove pojedinosti: Obje imaju kronološku oznaku za kraljevu smrt. U objema je navedeno zborovanje. Ista je motivacija vojne, t. j. oslobođenje Kristova groba. U jednoj i drugoj vijesti se navodi među razlozima pobune prijelaz preko mora. Obje navode nasilnu smrt Zvonimirovu. Identično je navedeno i srodstvo između Bele I., Ladislava, Zvonimirove žene i Zvonimira, a ni jedna ni druga vijest ne donose ime Zvonimirove žene. Slažu se i u navodu, da Zvonimir nije imao djece (muških potomaka), da je Zvonimir posljednji hrvatski kralj i da je Ladislav okupirao hrvatsko kraljevstvo te ga onda podložio pod svoju vlast.

2. Da pogledamo sada, što u kojoj vijesti drukčije stoji: Toma ima jednu kronološku oznaku za Zvonimirovu smrt, a Tomašić drugu, no obje su netačne. Oblici kraljeva imena su drukčiji. Toma navodi sazivanje skupštine, na kojoj se tek ima odlučiti o vojni, a Tomašić to iznosi u vidu kraljeve naredbe, da na skupštinu dođu spremni za boj. Kao

pozorište događaja prvi navodi Pet crkava u Kosovu, a drugi Petrovo polje i crkvu sv. Cecilije na njemu. Iz navoda prvoga izlazi, da je Zvonimir poginuo u metežu, dok drugi navodi, da je bio nagovoren kraljev tajnik i peharnik (pincerna) Tadija, koji su noću ušli u kraljev šator pred crkvom sv. Cecilije u Petrovu polju i ubili Zvonimira.

3. Najglavnije razlike sastoje se u tomu, što u objema vijestima, naročito u prvoj, ima detalja, koji ne govore za međusobnu vezu ovih dviju vijesti. U Tominoj vijesti nalazimo, što kod Tomašićeve nema: papinska i careva pisma, navod da je Zvonimir bio na vlasti 35 godina, Jelenin poziv bratu, opis Ladislavove vojne, predaju kraljevstva Jeleni i anarhiju. U Tomašićevoj pak vijesti za razliku od Tomine imamo: datum smrti 20. aprila, kraljeve posljednje riječi i navod, da je Zvonimir pokopan u kninskom kaptolu, u crkvi sv. Bartolomeja, i to pred velikim oltarom.

Radojčić kaže, da Tomašićeva vijest nije ništa drugo nego iskićena hrvatska legenda (= DHRLjPD),[240] i to obrazlaže ovako: »Razlika između ovoga odeljka Tomašićeve hronike i hrvatske legende o smrti kralja Zvonimira ima, istina, dovoljno, ali jezgra je ista: Hrvati zbog žena i dece neće da se odazovu želji svoga kralja Zvonimira i da pođu u sveti rat, nego ga ubijaju. Zato ih on proklinje da otsad služe tuđim vladarima. Mnoge pojedinosti (datum, drugi način ubistva, pohvala južnih Hrvata i pogrda severnih, mesto sahrane i t. d.) karakteristične su za sve mlađe redakcije legende – one su uvek skoro rečitije nego starija verzija. Hronologija je ovde još gora nego u hrvatskoj legendi. Topografija je izmenjena. I kralj Zvonimir je malo drukčiji. Po hrvatskoj legendi on je samo dobar i pravičan, sveti kralj, a ovde je i hrabar; naravno Tomašić je pisao pod kraj XVI. veka kada je idealan vladar morao biti i hrabar. Po latinskom dodatku Tomi arciđakonu (= HSP) papa i car naređuju Zvonimiru da pođe u sveti rat, po hrvatskoj legendi ga pozivaju i mole, a po Tomašićevoj hronici Zvonimir se sam odlučio da pođe u rat. To su tipične varijante legendarnog stvaranja. Isto tako je tipičan za ovu mlađu redakciju veći broj pojedinosti, koje su, razume se, bez ikakve istorijske vrednosti. Govor kralja Zvonimira na smrti je u Tomašićevoj hronici duži nego u hrvatskoj legendi. Nije ni sasvim jednake sadržine, jer ovde kralj proklinje severne Hrvate. Da je ko pregledao Tomašića, on bi govor kraljev još rastegnuo i, možda, stavio kralju u usta blagoslov severnih Hrvata i prokletstvo južnih. Ovakve izmene su u legendama sasvim obične, jer zavise od raspoloženja pisca ili prepisivača. Pisac hrvatske legende imao je više književnoga smisla nego Tomašić, a on opet bolje znao madžarsku istoriju. Zato on nije prepisao kako je Bela I. nasledio Zvonimira, pošto je osvetio njegovu mučeničku smrt, nego je pustio tek kralja Ladislava, da uđe u Hrvatsku, kako je doista i bilo«.[250]

Mi smo se dosada sreli sa sadržajem triju redakcija vijesti o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, a prema tom različitom sadržaju, obujmu i stilu na prvi pogled se vidi, da Tomašićeva vijest nije identična ni s jednom od dviju drugih redakcija. Odmah napominjemo, da je ovdje suvišno

uspoređivati redakciju DHRLjPD sa Tomašićevom kako je to morao učiniti Radojčić, jer nas, uz spomenutu različnost, dosadašnji rezultati navode na drukčiji postupak. Vidjeli smo naime, što je specifikum DHRLjPD za razliku od njegova predloška u HSP, pa ako u toj specifičnosti stanemo sagledavati, što bi od DHRLjPD mogla preuzeti Tomašićeva vijest, ne ćemo šta važnijega vidjeti do li toga, što obje redakcije stavljaju kralju u usta posljednje riječi. No i tu se opet ne slažu ni u motivu, ni u sadržaju. U prve redakcije je motiv kraljeva kletva, a kod druge o njoj nema ni riječi. U prvoj kralj proklinje Hrvate, a u drugoj ih skupa s Dalmatincima diferencira u suprotnosti od Slovinaca te ove kori s nevjere, a hvali vjernost Hrvata i Dalmatinaca i žali ih, što će otada biti podložni tuđinu. A ovo je odveć malo, da bi se dokazala zavisnost. Ne nalazeći nikakve zavisnosti Tomašićeve vijesti od DHRLjPD, moramo je onda uspoređivati sa redakcijom u HSP, jer od nje polazimo kao od najglavnijeg i najstarijeg izvora, što smo već i učinili, kad smo ono prije prema sadržaju raščlanili odnos ovih dviju vijesti na tri skupine. U prvoj skupini nalazi se kao zajedničko objema redakcijama upravo ono, što je općenito za vijest bitno, a to je sama historijska srž vijesti. Nju kompletira jedna strana druge skupine, a ta je, što unatoč razilaženju u detaljima (druga strana ove skupine) ipak postoje zajednički elementi objema (kronologija, topografija, ubojstvo). U trećoj skupini nemaju dodirnih tačaka uopće.

Iz razloga, što kod dviju redakcija jedne vijesti ima podudaranja i razilaženja – i to podudaranja u onomu, što je historijski bitno, i razilaženja baš s obje strane u onome, što više pripada detaljima, – jednostrano je i pogrešno izvoditi sud, da je tekst jednoj redakciji preuzet iz teksta druge. Zato osim razlika u oblicima, stilu i redu ne govore u prvom redu varijacije detalja kod istih elemenata u drugoj skupini, a protiv toga su svakako onako brojni i krupni detalji, što ih ima jedna, a nema druga vijest i obratno. Nemajući na ovaj način nikakva dokaza, da bi Tomašićeva redakcija zavisila od redakcije HSP, logičnije je protumačiti, da ona sukladnost u historijskom jezgru vijesti potječe od samog historijskog čina, jer kad se istinit događaj pripovijeda, onda nema više od jednog jezgra, i zbog toga je ono ovdje identično. Varijacije u detaljima druge skupine ne bi imale nikakva razloga da nastanu, da je tekst bio preuziman iz ove ranije redakcije; jer se vidi, da nisu prilagođene nikakvoj tendenci, nego su izbile samostalno, i to na osnovu istih elemenata. Isto tako ne bi bilo nikakve potrebe ispuštati jedne detalje, a umetati druge, da se radilo o preuzimanju teksta. Naprotiv postojanje ovih razlika govori baš za samostalnost obiju vijesti, jer iz iste tendence, a u oba slučaja je ona historička, ne može dolaziti do olakog zamjenjivanja krupnih pojedinosti, ako je bio po srijedi raniji ili od njega proizišli primjerak.

Nego, Šišić utvrđujući samostalnost redakcije, koju je iznio Tomašić, na osnovu razilaženja u detaljima[251] u usporedbi sa onima DHRLjPD dao je tom prigodom neka tumačenja o starosti predloška, koja ne moraju biti tačna. Na osnovu navoda o Zvonimirovu ukopu, koji glasi:

»Sepultus est in capitulo thininigensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum« Šišić ziđe ovo:

»Stilizacija ovoga mjesta odaje, da se govori o nečemu, što je sada, naime u času, kad je to napisano. Knin je pao u turske ruke godine 1522. a ostao sve do 1688. Vidjesmo, da je Tomašić pisao nekako skoro poslije 1561., dakle u doba, kad je Knin već bio turski, a crkva sv. Bartula džamija ili razvalina. Stoga mislim, da se nikako ne može uzeti, da bi ono i onako napisao Tomašić. Ja dakle iz svega toga izvodim, da je Tomašić za vijest svoju o pogibiji kralja Zvonimira imao pred sobom neki od sebe stariji spomenik, najmanje iz XV. vijeka. Taj nije mogao biti već spomenuti hrvatski ljetopis (=DHRLjPD), nego nešto drugo, samostalno, jer se kazivanje Tomašićevo u detaljima razilazi od onoga, što iznosi pomenuti ljetopisac. Jedino se u smislu podudara Tomašić s njime u izreci: »volensque ac liberare cupiens sanctum sepulcrum Christi, quod soldanus occupaverat«, što je i prirodno, jer je to (kako vidjesmo) jezgra svega, motivacija kraljeve pogibije.

U detaljima pak nije tako. Očito je, da je Tomašićev izvor mlađi od hrvatskog ljetopisca. Tako kaže Tomašić, da je Zvonimir sazvao sabor »in campo Petrovo pogle«, što je pogrešno, no ipak nije bitno, jer se kasnije u neku ruku ispravlja, kad kaže, da je kralj sahranjen u Kninu.«[252]

Inače smo našom sumarnom usporedbom vidjeli, da kod ovih dviju vijesti ima mnogo većeg podudaranja u smislu, nego što drži Šišić.

Uzmemo li u obzir činjenicu, da se općenito, makar i uza svo sustezanje od pridavanja dublje starosti drži, da je Tomašićev predložak bio relativno mlad, onda se Šišić, koji se time složio, izrekavši svoje mišljenje, da predložak potječe najmanje iz XV. stoljeća, nije mogao onako čvrsto prihvatiti izraza »sepultus est« prosto zato, što crkva, koja je na Kapitulu postojala za Zvonimirova doba, nije identična sa sv. Bartulom, na koga on misli (vidi dodatak u ovoj radnji).

Šišić je našao razloga, da vijest, koja se nalazi u Tomašićevoj kronici, smatra mlađom zato, što se ona ne slaže u lokalitetu zborovanja sa vijesti u DHRLjPD. Naravno da ne može stati njegov sud o navodnom kasnijem ispravljanju redaktora, što bi on prije bio rekao, da je Zvonimir ubijen u Petrovu polju kod crkve sv. Cecilije, pa se onda ispravio, kad je dodao, da je pokopan u crkvi sv. Bartula u kninskom kaptolu. Očito je iz teksta, da redaktor nije bio svijestan griješke, pa se nije morao ni trebao ispravljati, jer se ovdje radi o dvije sukcesivne radnje, o ubijstvu kralja i o ukopu njegova tijela, što se nije odigralo na istom mjestu, te su tako o radnjama nezavisni lokaliteti preko predaje došli u redakciju vijesti u Tomašićevoj kronici.

Fakat, što jedna vijest ima jedan, a druga drugi lokalitet zborovanja, unosio je mnogo zabune pri pokušajima istraživanja točnog položaja, i po tomu, što je jedan lokalitet negirao drugi, činilo se, da su obje vijesti izmišljene, te da prema tomu ni kraljeva nasilna smrt nije istinita. Jedno vrijeme lokalitet Tomašićeve vijesti ukazivao se izglednijim zato, što uistinu na Petrovu polju postoji položaj Cecela. To je osamljena

glavica u Petrovu polju kod Drniša, nedaleko željezničke stanice.[253] Poznata je činjenica, da su mnoga mjesta nazvana po imenu crkve u njima.[254] Osim toga znamo, da se i predjeli nazivaju po bližnjim crkvama.[255] Ima predjela, kojima je naziv postao od crkve, a koji su se držali i onda, kad je arhitektura nestala.[256] Među ove posljednje spada i predio Cecela na Petrovu polju kod Drniša (po crkvi sv. Cecilije). Na spomenutoj glavici Marun je istraživao g. 1889.[257] i nastavio g. 1890.[258] ušavši u trag ostacima dviju crkava, koje nisu nikada objavljene,[259] iako su temelji davno povađeni pri krčenju za vinograd.[260] Mali broj arhitektonskih fragmenata pokazuje starokršćansko porijeklo valjda jedne tih dviju crkava. Sve to potvrđuje, da se topografski navodi u vijesti nisu izmišljali, da su u stvari zaista postojali, a drugo je pitanje, da li je tačan navod, da se događaj baš kod ove sv. Cecilije zbio.

Sada, kad osim u DHRLjPD nalazimo lokalitet Pet crkava u Kosovu u njegovu preteči HSP i kad znamo za izvornu mu snagu, za autora i njegov kriterij, nema sumnje, da tom lokalitetu moramo dati prednost pred petropoljskom Cecelom. Prije sam napomenuo, da je lokalitet Pet crkava u najnovijem vremenu doista utvrđen i da će o tomu biti govora u arheološkom poglavlju ove radnje. Sada dodajem, da se svih pet crkava ipak nalazilo u današnjem selu Biskupiji kod Knina, a momentalno ćemo se osvrnuti samo na jednu pojedinost, jer je ona kadra, da nam što prije razmrsi nejasnoće što se tiče ove dvojne topografske oznake.

Dosada se nije znalo ni za koju drugu crkvu sv. Cecilije u bližoj i daljoj okolici Knina osim za ovu u Petrovu polju, te se sve s njom kombiniralo. Od pet crkava na Kosovu, za postojanje kojih jamči naziv lokaliteta, ni jednoj se nigdje izričito ne spominje ime. Držalo se samo, da se stara crkva na rimokatoličkom groblju u Biskupiji na Kosovu polju zvala sv. Marija, no ni za to nema pouzdanih dokaza.[261] Isticanje crkve sv. Cecilije izričito u Petrovu polju nije, doduše, moglo dati povoda, da se, u vezi s našim pitanjem, pomišlja na koju drugu crkvu istog imena izvan tog polja. No čudno je ipak, a i poučno, koliko je vremena jedan indirektan dokaz bio na dometu, a ipak slučaj nije iznio prigodu, da se otkrije. Marun je punih pedeset godina obilazio selo Biskupiju, te najglavnije i najdugotrajnije radove vršio u njoj, k tomu, njemu su iako rijetko pridolazili suradnici, a i ja sam od g. 1933. do 1941. nebrojeno puta u nju dolazio i vršio razne radove, no nitko od nas nije čuo za predjel Cecelu u samoj Biskupiji. Tek godine 1950. za radova na reviziji Crkvine u Biskupiji u društvu tadašnjeg asistenta Muzeja hrvatskih starina prof. Josipa Posedela i Ivana Jelovine, čuvara kninske tvrđave, pristupio sam jednoj skupini seljaka, među kojima je poljar Dušan Katić izustio, kako je nagnao jednog štetočinu preko Štura i Cecele. Na moj upit, što on kao poljar ima sa službom u tako dalekoj Ceceli kod Drniša, odgovorio mi je, da on ni ne zna za tu Cecelu, već da govori o Ceceli u Biskupiji, i sad je pukao čvor. Odmah smo pošli na taj položaj, koji se nalazi nedaleko glavice zvane Stupovi, a pretežno je vlasništvo biskupijskog seljaka Avre Maksimovića. Kako sam to htio provjeriti, pripit-

kivao sam, koga sam god sreo, za ime položaja tih Avrinih njiva, i svatko mi je odgovorio, da su one »na Ceceli«. Da budem još sigurniji, otišao sam u Knin na katastarsku upravu i pogledao katastarske mape Biskupije, u kojima sam doista našao na ovoj poziciji napisano ime Cecela.

Nema sumnje, da naziv Cecela potječe od crkve sv. Cecilije, kao što smo već sreli kod Drniša, a to potvrđuju i analogni nazivi predjela po drugim crkvama, koje sam prije naveo u minimalnom broju zbog toga, što je takva primjena imena i suviše poznata. U Biskupiji, kao i u cijeloj kninskoj, vrličkoj i sinjskoj okolici, današnje stanovništvo potječe od onih doseljenika iz Bosne, koji su ove krajeve naselili pošto su oslobođeni od turske dominacije. Stoga to stanovništvo gotovo ništa nije znalo za lokalnu tradiciju njima novog kraja, kako svjedoči Vinjalić.[262] Ono nije sa sobom moglo donijeti naziv Cecelu, jer ime Cecilija nije uopće poznato pretežnoj većini pravoslavnog življa, u čijem se terenskom kompleksu nalazi ovaj predio. Kult sv. Cecilije nije uopće razvijen, niti je to ime poznato kod tamošnje katoličke manjine. Kad sam o imenu ispitivao stanovnike obiju konfesija, dobivao sam za odgovor užimanje s ramenima i zatim izjavu, da nisu nikad čuli, da bi se netko u selu zvao Cecilija. Prema tomu sam zaključio, da naziv Cecela nije novoga porijekla i da on mora biti stariji od doseljenja današnjeg stanovništva, koje se zbilo potkraj XVII. i na početku XVIII. stoljeća. Nije ni malo vjerojatno, da je naziv nastao po crkvi iz doba turske dominacije (1522–1668), kad se staro stanovništvo prije toga razbježalo i kad su se crkve rušile, a nove se nisu gradile. Zato ne može biti drukčije, nego da se to ime probilo iz predturskih vremena preko onih rijetkih ostataka žitelja, koji su ovdje ondje, ali veoma oskudno, sačuvali mali žižak tradicije makar indirektno u imenima kao što su Biskupija, Kapitul i Cecela. Naziv se dakle morao sačuvati iz doba postojanja crkve sv. Cecilije u današnjem selu Biskupiji, pa ne možemo drugo zaključiti, nego da se jedna od onih pet crkava tako zvala. Postojala je dakle i u Kosovu polju jedna crkva sv. Cecilije.

Dovodeći sada u vezu Cecelu u Petrovu polju, koja se spominje u vijesti Tomašićeve kronike, – a to moramo, jer nas sili koincidencija faktora kao što su: polje, crkva, njen istovetan naziv, uska međusobna i relativna blizina Kninu, oko kojeg se sve zbiva – postaje jasno, da se radi o brkanju, koje je inače dovodilo do mučnog nesporazuma u nauci, a u stvari je ono moralo nastati sasma nedužno. Naime, u dva polja, koja su susjedna, u Petrovu i u Kninskom, postojale su po jedna crkva svete Cecilije na prostoru udaljenu ne više od 15 km zračne linije. Znalo se, da su obje crkve u kninskoj okolici, obje u polju, i da je objema ime sv. Cecilija, da je kod crkve sv. Cecilije držan zbor i tu poginuo kralj Zvonimir, pa ništa nije sigurnije, nego da je s tolikog podudaranja identiteta došlo do brkanja na taj način, što se uzelo jedno polje za drugo i ništa više! Ta, zbrke ovakve naravi događaju se vrlo lako i vrlo često, čak i neminovno, i čudo je, što je vijest kroz prepričavanje stekla samo jednu topografsku inačicu, jer je za više njih bilo i te kako uvjeta. Ja

prema izloženom čvrsto držim, da je topografsku zbrku baštinio redaktor vijesti, koja se nalazi u Tomašićevoj kronici, t. j. da je ona nastala prije na osnovu toga, što su se pobrkala dva susjedna polja; naime uzelo se Petrovo za Kosovo.

Kad se s razlogom stvar ovako objasnila, izlazi, da se topografija u vijesti, koju donosi Tomašić, u biti potpuno podudara sa onom, što ju ima HSP. Iz toga se onda ne može izvući zaključak, da je Tomašićev izvor mlađi od DHRLjPD (što je u ovom slučaju s obzirom na HSP svejedno), jer je do tog topografskog titranja moglo doći i nekoliko decenija poslije samog čina, naročito to prije, ako se to pričalo u kraju udaljenijem od pozornice događaja, u kojemu je diferencijacija dvaju udaljenih susjednih polja pod težinom samog događaja izblijedila. Možda bi za kasnije redigiranje vijesti, koju donosi Tomašićeva kronika, govorila glavna razlika u usporedbi sa HSP, a to je ona verzija o načinu, kako je izvršeno ubijstvo kralja, no i na to može djelovati prostorni kao vremenski faktor; jer u brzom prepričavanju do udaljenog kraja detalji mogu pretrpjeti različite izmjene, isto kao i kad se događaj prepričava kroz dugo vrijeme, makar to bilo nedaleko od mjesta samog zbivanja. Zato držim, da ovako objašnjen topografski nesklad ne daje više povoda tvrdnji, da je Tomašićev izvor nastao poslije DHRLjPD, kako je to smatrao Šišić.

Svakako navod godine u Tomašićevoj vijesti govori o slabom kronološkom kriteriju, pa se vidi, da se vijest redigirala, kad se izgubila kronološka orijentacija, što nas opet uvjerava, da je od čina do zapisivanja vijesti proteklo dosta vremena, a koliko, ostaje i dalje nepoznanicom.

U cjelokupnom osvrtu na vijest i detalje u njoj nalazi se ujedno i odgovor bitnom dijelu Radojčićevih napomena. Sada, kad nam se dvije vijesti tako topografski slažu, imamo mnogo više razloga da smatramo točnim i drugi navod mjesta Zvonimirova ukopa, koji ne nosi HSP, a koji ima Tomašićeva vijest. Budući je crkva sv. Bartula na Kapitulu kod Knina udaljena sat hoda od crkve sv. Cecilije na Stupovima u Kosovu polju, to se s ove blizine sve više čini navod vjerojatnijim, jer je potpuno logično, da u metežu postradali kralj bude pokopan u blizini, a zašto baš u crkvi sv. Bartula, a ne u jednoj od još bližih Pet crkava, gdje je zaglavio, objašnjeno je u dodatku ovoj radnji. U drukčijoj primjeni stoji Šišićeva tvrdnja sasma umjesno, jer lokalno poznavanje doista pokazuje na sigurnost i istinitost navoda, gdje je kralj pokopan i nema razloga sumnji, niti ima svrhe, da se takvo što izmisli. Zato je, uza sve navedeno, najvjerojatnije, da se Zvonimirovo tijelo, u prvom momentu, pokopalo u crkvi sv. Bartolomeja na blizom Kapitulu kod Knina i da se ono kasnije prenijelo u Solin, te od ovog prijenosa ostalo ono sjećanje, da je doneseno na ukop, gdje su se ukapali i ostali hrvatski kraljevi. To je dakle mogao biti samo Solin, za koji i Toma kaže: »Ibi namque magnificus vir Cresimirus rex, in atrio videlicet basilice sancti Stephani, tumulatus est *cum pluribus* aliis regibus et reginis«[263]

U takvom tumačenju mire se i upotpunjuju među sobom nezavisni podaci u vijestima, koje nose Tomašić i Lukarević, te one prilike, s kojima smo popratili porijeklo Tomina izvora, u ovom slučaju epitafa, koji je, i evo zašto, mogao biti naknadno postavljen u Solinu.

U tomu, što vijest u kronici Ivana Tomašića ostaje pri kraljevu ukopu na Kapitulu, može samo biti svjedočanstvo, da se ona davno uputila od izvora, naime još dok je Zvonimir ležao na Kapitulu. Na njenu putu nije ju dostigla promjena o prijenosu kraljevih ostataka sa Kapitula, ma da je ona bez sumnje dobila druge priljepke, kao što su kraljeve posljednje riječi i u njima pohvala Hrvata i Dalmatinaca, a prijekor Slovinaca.

Svo ovo naše razlaganje govori, da je vijest samostalna, da potječe od izvora, da u navodu crkve sv. Cecilije označuje pobliže mjesto zborovanja, a da navodom kraljeva ukopa upotpunjuje drugu vijest, s kojom se u biti slaže, te da u njenoj jezgri imamo i sa druge strane potvrdu, da je kralj ubijen kod crkve sv. Cecilije, koja se, kako dokazasmo, nalazila na Kosovu polju kod Knina.

C) Vijest u ugarsko-poljskoj kronici

Kad se Vjekoslav Klaić prvi put pozabavio pitanjem Zvonimirove smrti, uzeo je u obzir DHRLjPD i Tomašićevu kroniku[264] tvrdeći, da se te pripovijesti o tobožnjoj nasilnoj smrti kralja Zvonimira ne mogu protegnuti na Zvonimira među ostalim i zato, što objema vijestima ne vrijedi kronološka oznaka, te je držao, da je pripovijest potekla od narodne pjesme, u kojoj bi se zamijenila ličnost »Petra II. Svačića« sa Zvonimirom.[265] Klaić se opet nuzgredno dotakao ovog pitanja u drugoj monografiji, te se ovaj put osvrnuo na ugarsko-poljsku kroniku,[266] na pasus o kralju Atili u njoj, u kojemu je riječ, da je Atila kaznio Hrvate zbog ubijstva njihova kralja Kazimira, te ga osvetio i zauzeo Hrvatsku i Slavoniju. Negirajući valjanost ovoga pasusa Klaić je ipak ostao na tome, da su Hrvati ubili jednog svog vladara zato, što bi tomu bilo traga i u drugim spomenicima, te se poziva na odluke splitskog sabora iz g. 925., i poslije toga on kaže: »Meni se čini, da je po ovoj pripovijesti (= u ugarsko-poljskoj kronici) o smrti kralja Kazimira nastala kasnije priča o smrti kralja Dimitrije Zvonimira. Nu o tom drugom prilikom.«[267] Unatoč tomu, što se Klaić na ovo nikad više nije navratio, ipak je ovdje, makar to bilo nuzgredno, upozorio na još jednu kroniku, koja se poslije njega uzimala u pretres, kad se o našem pitanju raspravljalo. Prvi je to učinio Kršnjavi, koji je ispretrgano donio vijest (Po Endlicheru, Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sancalli, 1849, str. 63),[268] te ustvrdio, da se iz prizvuka ove kronike vidi, kako su ime Petra Krešimira miješali sa smrću Zvonimirovom.[269] No Kršnjavomu se opro Gruber držeći s Kaindlom, da je kronika bila napisana u Ostrogonu oko g. 1200. i da su u nju upletene neke vijesti iz hrvatske predaje, kamo

da spada i ova vijest o kralju Kazimiru.[270] Kaindl je inače držao, da se ovdje radi o Miroslavu, kojeg je ubio ban Pribina. Gruber kaže, kad bi Zvonimir bio doista ubijen, da bi se onda kraljevo ime neko stotinu godina moglo u predaji još sasvim dobro usčuvati, pa da ne bi nastalo nemoguće ime Kazimir.[271] U općem pogledu na pitanje Zvonimirove smrti Gruber se slaže s jednim izmijenjenim naziranjem Račkoga[272] naime, da bi papa možda ponovno pozvao Zvonimira u pomoć protiv cara (= Henrika IV.), ali da je Hrvatima bilo dosta te borbe i prolijevanja krvi za tuđe interese, pa da su se pobunili na saboru, a sabor se mogao održavati »u petih crikvah u Kosovi« i zaprijetili kralju smrću, ako ne odustane od svoga nauma i svoje politike, te se otud mogla razviti priča, da je Zvonimir bio ubijen ...[273]

Na pasus ove kronike osvrnuo se zatim Šišić[274] davši joj pred svim drugim vijestima kronološku prednost. S obzirom na DHRLjPD i Tomašićevu kroniku istakao je, da je svaka od tih triju samostalna kronika i da iz svake jasno izlazi, da im je zajedničko ono, što je bitno: Hrvati ubijaju kralja, a na to ugarski kralj ulazi kao osvetnik u Hrvatsku te je pokori. »Okolnost pako, da se hrvatski ljetopisac i udaljeni poljski također u bitnosti slažu dovodi me na misao, da je ta bitnost odista i istinita.«[275] Šišić se pri kraju rasprave opet navratio na ovu vijest, te tu obrazlaže, kako ime Kazimir nije nikakva zapreka, kako je pogrešno pomišljati na kneza Miroslava (oko g. 865.) u vrijeme, kad Madžara još nije bilo u Ugarskoj.[276] Zatim tumači, kako je došlo do povezivanja Zvonimira sa Atilom i kaže, da je tradicija o hunsko-madžarskoj zajednici odavna kolala među Madžarima, da se pričalo, kako je Atila provalio u Dalmaciju, pa da je prirodno, da je ljetopisac imajući pred očima taj događaj upleo ono, što je od suvremenika čuo pričati o Hrvatskoj. Šišić dalje dodaje, da je to tim vjerojatnije, što ljetopisac, pošto je spomenuo, da se Atila oženio s Hrvaticom nastavlja: »post haec autem uxor eius peperit filium imposuit nomen Columan, qui accepit uxorem de Chrvatia. Cum autem senuisset Aquila famosus victor terrarum, congregatis cunctis principibus et magnatibus terrae, *tradidit regnum in manus filii sui Columani* et mortuus est.« U tim ženidbenim odnosima Šišić vidi, da se krije Zvonimirov brak s ugarskom princesom Jelenom i onda podvlači: »Jasno je, da je ljetopisac u najbližu svezu htio spojiti umorstvo hrvatskoga kralja, okupaciju Hrvatske i kralja Kolomana. Te činjenice ipak se daju primijeniti na Zvonimira, Ladislava i Kolomana.«[277]

Na ovu kroniku se osvrnuo posljednji i najopširnije Radojčić.[278] On navodi, da je na osnovu novih rezultata sada dovoljno sigurno utvrđeno, da je kronika postala u XIV. stoljeću.[279] Nego, Radojčić odmah kaže, da se hrvatskim čitaocima iznosio samo onaj dio kronike, u kome se govori »o nasilnoj smrti Kazimira kralja Hrvatske i Slavonije, od Akvile (Atile) kralja ugarskoga.«[280] Međutim ni iz prenošenih istrgnutih tekstova bilo u prijevodu,[281] bilo u originalnom latinskom tekstu[282] nigdje nije izneseno tako, da bi nasilna smrt kralja Kazimira izišla od strane Atile, nego naprotiv, svugdje stoji, kako i treba, da je Atila naslan

od andjela neka osveti Kazimirovu smrt, i to »in eis, qui ipsum (Casimirum) tradendo turpiter occiderunt, quia dixerunt: nunquam rex erit super nos, sed nos ipsi regnabimus«.[283]

Iznosilo se dakle, da su Kazimira ubili ljudi iz njegova kraljevstva, odnosno, kako kronika kaže, Sclavi et Chrvati.

Radojčić je podvukao, da se već iz onako fragmentarnog dijela, kako se on u Hrvatskoj do sada iznosio, vidi toliko fantastičnih nemogućnosti i tipično legendarnog balasta, da se o vijestima u tom dijelu ne može gotovo ozbiljno naučno raspravljati, kao o podlozi za rekonstrukciju historijskih činjenica.[284] Radojčić je zatim naglasio, da je sve to, što je tu o Atili navedeno, odlično poznato, samo u različitim varijantama, a ono, što kasnije dolazi, da su to pristalice teze o nasilnoj Zvonimirovoj smrti smatrali izvorom za nju, te je zato naveo cijelu partiju teksta po Pilatovoj redakciji, koju prema Radojčiću donosimo:

»(Cui in prima statione nocturni sui, cum in cubiculo dormiret [= Atila], per visum sanctus apparuit dicens): Praecipit tibi dominus Deus Jesus Christus ut cum ferocitate tua civitatem sanctam Romam, ubi apostolorum meorum corpora requiescunt, nec introeas, nec attemptare audeas; sed revertere et meum electum regem Casimirum, qui in Sclavoniae et Chrwatiae partibus toto cordis ac mentis affectu fideliter in saculo servivit, in eis, qui ipsum tradendo turpiter occiderunt, ulciscere, quia dixerunt: nunquam rex erit super nos, sed nos ipsi regnabimus; generationem autem tuam post te in humilitate Romam visitare et coronam perpetuam habere faciam. Hiis dictis discessit angelus. Cum autem mane factum esset, rex movit exercitus suos in civitatem quae Venetia vocatur, et inde progrediens venit supra litus maris ibique civitatem novam aedificavit eamque ad honorem nominis sui et ad memoriam posterorum Aquileiam nominavit, unde ab Aquila rege Hungarorum nomen sumpsit. Movit autem inde se et exercitus suos, et pertransivit Alpes Carinthiae, et venit in terminos Chrvatiae et Sclavoniae inter fluvios Savam et Dravam: ibique occurerunt ei principes Chrwatiae et Sclavoniae, et direxerunt acies, et refulsit sol in clypeos aureos, et resplenduerunt montes ab eis et fecerunt conflictum magnum octo diebus, tradidit autem eos Deus in manus Aquilae regis propter regem eorum Casimirum,[285] quem tradiderunt, et turpiter occiderunt: caesi sunt autem Sclavi et Chrvati alii fugerunt, alii in captivitatem ducti sunt. Cum autem post victoriam fluvium, qui Drava dicitur, pertransisset et vidisset terram planam atque fructiferam et post XXV annorum curiculum ab egressu terrae suae, orientalis Hungariae computasset, et post tantorum bellorum victorias se debilitatum praesensisset, quid agere deberet, cogitare coepit, utrum in terram propriam rediret, vel istam occupatam possideret. Unde cum multos dies in cogitatione et tristitia duceret, hoc ei bonum visum est consilium. Perambulabat autem terram, ut delectabatur in ea, quia terra promissionis tamquam terra israelitico populo erat. Missis autem nuntiis suis accepit a principe Sclavorum filiam de tribu eadem, et copulavit sibi eam in uxorem: similiter et exercitus eius de eadem tribu uxoribus copulatus est. Pertransiens autem Danubium invenit terram planam et campestrem, herbisque superfluis virentem, pastoribus et pecudibus, seu iumentis et poledris indomitis plenam: nam in terra hac solummodo pastores et aratores morabantur, rex vero Sclavoniae et Chrvatiae circa mare delectabatur in civitate quae Sipleth dicitur, quam sanctus Paulus apostolus ad fidem christianam convertit, et ipsam episcopalem cathedram V annis tenuit, deinde, ordinato episcopo, Romam petiit. Post haec autem movit se, et pertransivit fluvium qui Thisa dicitur, ibique planiorem et spatiosiorem terram invenit, in qua magis delectare coepit. Tunc advocato omni exercitu suo, ad laudem et gloriam exercitus sui, Ungariam eam appelavit, distribuitque principibus et baronibus terram, conferens eis magnas possessiones et decrevit hoc omnium consensu, ut, si uxor eius multos pareret filios primogenitus regnaret super omnes. Post haec autem uxor eius peperit filium, cui imposuit nomen Columan, qui accepit uxorem de Chrvatia. Cum autem tenuisset Aquila famosus victor terrarum, congregatis cunctis principibus et magnatibus terrae, tradidit regnum in manus filii sui Columanni, et mortuus est. Post mortem autem patris sui uxor Columanni genuit filium qui vocatus fuit Bela. Iste autem, mortuo patre regressus est in civitatem suam Aquileiam, et ibi accepit uxorem graecam de Constantinopolitano imperio. Inde autem movens se venit in terram suam Sclavoniam, quam atavus suus Ungariam appelavit. Ibique uxor sua concepit et peperit filium quem vocavit Jesse, qui accepit uxorem de regione Polonia de civitate Cracovia, sororem Meschonis ducis, nomine Athleitam.«[286]

Radojčić se i dalje zadržava na objašnjavanju legendarnog karaktera vijesti i među ostalim kaže, da je osnova priče legenda o Atili raskidana legendarnim pričama iz rane madžarske prošlosti u Ugarskoj, te da se ne može zamisliti veća historijska zbrka od ove.[287] Onaj fragment, u kojemu je riječ o Hrvatskoj i Slavoniji, dio je te grandiozne legende o Atili,[288] a pisac legendarne priče ništa nije znao o Hrvatima, nego da su nekad imali svoje kraljeve i da je jedan od njih bio Krešimir, koji je prepisivanjem postao Kazimir i da je to sve.[289] Radojčić sažima svoja razlaganja u ovaj završetak: »Ugarsko-poljska hronika je, dakle, u onom delu koji je shvatan kao izvor za nasilnu smrt hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira deo velike legende o Atili, smišljen s providnom tendencijom da dokaže koliko su ugarska prava na Hrvatsku i Slavoniju stara i kako su i etički osnovana, pošto je već Atila, po legendi prvi ugarski kralj, stekao te zemlje na taj način što je, po božjoj zapovesti, kaznio njihove stanovnike, ubice kralja Krešimira (Kazimira), čijom su se smrću ogrešili, da bi sami sobom vladali.

U toj legendarnoj priči nema istorije. Zato ugarsko-poljska hronika otpada kao verodostojan izvor za nasilnu smrt hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira. Ona je tipičan legendarni spis, za događaje iz XI. v. i suviše pozan, pošto je nastala najranije u XIV. v., a da bi u njoj bilo bar nešto istorijske istine u moru legendarnog pričanja.«[290]

Nema sumnje, da navedeni tekst naše vijesti u prvom redu odiše kićenošću i konfuznošću, koja je uzela velike razmjere, tako da se čini, da je to odsjeklo vijest od historijskih spona, i izvelo je na široko polje, da ju je, ovako lepršavu, podesno tumačiti sa više strana. No usprkos tomu ipak je već na prvi pogled jasno, da se ovdje ne radi baš samo o pukoj legendi i da iza nje stoji kakva takva historijska pozadina, te se vijest u kronici ne može potpuno historijski diskvalificirati i prema tomu govoriti, da u njoj uopće nema historije. Naravno da je najveća

teškoća iz takve pljeve isčistiti historijsko zrnje, a njega ipak ima i posao je historika, da sagleda mogućnosti, kako da ga pronađe.

Najprije ne bih bio sklon mišljenju, da je ovaj dio kronike smišljen s providnom tendencijom, da se dokaže, koliko su ugarska prava na Hrvatsku i Slavoniju stara i kako su prema tomu etički opravdana, jer bi ih stekao Atila, »prvi ugarski kralj«, kad je po božjoj zapovijedi kaznio ubojice kralja Krešimira. Ovakve i slične tendencije pripadaju više novijem vremenu, osobito kad se razbuktao nacionalizam i kad je on skretao ka šovinizmu, pa se to odrazilo i na historiografskom području. Usporedo sa političkim borbama išla je i historiografska linija bar kod nekih historika u Madžarskoj, te je dosegla vrhunac u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća, davši na ovom polju primjerice Paulera i Karaczonyija. To je s druge strane davalo prava našim novijim historicima, da podazrivim okom gledaju na madžarska stvaranja na polju historije, i može se reći, da se naši ljudi nisu potpuno otresli tog podsticaja, kad gledaju i na starija madžarska djela, koja se dotiču naše i njihove prošlosti. Čini mi se, da bi bilo prerano ljetopiscu XIV. stoljeća predbacivati u neku ruku nacionalno-političku zainteresiranost, a u to doba nije bilo nikakvih spornih pitanja oko ugarsko-hrvatske zajednice, da bi trebalo ovako naglašavati neko historijsko pravo, koje bi imali Ugri. Drugo je to, što su se bunili hrvatski feudalci, to se nije ticalo pitanja ugarsko-hrvatske zajednice, nego odnosa prema apsolutističkoj vladavini Anžuvinaca, pri čemu su sudjelovali s njima i madžarski velikaši. Ta Lackovići, Horvati i Paližne brinu se za ugarsko-hrvatski prijesto i dovode u Budim Karla Dračkoga 1385., a još g. 1300. Šubići idu u Napulj i dovode na ugarsko-hrvatski prijesto Karla Roberta. Sama kronika svršava sa kraljem Ladislavom, te se vidi, da se u njoj obrađuju počeci ugarske države. U centralnom je momentu njeno teritorijalno jačanje, što je bilo najpogodnije povezati sa velikim osvajačem hunskim kraljem Atilom, te se tako tomu kralju pripisivalo osvajanje Hrvatske i Slavonije, a na to nije mogla biti bez uticaja postojeća ugarsko-hrvatska zajednica u doba pisanja ove kronike. Vidjeli smo, kako Šišić navodi, da je odavna kolala tradicija o hunsko-madžarskoj zajednici. Radojčić opet navodi, da je ime Atilino inače bilo dovedeno u vezu s hrvatskim stranama, tako u Požunskoj kronici, pa čak i u Ljetopisu Popa Dukljanina, gdje se Atila spominje kao madžarski vladar u doba Tomislavovo.[291] To govori za opće shvatanje kroz jedan dugi period, kad se već izgubio svaki pojam o kontinuitetu zbivanja od rasapa Atiline države do ustaljivanja Madžara u Panoniji. Počeci madžarske države bili su mutni za poznije ljetopisce, dok je »bič božji«, čija se jezgra države nalazila upravo na kasnijem teritoriju Ugarske, ostavio o sebi mnogo više uspomena, te se njegova osoba i država rado povezivala s počecima Ugarske, dašto samo na osnovu teritorijalne koicidencije. I zato, što to pripada općem shvatanju, ne bih spominjanje Atile dovodio u vezu s tim, da bi namjera našeg ljetopisca bila da dokaže, koliko su ugarska prava na Hrvatsku i Slavoniju bila stara i kako su etički opravdana. Sličan slučaj historijskog istovetovanja na osnovu

teritorijalne koincidencije desio se i kod nas, i to u prošlom, kud i kamo prosvjećenijem stoljeću. Tada smo se sami počeli istovetovati sa Ilirima, svoj nacionalni i književni pokret nazvali ilirskim, pa i u književnosti stali obrađivati ilirsku tematiku (Demeter: »Teuta«), a samo zato što smo, i to poslije mnogih etničkih previranja, zasjeli na nekadašnji ilirski teritorij, slično kao Ugri na nekadašnji, a svakako kraćevremeni, hunski.

Ljetopisac je ujedno imao namjeru da opširnije iznese, kako je došlo do akvizicije Hrvatske i Slavonije, a to je dokaz, da je za to imao pridobitke, budući je o tomu morala kolati jaka tradicija, što je potpuno razumljivo, kad je ulazak Hrvatske i Slavonije u madžarsku zajednicu po sebi krupan događaj, koji je još i s dramatskog odvijanja morao uvjetovati živo sjećanje i dugotrajno komentiranje, o čemu je i ovdje ostalo spomena, ali dosta pomućenog.

Radojčićev osvrt iznio je na javu dva krupna momenta: ime kralja Krešimira i datiranje kronike u XIV. stoljeće.

Radojčić je upozorio na varijante između Pilatova[292] i Kętrzyńskijeva[293] izdanja ove kronike i zapazio, da je na jednom mjestu u ovom drugom izdanju kraljevo ime zapisano »trezimirum«, što je autor redakcije ispravio u Cresimirum, s čime se Radojčić složio.[294] Ime kraljevo se tu dva puta spominje: prvi put Casimirum, a drugi, kako sad znamo, Cresimirum. Kako se oba puta kralj navodi u istim prilikama, naime, da je bio kralj Hrvatske i Slavonije, da je izdan i na grub način ubijen, to je jasno, da se radi samo o kralju hrvatskomu, kako to kronika izričito i navodi. Budući da nije poznat ni jedan kralj Hrvatske i Slavonije, koji bi se zvao Kazimir, to, što se tiče ispravnosti tih dvaju različitih naziva, više moramo vjerovati onomu drugomu, jer je kralj Krešimir u Hrvatskoj faktično postojao. Očito je dakle, da se u prvom spominjanju radi o običnoj zamjeni dvaju imena na temelju njihove sličnosti Kresimir-Kazimir, što je to shvatljivije, jer se radi o ugarsko-poljskoj kronici, a u Poljskoj je ime Kazimir domaće i veoma često. Ovim je svakako očituje, da hrvatske prilike nisu bile ljetopiscu potpuno strane.

Radojčić na osnovu Davidovih rezultata navodi, da je sada dovoljno sigurno utvrđen postanak kronike tek u XIV. stoljeću.[295] Ta tvrdnja poriče one ranije o pisanju kronike oko g. 1200., što ide u prilog samoj naravi kronike, te sad postaje jasnije, odakle je ona pusta konfuzija u našoj vijesti. Jasno je na pr. da se konac hrvatske države i njeno pripojenje Ugarskoj ne bi mogao pripisati Atili, kad bi kronika bila pisana oko g. 1200., jer je tek proteklih stotinu godina od Zvonimirove smrti premalen vremenski razmak, da bi u njemu moglo nastati ovoliko brkanje. Sigurno se kronika pisala, kad je i doba Atilino i Zvonimirovo toliko bilo prekrito zaboravi, da je ispod njena debelog sloja teško bilo raspoznavati i diferencirati što, čemu, kada i kome pripada, te je bez sumnje i u tomu jedan razlog ovako kaotičnom pričanju. Da je ova vijest jedina, njoj se upravo zbog njene konfuznosti ne bi moglo naći mjesta u historiji, a to bi ona morala zahvaliti svim mogućim deformacijama, koje je dobila u dugotrajnom vremenu, koje je proteklo do njene zabilježbe. Nu pošto postoje druge i ranije vijesti, prepoznalo se, da se njena

bitna jezgra podudara s njihovim (ubijstvo hrvatskog kralja, osveta od strane ugarskoga i osvojenje Hrvatske i Slavonije), pa je ta analogija pomogla, da se ona primijeni na Zvonimirov slučaj, te on i s druge strane evo dobiva potvrdu.

Da sve ovo potkrijepimo, moramo ovdje izlučiti one elemente, koji se našeg pitanja tiču, a dadu se historijski protumačiti:

1. U tekstu se dva puta spominje kraljevo ubijstvo, za koje je vezana motivacija osvajanja Hrvatske i Slavonije, i nije puki slučaj, što se to još ponovo navodi. To ne može biti s drugog razloga, nego što se stvarno znalo, kako je došlo do pripojenja Hrvatske i Slavonije ugarskoj kruni. Inače, da se ovdje radi o proizvoljnoj motivaciji, ona bi se navela kako drukčije, a ne baš i upravo onako, kako to kažu i druge vijesti, te zbog ovako analognog navoda nemamo nikakva razloga da ne povjerujemo toj vijesti ono, što i ona navodi, da je jedan hrvatski kralj ubijen.

2. Mi smo što se tiče imena toga hrvatskog kralja ostali pri tomu, da kronika navodi hrvatskog kralja Krešimira. No ne možemo dalje ostati ni na kakvom Krešimiru naprosto zato, što tomu ne odgovaraju navedene prilike. Mi naime ne znamo za Krešimirovo ubojstvo, najmanje, da bi za Krešimira došla osveta, i to od madžarskog kralja, i da bi sve to urodilo posljedicom vojne i pripojenja Hrvatske i Slavonije Ugarskoj. Zbroj tih oznaka može samo odgovarati prilikama za Zvonimirovo doba i malo poslije, te ovdje može da bude govora samo o ubijstvu kralja Zvonimira, kako to pouzdano znamo iz izvora i drugih starijih vijesti. Stoga ne možemo drugo zaključiti, nego da konfuznoj strani naše vijesti pripada zamjenjivanje imena jednog hrvatskog kralja za drugoga; naime uzelo se Krešimira za Zvonimira, a to znači, da i ta vijest zapravo govori o Zvonimirovu ubijstvu.

3. U tekstu se tri puta spominju ženidbe sa Slavonkama i Hrvaticama, što nas uvjerava, da se znalo, kako je u ugarsko-hrvatskim odnosima veliku ulogu igrala ženidba, a poznato je, da se Zvonimir oženio s Jelenom, kćeri kralja Bele I., i da je to bio presudan momenat za onakav svršetak hrvatske države, te se najvjerojatnije u tom isticanju ženidbi, iako u izmijenjenom odnosu, krije reminiscencija na ženidbu Zvonimira s Jelenom, koja je historijski dokazana.

4. U vijesti se kaže, da je kralj Hrvatske i Slavonije boravio u primorju, i to u gradu Siplethu, koji nije drugo nego Split. Izričito spominjanje Splita u takvoj oznaci naravno da nije tačno. Ali udaljenom piscu treba oprostiti neznatnu relaciju od nekih šest kilometara, za koliko je pogriješio, kad nije navco Solin, gdje su se faktično pokapali, a po tomu sigurno i boravili hrvatski kraljevi. Znamo, da je baš Zvonimir bio krunjen u Solinu, pa nije isključeno, da je i od toga moglo ostati sjećanje, te se znalo, da se sve to zbivalo u blizini Splita, i tako je na nj, kao na mnogo veće i neposredno blizo mjesto Solinu, mogla da se prenese ta oznaka. Karaman tvrdi, da se Split u srednjem vijeku češće spominje pod imenom Salone.[296] Inače u samoj vijesti postoji indirektna identifikacija Splita sa Solinom, kad se govori, da je sv. Pavao obratio Split na kršćanstvo i da je sam tu bio biskup pet godina. Iako je to puko maštanje, ipak se ovdje vidi, da se misli na ono mjesto, u kojemu je bila biskupija, navodno u vrijeme sv. Pavla, kad Splita nije ni bilo, nego je postojao samo Solin (Salonae) i u njemu je bila davna biskupija. Vidi se dakle, da navođenje bližeg Splita u ovoj oznaci i zamjeni za Solin ima i te kakva oslonca u historijskim kombinacijama.

5. Ovdje se navodi, da je Atila bio nagovoren, da osveti kraljevo ubijstvo, a taj nagovor je stavljen u usta anđelu. Tomu nagovoru bio bi adekvatan onaj

poziv kraljice udovice bratu madžarskom kralju, što ga susrećemo u HSP. Ovdje opet kao i u HSP susrećemo istu motivaciju vojne, a to je osveta za kraljevo ubijstvo. Oba su dakle motiva istovetna, samo je u ugarsko-poljskoj kronici došlo do drugih nosioca uloga u vršenju radnji, te je prva radnja data nehistorijskom licu anđelu, a druga pogrešno uzetom historijskom licu Atili. Zamijenimo li sada anđela s Jelenom, odnosno s njenim vjesnikom, a Atilu sa Ladislavom, vratit ćemo te detalje na njihovo historijsko mjesto, po čemu se vidi, da i ove oznake vuku svoj korijen iz historijske zbilje.

Iz svega izloženoga vidi se, da se u vijesti ugarsko-poljske kronike ipak nalazi bitna historijska jezgra, samo što je ona zbog raznoličnih, svi su izgledi, usmenih redakcija, dobila nerazmjerna izobličenja, koja su je kamuflirala, a analogna bit u sadržaju drugih vijesti pomogla je, da se opet raskrije. Za nas je važno, što je makar i na ovaj način ubijstvo kralja Zvonimira i u njoj registrirano, a još važnije, što je ta vijest samostalna, odnosno što nema nikakve veze s prije obrađenim vijestima. Osobito je značajno, što se ta vijest pojavila kasno i u dalekom kraju, a to znači, da je Zvonimirovu nasilnu smrt popratio dugotrajan i dalek odjek, što je i shvatljivo, kad se uzmu u obzir njene dalekosežne posljedice kao što su brisanje jednog kraljevstva sa historijske pozornice i kakvo takvo osilenje drugog na račun prvoga. Ako ništa drugo, tomu se kroz vjekove povlačila uzročna veza, koja je našla mjesta u svim dosada spomenutim, a među sobom nezavisnim kronikama, koje, zato što je uzrok isti, suglasno navode Zvonimirovo ubijstvo.

D) Vijest u neobjelodanjenoj kronici iz Zadra

Pored vijesti, koje smo dosada sreli, postoji još jedna verzija o Zvonimirovoj nasilnoj smrti. To saznajemo iz notice G. Prage, u kojoj on kaže, da je pronašao u jednom kodeksu ex biblioteke Paravia u Zadru jednu novu kroniku iz XIV. stoljeća, u kojoj se također tretira Zvonimirova smrt. Tu se saznaje i to, da je Praga poslao Šišiću fotokopije teksta i da mu je Šišić odgovorio: »Važno je i ono o smrti Zvonimirovoj. To je *četvrta* verzija. Vi znate, da ja držim *nasilnu* smrt Zvonimirovu istinom. Ovaj Vaš ulomak to mišljenje znatno podupire.«[296] Viktor Novak u studiji o Ferdi Šišiću kaže, da Šišić nije stigao, da se koristi sretnim nalazom jedne kronike dotada u nauci nepoznate, koja iznosi novu verziju o ubijstvu kralja Zvonimira. On spominje i to, da su fotosnimci ove kronike nađeni u Šišićevoj ostavštini,[297] pa držim, da su to oni, koje je Šišiću svojedobno poslao Praga. Poznavajući stvar samo iz ovih navoda, ne umijem više ništa o tomu reći. Uostalom o tomu će prof. Novak, koji je uzeo za zadatak, da dorekne Šišićeve misli, kako bi obesnažio suprotna gledanja u ovoj stvari.[298] Za nas je svakako interesantno, da imamo još jednu zabilješku o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, kao i to, da dvojica pisaca obrađuju predmet istodobno[299] i da će oni, svaki svojim putem, doći do istog konačnog rezultata – Zvonimirove nasilne smrti.

III.

DOSADAŠNJI PRIGOVORI

U raspravljanju o načinu Zvonimirove smrti palo je mnogo prigovora svakojake naravi. Oni su bili upućeni najviše od pristaša kraljeve naravne smrti i upravljeni su najvećim dijelom na adresu Dodatka hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina. Bilo je prigovora, koje bismo nazvali općima (onih koji se odnose na postanak i kvalitet vijesti) za razliku od onih, koji se odnose na detalje u vijestima, a o njihovoj jačini i mnoštvu zavisila je odmjera vjerodostojnosti čina. S obzirom na to, što smo ovdje uspostavili autoritet odbačenog ili neprepoznatog izvora, davši njegovoj izvornoj snazi pripadajuću prednost, sadržajnu kao i kronološku, time smo ipso facto stavili van snage sve prigovore, da se javilo kasno sve ono, što se priča o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, da je to plod narodne mašte, puka legenda i tomu slično. Analizom one vijesti primarnog značaja dobila se potvrda, da je u njoj historijska jezgra dobro sačuvana, a usput se u stvari dao odgovor tolikim prigovorima, koji su doduše bili upućeni na adresu vijesti u DHRLjPD, ali koja je od prve potekla. One vijesti sekundarnog značaja sada su za naše pitanje kud i kamo manje važne;glavna im je snaga ostala u tome, što one međusobno (osim ona DHRLjPD) nisu zavisne, pa time, što je i u njima riječi o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, potvrđuju navod prve vijesti. Budući da je većina prigovora naročito čestim ponavljanjem uhvatila živa korijena u raspravljanju o načinu Zvonimirove smrti, mi ćemo ih zato ovdje pretresti. Možemo ih podijeliti na dvije skupine: 1. one, koji su zasnovani na tekstu vijesti, i 2. na prigovore, koji nisu izišli iz sadržaja tekstova.

1. Prigovori, koji se zasnivaju na tekstu vijesti

Dio prigovora, koje nasilnoj Zvonimirovoj smrti suprotstavljaju pristaše teze o njegovoj naravnoj smrti, zasniva se na razrađivanju Luciusovih napomena vijesti u DHRLjPD, koje je on dao u »Joannis Lucii Notae ad commentariolum Marci Maruli«.[300] Tu on kaže, da je ono, što se tiče poziva pape i cara Zvonimiru, da pomogne jeruzalemsku ekspediciju, sastavljeno od više nedosljednosti: prvo, da mjesto zborovanja Pet Crkava i Kosovo polje nisu u Hrvatskoj, nego u Ugarskoj. – Drugo, da tu stoji, da je Zvonimir ubijen g. 1079., a da se iz njegovih isprava znade, da je živ do g. 1087. Treće, da Hrvatsku nije okupirao Bela, kako se tu navodi, nego sv. Ladislav. – Četvrto, da se o jeruzalemskoj ekspediciji odlučilo g. 1095., a iduće godine, da se ona izvršila, kad su Hrvatsku već okupirali Ugri. Luciusove napomene su dakle uglavnom topografske i kronološke naravi.

Račkí je težište problema sažeo u ovom izričaju: »Od kojega pape i cara mogaše dobiti onaj poziv, i jeda li imade u obće traga, da se onaj papa i onaj car spremaše i druge vladaoce pozivaše na križarsku vojnu.

O riešenju ovih pitanja visi to, da li je moguć onaj događaj, koji opisuje hrvatski ljetopisac toli turobno«.[301] Mi ćemo na sve davati odgovore ovim redom:

1. *Krstaška vojna:* Povezivanje Zvonimirova zborovanja s pozivom u krstašku vojnu susrećemo još prije Luciusa; kod Mrnavića[302] i Rattkaya,[303] samo što Mrnavić ne uočava kronološki nesklad, te vjeruje, da je Zvonimir zaista zborovao radi izvršivanja zaključaka Clermontanskog (Clermont-Ferrand) koncila (g. 1095), kad se odlučilo povesti krstaški rat. Za rat krstaškog oblika Zvonimirov slučaj povezuju dalje: Pray,[304] Rački,[305] Klaić,[306] Kršnjavi,[307] Karlić [308] i Radojčić.[309] Doduše, lako je i bilo poziv Zvonimiru povezati s krstaškim ratom, kad se čitajući tekst DHRLjPD same od sebe nameću asocijacije na nj, budući da ih vežu identični motivi: oslobađanje Jeruzalema i svetih mjesta, zajednička akcija pape i vladara te stvarno učestvovanje zapada u toj vojni. Na osnovu toga, što su krstaške vojne nastale tek nekoliko godina poslije Zvonimirove smrti, navedeni autori su gotovo listom smatrali, da vijesti o Zvonimirovoj nasilnoj smrti ne mogu biti istinite. To je doista nesklad, ali s jednog ili više neslaganja ne smije se odmah poricati valjanost bitnog navoda u vijesti. Rački je bio elastičniji, čim je stao kombinirati s propalim pokušajem pape Grgura VII. g. 1074., da pokrene rat za oslobođenje Kristova groba,[310] čega se držao i Klaić.[311] Ali oni su, znajući, da je Zvonimir i dalje živio, i ovu činjenicu primijeli svojim argumentacijama u prilog tvrdnji o neistinitosti vijesti i ostali kod naravne smrti kralja. Kršnjavi je dopuštao, da je Zvonimir bio revan svojoj prisezi, koju je dao Grguru VII., te da je lako mogao htjeti da izvrši Grgurov poziv i za ljubav njegovih nasljednika.[312] Ali on je i dodao: »Ne smije se zaboraviti ni to, da nemamo tu posla s ispravom, nego s ljetopisom, gdje se pripovijedanje jednoga fakta tek na laku ruku po čuvenju krivo motivirati i razjasniti može ne izuzevši ni slučaj, da ju je zabilježio i očevidac.[313] Sve u svemu vidi se, da su se sa spletanjem Zvonimirove smrti s krstaškom vojnom, što ju je nametao DHRLjPD, izveli krivi sudovi ili se tapkalo po mraku. Istina je samo to, da se vijest ne može primijeniti ni na pokušaj ni na ostvarenu krstašku vojnu, jer Zvonimirova smrt stoji vremenski po sredini između Grgurovih pokušaja i prvog krstaškog rata, te je, kad se to zna, suvišno natezati je bilo na jedno ili na drugo. Tu treba tražiti nešto treće i zato je, držim, prvi Virag napipao izlaz iz teške situacije, kad je ustvrdio: »Vojne onakove, što ih je Svinimir vodio ne smišlja se crkva ni kašnje nazivati križarskim, hoćemo li se čuditi, da ih kašnji ljetopisac pod dojmom križarskih vojna kao križarske i prikaza.«[314] On se na drugom mjestu izjasnio, da je Dukljanin (ne razlikuje Dodatak hrvatske redakcije) i nehotice pogriješio, izmijenivši lako koju drugu vojnu, na koju bi Zvonimir još uvijek dospio u početku Urbanova papovanja s onom bolje poznatom križarskom, koja se vodila za istoga pape.[315] Njemu se priključio Šišić, kad je, s obzirom na citirani pasus Kaletićeva prijepisa o pozivu u vojnu, prilično smiono ustvrdio: »Tude nema ni riječi o *križarskim vojnama* kao takovim (iako im jest kasnije bio taki zadatak), već je jedino govor o

molbi bizantinskog cara Aleksija na kralja Zvonimira, kakve je molbe navodno taj isti car upravio i na druge kršćanske vladare, za vojenu pomoć s kojom će on (car) poći na oslobađanje svetih mjesta.«[316] Doista nitko od kasnijih protivnika nasilne kraljeve smrti nije imao prigovora na ove Viragove i Šišićeve riječi, te se preko njih prelazilo šutke, kao da nisu ni napisane. Samo je Gruber glede Šišićeva navoda o mogućnosti šiljanja poziva i prije g. 1095. rekao, da je to doista moglo biti, ali i nije moralo biti, jer da o tomu ništa ne govore izvori.[317]

Sada, kad smo došli do vijesti, koja ima primaran značaj, data nam je mogućnost, da bolje pretresemo ovo pitanje i zato je radi lakšeg snalaženja potrebno iznijeti one pasuse u vijestima, u kojima je riječ o Zvonimirovu pozivu na vojnu.

HSP	DHRLJPD	
	Marulićev prijevod:	*Kaletićev prijepis:*
»... et illic fecit perlegere litteras curiae Romanae et imperiales in quibus erat talis tenor inter alia: Praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio ac insuper obsecramus te, ut tu, una cum tuo exercitu ad recuperandum gloriosi Christi sepulcrum transferre te debeas ultra mare etc ...«	»... Contigit enim ut Roma caesaris pontificisque legati ad Zvonimerum regem missi cum binis litteris venirent ... U pismima bi tobože stalo: »Romanus pontifex et caesar augustus Zvonimiro regi populoque eius salutem. Rem certe indignam et christianorum principum ignaviae adscribendam existimamus, ut Hyerosolyme sanctaque loca, in quibus Christus dominus pro nobis nasci, pro nobis mori voluit, ab infidelibus tam diu possideantur possessaque polluantur prophanenturque, et ab iisdem illa sacra, illa domini misteria, quae nobis venerationi sunt, probro derisionique habeantur. Idcirco vos, *sicut et reliquos per orbem fideles hortamur, ut nobiscum socia arma iungentes, ad res christiano nomini repetendas, in libertatemque vindicandas, proficisci statuatis, huic rei caeteros reges ac nationes, quibus itidem scripsimus, consensuros speramus.*«	»... Po ovi način i u to vrime zgodi se, da cesar rimski s voljom svetoga oca pape posla posle i listove svoje ... U pismima bi tobože stalo: »Brata našega Zvonimira molimo s vlasnici i pukom zemlje i kraljevstva njegova, da bi hotil odlučiti i *s nami biti zajedno s pomoću ine gospode krstjanske, koji ovake listove imaju od nas,* i oni da odluče volju njih i da nam dadu na znanje, jesu li k volji našoj pristali, ča jest z dopušćenjem božijim i sina njegova, koji jest porojen od dive Marije i muku (trpel) i krv prolio na drivo križa i na njem umoren, koja smrt bi otkupljenje svita i oslobojenje svetih otac iz limbene tamnosti. I tako z dopušćenjem njegovim i s pomoću u njega virujućih jesmo odlučili oslobiditi mista, koja je za ljubav našu okrvavio i gdi je pridao duh ocu kroz muku i trud i greb, u kom bi položeno prislavno tilo njegovo.«

Iz iznesenih fragmenata tekstova vidimo, da u najstarijoj vijesti nemamo nikakva podatka u vezi s oblikom vojne. Tu je samo navedena

motivacija vojne, a to je oslobođenje Kristova groba (tako je i u Tomašićevoj vijesti!). Međutim u DHRLjPD uz ovu istu motivaciju nalazimo i to, da su i drugi kraljevi i kršćanski narodi primili ista pisma od pape i cara. Naravno da ovdje ima mnogo sličnosti s oblicima krstaškog rata. Ali, kad sada znamo, da tih oznaka u HSP nije bilo, kao i to, da je odavle posredno ili neposredno prenesena vijest u DHRLjPD, postaje jasno, da je pisma drugim vladarima i kršćanskom svijetu unio redaktor DHRLjPD, držim, najvjerojatnije po svome shvatanju. On je dakle morao pobrkati poziv za oslobođenje Kristova groba s kasnijim oblikom krstaških vojni, te tako dao povoda tolikoj pomutnji u historiografiji novoga vijeka.

Za naše pitanje preostala je kao najmjerodavnija vijest u HSP, u kojoj se oznake krstaških oblika vojne nipošto ne vide. To se slaže s činjenicom, da u vrijeme Zvonimirove smrti nije bilo nikakvih pokušaja za krstaški rat, a prvi je nastao osam godina poslije, pa sada iz svega slijedi, da kombiniranje s krstaškim ratom za naše pitanje otpada. Stoga ostajemo pri tumačenju, kakvo je uglavnom postavio Šišić, a kako je kod analize prve vijesti navedeno, naime da se radilo o traženju obične pomoći cara Aleksija od Zvonimira, a preko pape protiv Seldžuka pod egidom oslobođenja Kristova groba.

2. *Papa i car.* Drugo pitanje; koji papa i koji car, u uskoj je vezi s prvim, kako ga je povezao i Rački. Kad je on o tomu raspravljao nije ni pomišljao na drugoga cara do li na zapadno-rimskoga.[318] Klaić o tomu ne raspravlja mnogo, nego kaže, da je općenito poznato, kako se Grgur VII. nije ni najmanje slagao s rimskim carem, a njemačkim kraljem Henrikom IV., što da, među ostalim, čini priču sumnjivom.[319] Toga se držao i Gruber.[320] Budući je suradnja između pape i zapadno-rimskog cara u to doba bila nemoguća, jer je Henrik IV. s borbe za investituru bio dugo na ratnoj nozi s papom, poricala se s toga vjerodostojnost vijesti. Ali Šišić je izazvao preokret u ovom pitanju. On je uzeo u obzir činjenicu, da se u to doba i zapadni i istočni car nazivaju rimskim, pa je dokazao, da se nipošto ne smije pomišljati na zapadno-rimskog radi pomenute svađe s papom, te da se onda neosporno radi o bizantinskom caru. Koincidencija pape i cara odnosi se na Urbana II (1088–1099 g.) i Aleksija I. Komnenca (1081–1118 god.), kojih dobre odnose Šišić dokazuje.[321] Gruber i Karlić, koji se iz petnih žila trude, da pronađu koji prigovor Šišiću, nisu mogli ovomu protusloviti. Jedino je Rajdočić dao prigovor time, što je istakao, da on ne vjeruje, da se car Aleksije molio papi, da se smije obratiti na Zvonimira kao na njegova vazala. To zato, što Hrvatska, osobito Dalmacija, bijaše carska oblast, čijim su vladarima bizantinski carevi upućivali zapovijesti, i da zato nisu trebali tražiti od koga dopuštenje, da se na njih smiju obraćati »pošto je dobro poznato, kako je vizantinsko mišljenje o odnosu države prema crkvi«, i da je nemoguće pomisliti, da bi se car na ovaj način obraćao vladaru na teritoriju, koji carstvo smatra svojim.[322] Tvrdnja, da su Hrvatska i Dalmacija u ovo vrijeme bile carska oblast, nije točna. Radojčićeva postavka bi mogla stati za doba prije Zvonimira, a za samoga Zvonimira ne, jer smo

istakli, da je baš on napravio preokret obrnuvši se k papi, što se iz krunidbene zavjernice vidi, kao i to, da ga je papa, a ne bizantinski car, učinio kraljem Dalmacije, kako to bjelodano stoji u prije navedenom papinom pismu Vecelinu. Stoga se Radojčićevi prigovori ne mogu održati, i zato dalje ostaju na snazi Šišićevi.

Ako pogledamo, kako se u vijestima spominju car i papa, onda ćemo naći, da u HSP stoji »(litteras) curie Romane et imperiales« u Marulićevu prijevodu DHRLjPD »Romanus pontifex et caesar augustus«, »pontificis et caesaris«, a u Kaletićevu prijepisu »cesar rimski s voljom svetoga oca pape«, »od pape i cesara«, »pape i cesara velikoga grada Rima«. Ovdje se, sve do Kaletićeva teksta, vidi, da se »car« ne objašnjuje pobliže. Stoga sada, kad smo se uvjerili u Kaletićev, rekao bih, neodgovoran odnos prema izvorniku, ne možemo drugo zaključiti nego, da je on shvatio, da je po srijedi zapadno-rimski car, čim spominje »cesara velikoga grada Rima«. A naši historici XIX. stoljeća razrađivali su svoja gledišta prvenstveno i gotovo jedino na Kaletićevu tekstu, pa odatle uzrok tolikom skretanju, u koje pripada sigurno i onako nekompromisna tvrdnja, da se radi o zapadno-rimskom caru. Kako ti navodi i tvrdnje potječu iz Kaletićeva proizvoljnog dometanja, treba ih ostaviti po strani i pridržavati se Šišićevih, koji je s jačom argumentacijom dokazao, da se radi o istočno-rimskom caru Aleksiju. Mi njegove argumentacije potkrepljujemo s već prije iznesenim razlozima, naime da zapadni carevi u ovo doba nemaju još ništa s Levantom nego istočni, te je ta pomoć trebala samo njemu, kao i to, da tvorac HSP pod imenom »imperator« podrazumijeva uvijek istočnorimskog cara.

3. *Pisma drugim vladarima.* Vidjesmo, da je Rački uvrstio u osnov problema i pitanje, da li su papa i car pozivali i druge vladare na križarsku vojnu. On je sam došao do zaključka, da u doba Zvonimirove smrti nije bilo ni pokušaja da se pokrene krstaški rat, što bi značilo ni pisama drugim vladarima, pa je zaključio, da s te strane nije mogao prispjeti poziv u Hrvatsku, »koj bi dao povod skupštini, razjarenosti u narodu i ubojstvu kralja Dimitrija Zvonimira«.[323] Postavljenog zadatka prihvatio se Šišić, pa je upozorio na pismo cara Aleksija Robertu Flandrijskomu od god. 1089. kojim je urgirao obećanu pomoć,[324] i naveo, da je car izaslao u susjedne zemlje nekog Migidina, da sakuplja pomoćne čete.[325] Gruber je dao sasma labave prigovore,[326] dok je Radojčić najveći dio težišta u osporavanju Šišićevih tvrdnja prenio na carevo pismo Robertu Flandrijskomu, za koje iznosi, da se poslije Hagenmayerove studije, na koju se oslanja Šišić, ne malo umnožila literatura, te je u dugim i strasnim polemikama palo toliko razloga u korist autentičnosti pisma kao i protiv nje. Radojčić drži s onima, koji vjeruju, da je pismo falsifikat.[327] Pri tomu se mnogo oslonio na Dölgera, za kojeg kaže, da je najbolji poznavalac bizantinske diplomatike i da on odlučno misli, da je ovo pismo falsifikat.[328] Na istog pisca i na isto djelo oslonio se prije Šišić i rekao, da Dölger smatra pismo cara Aleksija Komnena u suštini autentičnim.[329] Posljednje mišljenje o tom pismu dao je Ostrogorski rekavši, da je Bizant u opasnostima često tražio pomoćne odrede od

zapadnih vladara. To da je činio i Aleksije I. pa je među ostalim uputio pismo i grofu R. Flandrijskomu, moleći najamničke odrede protiv najezde ratobornih turskih plemena, a kasniji je falsifikator od ovog careva pisma načinio apel za krstaški rat.[330]

Bilo carevo pismo Robertu Flandrijskomu autentično ili falsifikat, i vodila se još žučnija borba oko toga ili ne, ono u golu bit našega pitanja ne ulazi, jer naša primarna vijest ne navodi, da se pisalo ikomu drugomu nego samo Zvonimiru. Štaviše mi smo iznijeli razloge, s kojih vjerujemo, da se bar dio vijesti na osnovu tih pisama i oblikovao. U malo prije iznesenim fragmentima vidi se, da pisma drugoj gospodi i drugim vladarima donosi DHRLjPD. I to je bez sumnje izašlo iz shvatanja redaktora ovog Dodatka, koji je, kako vidjesmo, pobrkao poziv Zvonimiru za pomoć s krstaškim ratovima, a kako je s tim spojiv apel na sve strane, primijenio je to ovdje. Kad je to tako, onda traženje analogije u pismima drugim vladarima, kako je to postavio Rački, za naše pitanje nije više aktuelno.

4. *Razilaženje u kronologiji.* Kod analize prve vijesti osvrnuli smo se na netačni kronološki navod u njoj i tom prigodom istakli općenito gledanje na kronološki nesklad. Dosada se o godini Zvonimirove smrti dosta raspravljalo, i to o onoj u DHRLjPD i u vijesti, koju donosi Tomašić, te su tom prigodom pala različita mišljenja, koja je vrijedno ovdje istaći. Ovdje je suvišno osvrtati se na već navedene napomene o neskladu u navođenju godina kraljeve smrti sa godinom prve krstaške vojne, s čega se poricala vjerodostojnost vijesti. Na osnovu Zvonimirove listine iz g. 1086. i prve listine Stjepana II. iz g. 1089. Rački je konstatirao, da Zvonimir nije umro prije 1086., a da je umro prije 1089.[331] Klaić kaže, da obje godine – 1079. kod DHRLjPD i 1057. kod Tomašića – ne vrijede ništa, jer je svakomu poznato, da je Zvonimir živio još g. 1087.[332] Ali prvi jači osvrt na godinu Zvonimirove smrti dao je Virag vrlo smionim približavanjem navodu godina 1057. i 1079. godini 1089. u koju bi padala Zvonimirova smrt. On je protumačio, da bi griješke nastale krivim prepisivanjem brojeva označenih u predlošku s glagolicom. Tako kaže: »Ispisujući pako Dmine »rič po rič« ispisa u ćirilicu i glagolske brojeve tisuća $\overline{\text{ⰡⰅ}}$ manje $\overline{\text{ⰙⰈ}}$, koja slova u glagolici znače godinu 90. manje jednu = 89.; a u ćirilici 79. godinu, koju donosi dukljanska kronika. Ovako neka je ušla u latinski prijevod, pa našao li se š njom koji Hrvat, koji znajući za dva pisma u nas, nije se mogao snaći u bilješci, nalik onoj Kaletićevoj, te uzeo, da su »stare knjige« ćirilicom pisane, kao što ih Jagić i Črnčić uzimlju, a Dmine Papalić da ih je glagolicom prepisao, pa – kako je »rič po rič« – i same brojeve: to je tad našao, da se broj 79 glagolski piše sa $\overline{\text{ⰠⰆⰓ}}$ koja slova u ćirilici 58 vrijede: – dakle za godinu smo samo razdaleko od datuma Tomašićeve kronike. Ta godina razlike dala bi se razumjeti, da je nastala i od raznog datovanja u srednjem vijeku, kad bi nužno bilo, te se ne bi dala bolje istumačiti. Ali baš 57. god. još više nas utvrđuje u vjeri, da je davno tome, što se odijelila Tomašićeva kronika od Dukljaninove: kad su još

obje nosile datum godine 1089. Koju godinu misli Tomašićeva kronika pod 57., sama nam tumači, jer nam uz nju dodaje: »Tempore Sancti regis Ladislai filii belle primi, iste omnium regnicolarum consensu coronatur divina favente clementia. Eodem anno mortuus est rex Zorobelus nomine, ultimus Croatie, Dalmatie Slavonieque«. Tomašićeva kronika drži bez sumnje god. 1078. kao godinu krunisanja Ladislavljeva. God. 1077. stupio je naime Ladislav na prijestolje; iz početka se sustezao staviti krunu na glavu; god. 1079. u ožujku oslovi ga Grgur kraljem ugarskim: radi toga stariji historici ugarski mogahu staviti krunisanje Ladislavljevo u god. 1078. ili 1079.[333] Koju je godinu od tih dviju Tomašićev izvor izmislio, lako se dosjetiti. ako se je do 1057. god. moglo samo doći, da se je glagolski broj 78 čitao kao da je ćirilicom pisan: bilo da je pogriješio Tomašić, što je čitao broj u glagoljskom spomeniku, kano da je ćirilicom pisan; – bilo da mu je pred očima bio prijepis ćirilski onako »rič po rič« sa glagolice, kao što je negdje bio Papalićev dukljanske kronike sa glagolice. Matica ovom prijepisu, sada drugiput ćirilicom sa glagolice prepisanu, bijaše glagolicom pisana, samo tom razlikom od one u »starih knjig u Marković«, što je bilježila godinu smrti Svinimirove ne sa 1090. manje jedno ljeto, već upravo sa 1089. godinom. – Dakle se i u godinama slažu kronike s obzirom na vjerojatnu smrt Svinimirovu.«[334] Šišić se u dokazivanju, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici g. 1089.,[335] na osnovu isprave kralja Stjepana II, pri koncu upotpunio s Viragovim zaključcima kao s potvrdom, koja je i sa druge strane došla.[336] Ali on je priznao samo valjanost onih Viragovih rezultata, koji se tiču godine u DHRLjPD, dok je onima. koji se odnose na vijest u Tomašićevoj kronici, rekao: »Iz raspravljanja o kronici Tomašićevoj vidjet će se, da se Virag obzirom na njezinu godinu vara makar još kako duhovito nastojao razmrsiti njenu pogriješku.«[337] Radojčić je priznao Viragovo domišljanje što se tiče godine duhovitim, ali i neubjedljivim.[338]

Nego, Šišić je mnogo važnosti davao navodu datuma smrti, koji je u Tomašićevoj kronici označen sa 20. aprila, te piše: »Tomašićev izvor zna i za dan Zvonimirove smrti naime 20. april. Odista čudno je da jedan ljetopisac za tako drevno doba ističe precizno određeni dan. Kad je bilo govora o vremenu smrti Zvonimirove, pokazao sam, da se ona ima nesumnjivo staviti u prvu polu god. 1089. Takovom se rezultatu ne opire dan 20. aprila. Svakako je vrlo vjerojatan mjesec april ako i dan možda nije pouzdan. Treba pomišljati na to, da su se u ono doba ročišta i sabori vazda određivali, radi tako reći općenite nepismenosti, prema velikim praznicima ili poznatijim svecima. God. 1089. padao je Uskrs na 1. aprila a znamo da hrvatski ljetopisac (= DHRLjPD) kaže, da je Zvonimir sazvao skupštinu na dvadeset i peti dan od objave, dakle oko Đurđeva, osobito značajnoga dana u srednjem vijeku.«[339] Iz toga se vidi, da je Šišić pomišljajući na mogućnost, da bi pisac Tomašićeve vijesti vidio u crkvi sv. Bartula natpis s određenim datumom,[340] to htio uskladiti sa onih »do dvadeset i pet« u DHRLjPD, što sve ide u prilog njegovoj kalkulaciji, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici godine.[341] To bi mu bili popratni dokazi. Međutim ispravu, na osnovu koje je Šišić utvrdio god. 1089.,

proglasio je V. Novak falsifikatom,[342] čime je izazvao Katićevu obranu autentičnosti[343] kao i kompromisna rješenja.[344] Sve da se uzme Šišićev kompromisni put, da bi se radilo o prijepisu ili o falisifikatu, odnosno da bi prijepis mjestimice bio netočan, ipak stvar nije čista što se tiče Šišićeva približavanja datumu. Mi smo se sreli s Baradinom korekturom isprave u godini 1088., a ta korektura ne može izdržati primjenu Šišićevih datuma koji se odnose na godinu 1089. Tu pripada Šišićevo pomaganje s Uskrsom u vezi s onim »do dan dvadeset i pet«, koji bi pao oko Gjurgjeva. Čini se, da je Šišić za volju baš tog Đurđeva nešto odstupio od upornosti da pledira za točan navod 20. aprila u Tomašićevoj vijesti (»ako i dan nije pouzdan«) zato, što mu se to ne miri s Đurđevom, koje spada 25. aprila. Kad je sada po srijedi godina 1088., kad je Uskrs bio na 16. aprila, onda onih »do dan dvadeset i pet« ne može nikako da se dovodi u vezu s Jurjevom, te već zato Šišićevo pomaganje s donekle približnim datumom oko Jurjeva nema uporišta, pa to ostaje kao proizvoljna kombinacija. To ćemo potkrijepiti i drugom činjenicom, naime s tim, što onih »do dan dvadeset i pet« opet ne nalazimo u Marulićevu prijevodu, nego samo u Kaletićevu prijepisu, te se taj navod ima pripisati njegovu proizvoljnom umetku. Prema tomu svo insistiranje, da se navedeni datum Zvonimirove pogibije u Tomašićevoj kronici na ovaj način poveže s onih »do dan dvadeset i pet« čime se i on učvršćuje kao približno pouzdan, začelo se na posve nesolidnoj podlozi te je sada lišeno svakog oslonca. Držim, da je bilo uopće neosnovano insistirati na valjanosti datuma kod istog pisca, kojemu se istodobno poriče valjanost navoda godine. Nemoguće je naime vjerovati, da bi redaktor vijesti, ili tko prije njega, bio dobro upućen u datum, budući da se u tome sam demantira, kad za Zvonimirovu smrt netočno navodi važniju kronološku oznaku, t. j. godinu 1057. Naime, kad je već proizvoljna godina, vjerujem, da je proizvoljan i datum u njoj, te ne bi moglo biti drugo nego, da je oboje nasumce ubačeno u vijest.

Da vidimo sada, što je zapravo s onim kamenom spoticanja, s godinom 1079., koja se nalazi u DHRLjPD, za koju je Šišić dodao, da je jedini slučaj u čitavom ljetopisu Popa Dukljanina, koji je razmjerno dosta dobro datiran.[345] Najprije moramo vidjeti, kako ona stoji u kontekstu Marulićeva prijevoda i Kaletićeva prijepisa:

1. *Marulićev prijevod:*

»Propere cum expeditorum manu venit regnoque potitus possedit omnes regni partes (= Bela I): Bosnam, Crovatiam, Dalmatiam, Naronam, sed Crovatos ut domino suo rebelles ac paricidas laboribus servituteque opressit. *Praeterea cum post regnum in partes secessisset,*

2. *Kaletićev prijepis:*

I vazam Hrvate i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo. I imiše kralja Belu za gospodina, jere svoga bihu ubili bez krivine. I po rečenom kralju ugarskomu Hrvati biše podloženi od volje u nevolju; i od slobodnih u rabotu obrati. I bi, kako pismo govori, da zli teg zlu

anno a nativitate Christi MLXXIX Bosnenses dominum suum sortiti sunt, Naronenses suum, *Crovati alienum, ne quis* eos frustra *olim* vel immerito a Zvonimiro devotos credat.«

plaču čeka. I biše za svoj teg plaćeni oni prokleti i nevirni Hrvati krozi griha, zašto pogubiše svoga dobroga gospodina kralja Zvonimira, kako Žudiji gospodina Isukrsta. I tako prokleti Žudiji inim služe, ne imajući ni oni od svoga jazika gospodina. Dobri kralj Zvonimir živi u kraljevstvo dokle bi ubijen lit trideset i pet, *a ubijen bi na lit Isukrstovih tisuća i osamdeset a toj tisuća i osamdeset manje jedno.*«

Ovdje vidimo, da se godina 1079. javlja u različitim okolnostima. U Marulićevu prijevodu spominje se Belina intervencija osim u Hrvatskoj još i u Bosni, Dalmaciji i Naroni. U Kaletićevu prijepisu na tom mjestu stoji »zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo«, a budući da na drugom mjestu u DHRLjPD, gdje kod Marulića nalazimo Hrvatsku i Dalmaciju, nalazimo kod Kaletića »zagorsko i primorsko«[346] vidi se, da Kaletić navodi Hrvatsku, Dalmaciju i Bosnu, a ne još i Naronu kao Marulić. U Marulićevu tekstu stoji još i to, da su g. 1079. Bosanci dobili svoga gospodina (kralja; jer se i Zvonimir navodi pod dominus), Humljani (Naronenses) svoga, a Hrvati tuđega (odnosno ostadoše pod tuđim), da ne bi tko vjerovao, da ih je nekoć uzalud ili nezasluženo prokleo Zvonimir. Kod Marulića je dakle ova godina vezana za obnovu kraljevstava, a o toj obnovi nema riječi kod Kaletića. Dakle opet susrećemo bitne razlike između njegova i Marulićeva teksta, a dokazali smo, da se Marulić kritičnije odnosio prema predlošku i zato s utvrđenog samovlasnog postupanja Kaletićeva pri prepisivanju, moramo još jednom bitna izostavljanja, kao i one dopune u usporedbi sa Židovima, pripisati Kaletiću. Nema sumnje, da je pred Marulićem ležao, te on tako iznio već u sebi zbrkan pasus o jednovremenoj intervenciji »Bele« u Hrvatskoj, Dalmaciji i Naroni, koja nije bila, nego samo Ladislavova u Hrvatskoj. Zatim opet smušen pasus baš o jednovremenom uspostavljanju bosanskog i humskog kraljevstva i to g. 1079.!, dok istovremeno kaže, da je Zvonimir »olim« prokleo Hrvate. A Kaletić je preko svega toga prešao uzevši odatle samo godinu 1079., koju je primjenio za datiranje Zvonimirova smaknuća. Sada je očito, da je čitav pasus, a s njim i godina 1079. već u predlošku plod pobrkanog shvatanja redaktora DHRLjPD, i da je Kaletić odavle još neodgovornije preuzeo godinu 1079., pa se sada vidi, da u našem pitanju ta godina kao ishitrena nije trebala zadavati toliko glavobolje.

Tako smo vidjeli, da nijedna od triju godina navedenih u trima vijestima nije tačna, niti za što upotrebljiva. Dosljedno Baradinom korigiranju nije tačna ni Šišićeva godina 1089. u koju stavlja Zvonimirovu nasilnu smrt. Ali su ostali uvjerljivi Šišićevi dokazi, da se, s obzirom na doba u godini, radi o prvoj polovici, te tako ostajemo pri Baradinoj

konstataciji, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici godine 1088. Sada u širem razdoblju, od ove godine do intervencije Ladislavove, dobivamo vrijeme za navedeno vladanje Jelene.

5. *Pokušaji sa zamjenama.* U raspravljanju o načinu Zvonimirove smrti susrećemo se više puta s pripremnošću raznih pisaca, da zamijene koji drugi događaj ili osobu za neke od onih, koje navode naše vijesti. Tako je na pr. Kukuljević rekao, da je baš g. 1079., u koju kronika stavlja hrvatsku bunu i smrt Zvonimirovu, buna u Hrvatskoj zaista i bila, i da je njen kolovođa bio župan Veselin[347] (Vecelin). Rački kaže, da je ta predaja (DHRLjPD) pomrsila vrijeme i osobe, te je bio sklon držati, da je poziv za krstašku vojnu bio upravljen Petru Gvozdanskomu, jer u onom otporu »koj se po hrvatskoj predaji očitova u hrvatske „gospode", zrcali se ona razvratnost, koja je kod plemenskih starješina poslije Stjepana II. u Hrvatskoj zbilja mah preotela.«[348] To usvaja i Klaić.[349] No Klaić je bio spremniji vjerovati u svaku drugu mogućnost, nego u navod o Zvonimirovoj pogibiji na Kosovu polju te je sada tražio izlaza u zamjenjivanju. Već smo se susreli s tim kako je on došao, da je narodna pjesma zamijenila ličnost »Petra II. Svačića« sa Zvonimirom. Njega ništa nije smetalo, da u jednom te istom djelu, odmah iznese dvije druge kombinacije zamjenjivanja: Prvo sa Zdeslavom, za kojeg kaže da je »okupio hrvatski narod na sabor kod Knina i onda da je planula protiv njega buna, te su ga strijelicama obasuli i ubili. To je prvi krvavi sabor hrvatski.«[350] Međutim nitko nezna ni za kakav sabor pod Zdeslavom, najmanje da je bio kod Knina. Ono što se rekonstruiralo na osnovu krive interpretacije više ulomaka natpisa, koji su pronađeni u Biskupiji, naime da bi Zdeslav bio obasut strijelama, dokazano je kao potpuno neosnovano.[351] Drugo, Klaić je odmah na drugoj stranici napisao, da je Zvonimir 8. X. 1087. držao sabor na Kninskom polju i da je: »Baš taj sabor mogao dati povoda potonjoj priči o silovitoj smrti kralja Zvonimira prigodom nekog sabora, koji bijaše tada tobože skupio u Petih Crikvah u Kosovi«.[352] On se tu jamačno poveo za Krčelićem, koji u ovoj godini spominje Zvonimirovu skupštinu[352a] na osnovu krivo shvaćenog teksta isprave od 8. X. 1076.[353] koja je naravno i Klaiću bila dobro poznata. Ali iz isprave se ne vide ni Kninsko polje ni sabor. Tu se očito kaže »in Teneno«, dakle u Kninu, a ne u Kninskom polju. Pošto je navedeno nekoliko svjedoka na ovoj Zvonimirovoj potvrdi Krešimirove darovnice samostanu sv. Marije u Zadru, da se oni dalje ne navode, rečeno je: »Et alii episcopi et comites laudantes confirmaverunt«. Iz ovog »alii episcopi et comites« ne izlazi zaključak, da se radilo o skupštini, najmanje narodnoj, pa nema potvrde, da se onda radi o održanom saboru. Tako doista ne ide.

Od svih mogućnosti zamjenjivanja stvarnu podlogu imaju dva momenta: 1. da je tvorac DHRLjPD zamjenio običnu pomoć za krstaški rat i 2. da se u ugarsko poljskoj kronici ime Zvonimirovo zamijenilo s Kazimirovim odnosno s Krešimirovim. Osim toga mi u primarnoj vijesti imamo sve čisto, i tu se ne treba domišljati, što je čime zamijenjeno.

2. *Prigovori izvan tekstova naših vijesti*

Među prigovore ove vrste idu oni, koji su potekli od interpretacije tekstova isprave Stjepana II. i Historije Salonitane Tome Arciđakona.

1. *Isprava Stjepana II.* To je ona ista isprava, na osnovu koje se odredilo doba Zvonimirove smrti. Njome Stjepan II. kod Šibenika potvrđuje donaciju Zvonimirovu opaticama samostana sv. Benedikta u Splitu i još im dariva mlin blizu Solina.[354] U kontekstu isprave se navodi, da su opatice iznijele na potvrdu neki scriptum »a nuper rege defuncto Suinimiro concessum«. Na početku poglavlja »O smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Svinimira« Rački kaže, da kralj Stjepan II. spominje u svojoj šibeničkoj listini samo uopće smrt svoga prethodnika kralja Zvonimira ne nagovještavajući načina smrti.[355] A kad je došao do zaključka, da Zvonimir nije mogao dobiti poziv za krstašku vojnu, naglasio je: »Stoga držim na dalje, da je kralj D. Svinimir preminuo naravnom smrću, pak u tom smislu i tumačim navedene riječi u listini njegova nasljednika Stjepana II.«[356] Odavle se jasno vidi, da se je sam Rački kolebao i u istom djelu iznio dvojak zaključak. Kršnjavi napominje, da Rački temelji svoj sud na osnovu riječi »defunctus« u ovoj ispravi, i da je isprava nastala pod egidom nadbiskupa Laurencija, čime hoće reći, – po njegovu općem stavu se to vidi, – da bi Laurencije time, što je prešutio način smrti, htio prikriti poraz svoje politike, koji je s kraljeva ubijstva doživio, te bi tako dvorski kapelan (pisac isprave) govorio eufemističkim načinom o smrti Zvonimirovoj.[357] Gruber drži, da bi kralj u svojoj listini bio dao žigosati zločin, kao što je umorstvo kralja, ili da bi dao rabiti koji drugi izraz, po kojem bi se mogla naslućivati kraljeva nasilna smrt, kad bi se ona bila doista zbila.[358] Šišićev stav se poklapa s onim prvim stavom Račkoga, samo je on dodao, da »defuncto« znači isto što i »mortuo«.[359] Kasnije je podvukao, da one riječi u ispravi ne utječu na pitanje, kako je umro kralj Zvonimir, nego da su one samo svjedočanstvo, da je Zvonimir umro prije 8. IX.[360] Klaić kaže, da Zvonimir nije poginuo od silovite smrti, jer da u ispravi Stjepana II. čitamo »nuper rege defuncto Suinimiro«.[361] Poslije toga Gruber se opet ponovio,[362] a Karlić od svoga dodao: »Kad bi kralj Zvonimir bio doista ubijen, zaista ne bi u ispravi stajalo »a nuper rege *defuncto* Suinimiro«, nego »a nuper rege *interfecto* Suinimiro«, kao što na pr. kod kneza Zdeslava, za koga opet znamo, da je bio ubijen, stoji »Brenamir interfecto Sedesclavo ipsius ducatum usurpavit.«[363]

Takvu argumentaciju, koja se uputila od dvoumičnog stava Račkoga te i dalje bujala, okrunio je Radojčić, kad je sve vijesti gurnuo u legendarne izvore, a za historijske izvore uzeo ovu ispravu i »razlaganje« Tome Arciđakona. On je pored nekih tvrdnji, koje su istakli pristaše Zvonimirove naravne smrti, podvukao da je povelja Stjepana II. – bez obzira na to, što ju je V. Novak proglasio falsifikatom; jer i Novak drži, da je povelja iz XII. stoljeća – najstariji izvor i kao takav događaju najbliži.[364] Dalje je, odgovarajući Kršnjavomu na njegove navode o eufemističkom načinu izražavanja dvorskog kapelana u ispravi, rekao:

»Za njegova gospodara kralja Stefana II., bio je D. Zvonimir bar neka vrsta uzurpatora, da se najblaže izrazim. Zašto bi ga onda štedeo? Naprotiv, kad bi D. Zvonimir skončao zaista nasilnom smrću, moglo bi se s mnogo razloga pretpostaviti, da bi to zakoniti pretstavnik hrvatske dinastije, koliko bar mi znamo, naglasio i spomenuo njegovu nasilnu smrt kao primer kako prolaze oni, koji dolaze na presto preko njegovih zakonitih naslednika, kojim bilo načinom; to bi istakao i svaki događaju blizak savremenik, ako je povelja falsifikat. Da li da to prećutim? U povelji se nikako ne hvali pomen kralja Zvonimira ... Povelja nije prema kralju D. Zvonimiru s nekim naročitim poštovanjem raspoložena. Zaista ne.«[365] Dalje kaže, da je tu spomen smrti Zvonimirove učinjen na taj način i s takvim riječima, da ne može biti sumnje, da je pisac povelje htio reći, kako je kralj umro prirodnom smrću. Na namjerno prećutkivanje nasilne smrti da se ne može misliti, jer bi to bilo laganje a savremenici kralja Stjepana da nisu zaista imali razloga uljepšavati smrt Zvonimirovu, koji je Stjepanu uzurpirao prijesto.[366] Radojčić je prije rekao još i ovo: »Sva dovijanja da je pored ovakvog pomena kraljeve smrti on mogao biti ubijen, ostaju prazna maštanja. Pisac povelje znao je za način smrti Zvonimirove i bio je toliko vešt latinskom jeziku da je mogao njime napisati što je znao.[367] Poglavlje je zaključio riječima: »Događaju najbliža vest o smrti kralja Dimitrija Zvonimira veli, da je umro prirodnom smrću«.[368]

Mi se dakako nećemo osvrtati na sav balast, koji je opteretio ono pet inače jasnih riječi u ispravi. Ja sam sve ovo iznio, samo da se vidi, što se sve može na njima iskonstruirati. Inače svakom historiku mora biti jasno, da toliko toga ne može očekivati iz dokumenta, kakav je naš. To nije nikakav zapis, koji bi tretirao Zvonimirov život i rad, da bi od njega očekivali, da nam naznači, kako je Zvonimir umro, niti je to vijest, koja o smrti govori. Ta ovdje se radi o pravnom dokumentu, o ispravi, kojom se vrši pravni čin potvrđivanja starije darovnice i još novog obdarivanja. Ime Zvonimirovo ušlo je u ovu ispravu iz diplomatičkog pravnog kriterija samo zato, što se potvrđivala ona darovnica, koju je on izdao, onako, kao što i Trpimir spominje Mislava,[369] kad u svojoj darovnici potvrđuje i ono, što je Mislav darovao splitskoj crkvi. Da se onda kod Šibenika slučajno potvrđivala, recimo, koja Krešimirova darovnica, Zvonimir sigurno ne bi bio spomenut, nego bi morao biti spomenut Krešimir. Ovdje je ime Zvonimirovo usput popraćeno izrekom, da je »nuper defunctus«, ne da se objasni narav njegove smrti, kao što se i nije objasnila, nego zato, što se potvrđivanje obavljalo, kad su još svježi bili dojmovi o nedavnoj smrti. Ako jedna isprava i ovako nuzgred spominje smrt prethodnog kralja, ne može se od nje tražiti, da nam još razloži, kakva je ta smrt bila. To takvom pravnom aktu zaista ne pripada, pa zato se u njemu modalitet smrti i ne iznosi, nego se spominje samo činjenično stanje, da je Zvonimir »nuper defunctus«. Inače je i kod spisa druge naravi razumljivo izbjegavanje, da se evocira neestetski krvav prizor, ako se o tome ne govori ad hoc. Ta eno sam Toma u HSP, gdje je specifično tretirao kraljevo ubijstvo i tom prigodom se

izrazio »regem occiderunt«, te onda iznio epitaf, gdje stoji »mors cruera« i »nece durissima regem perimerunt« dalje ne nastavlja sa »occisus est« ili slično, nego se izražava eufemistički »decesserat«. Iz prije navedenih razloga u našem izrazu »defuncto« nemamo što drugo tražiti nego spominjanje činjenice, da je Zvonimir nedavno umro, a to nam ne govori ni za nasilnu ni za naravnu smrt kraljevu. Stoga nam je zaključiti, da izraz »a nuper rege defuncto Suinimiro« u povelji Stjepana II. nije baš nikakva zapreka tvrdnjama, da je Zvonimir umro nasilnom smrću, i da se u toj ispravi za pitanje oblika kraljeve smrti ne može gledati ne najstariji, nego nikakav izvor, zato što se isprava u tu svrhu uopće ne da upotrebiti.

2. *Riječi Tome Arcidakona.* U definitivnoj redakciji Tomine Historije Salonitane ništa se ne govori o načinu Zvonimirove smrti, nego je smrt ovako spomenuta: »Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum solvit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit«.[370] Već je Pray iz tih riječi shvatio, da Toma ne govori o silovitoj (violenta) smrti, nego o mirnoj (palcida).[371] Rački kaže, da Toma ništa nije znao o smrti kralja Zvonimira ili da bar do nje ništa nije držao.[372] Kršnjavi kao i u prednjem slučaju tumači ovo eufemističkim prekrivanjem latinskog povjesničara.[373] Gruber mu odgovara, da Toma ne bi naprosto rekao, da je Zvonimir umro, kad bi on bio doista ubijen, pa kad se oko 1200. godine u Ugarskoj znalo za predaju o umorstvu nekoga hrvatskoga kralja (Kazimira), da je to morao znati i Toma. Zatim će: »Kad bi se ona ticala Zvonimira, i kad bi on držao, da je osnovana, sigurno bi ju (Toma) spomenuo i naveo, da je bio umoren onaj kralj, koji je bio ljubimac pape i svećenstva, te bi naglasio, da će stići kazna božja one, koji su to učinili, kao što je u drugim prigodama znao reći, da je velike krivce stigla kazna božja«.[374] Šišić kao da je ispočetka izbjegavao odgovor na ove prigovore, pa se branio time, da se tomu opiru druge vijesti, koje da su napisane dosta kasno, ali da su ipak zanimljive i vrlo važne.[375] Kasnije, u Geschichte der Kroaten,[376] osobito u velikoj Povijesti Hrvata[377] iznio je svoje gledište. Tu u glavnom kaže, da Toma ništa ne zna o nasilnoj kraljevoj smrti, pa je rekao samo, da je umro (mortis debitum solvit) i da to udara u oči, ali da većeg značenja nema. Inače, da sve što Toma o Zvonimiru znade jest to, da je vladao u vrijeme splitskog nadbiskupa Lovre, da je splitskoj crkvi vratio crkve sv. Stjepana i sv. Marije i da je bio »posljednji hrvatski kralj«. O izboru i krunisanju Zvonimirovu – i ako to za nj treba da znači slavu dalmatinskih Latina – on ništa ne zna, pa zašto onda treba da zna i za silovitu smrt Zvonimirovu, koju su zgriješili njemu nesimpatični Hrvati? Šišić svršava s ovim: »Najzad protiv saglasnog kazivanja gore pomenutih triju nezavisnih ljetopisaca o silovitoj smrti Zvonimirovoj, *koju osvećuje madžarski kralj*, Tomina šutnja vrijedi baš toliko, koliko ono, što odmah poslije toga priča o vojevanju Kolomanovom u Hrvatskoj i Dalmaciji.«[378]

Gruber je na Šišićeve navode u Geschichte der Kroaten dao beznačajne napomene,[379] te ih je ovdje suvišno isticati. Klaić kaže, da priča o tobožnjoj silovitoj smrti Zvonimirovoj nije kolala prije polovice XIII.

stoljeća, jer da bi ju Toma jamačno upotrebio, da u što nepovoljnijem svijetlu prikaže nezahvalne Hrvate.[380] Karlić bi rekao novo to, da izraz »mortis debitum solvit« Toma upotrebljava također i za smrt splitskoga nadbiskupa Ivana pa je: »Prema tome izraz »mortis debitum solvit« Tomin obični izraz za naravnu smrt.«[381] Šegviću Toma nema ni pojma o zborovanju na Kosovu ni o smrti kraljevoj.[381a] Posljednji osvrt je Radojčićev. On je našao za zgodno, da napravi poglavlje pod naslovom »Razlaganje Tome Arciđakona o smrti kralja Dimitrija Zvonimira«,[382] pa bi se imalo očekivati, da će nam o tom razlaganju iznijeti nešto više. Iznio je poznata dva Tomina spomena u HS: »ultimus rex Chroatorum« i »Eo namque tempore rex Suonimirus mortis debitum solvit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit«, te je rekao, da je Toma jamačno htio reći, da je kralj umro prirodnom smrću, jer da to znače latinske riječi, kojima je opisuje. Od ostalog njegova, a ne Tomina, razlaganja iznijet ću samo njegov zaključak: »Tako ja za Tominu vest o prirodnoj smrti kralja Zvonimira moram reći, da je verovatna, jer su reči, kojima je opisana, jasne, i jer je Toma bio u glavnom dobro obavešten istoričar iz nedaleka vremena i bliska događaju o kome piše«.[383]

Predugo bismo išli, kad bismo ovdje odgovarali na sve navode tih pisaca. Samo ću naglasiti, da se na osnovu Tominih riječi u HS, kako su se one vidjele, prije nego smo otkrili njenu preteču HSP, ne može tvrditi, da je Toma s izrazom »mortis debitum solvit« govorio za modalitet smrti, nego je samo spomenuo, da je Zvonimir umro, kako je to shvatio Šišić, isto kao što je to bilo prije spomenuto sa onim »defuncto«.

Međutim sada, kad je uspostavljen autoritet HSP, imamo mogućnost, da ispitamo porijeklo izraza »mortis debitum solvit«. To je tipični Tomin eufemistički termin za »umro«, koji susrećemo u HSP i u HS. Tako u HSP nalazimo »ibidem mortis debitum solvit«, a na odgovarajućem mjestu u HS »mortis debitum solvit«.[384] Samo to isto nemamo u HSP na mjestu, gdje za Zvonimira stoji u HS.

Ali, pogledamo li, što u oba teksta na ovom mjestu stoji, vidjet ćemo upravo onu prvu stavku paralelno iznesenih pasusa HSP i HS, koja je pri uporedbi tekstova (str. 218.) uzeta za primjer, da se dokaže, kako je HSP prethodila definitivnoj redakciji HS i da su se pri ovom redigiranju na mjestima prestilizirala HSP. Pri toj prestilizaciji prestiliziralo se ono »rex Suinimirus decesserat« u »rex Suinimirus mortis debitum solvit«.

S ovim, što je ovdje dokazano, kako je došao termin »mortis debitum solvit« nismo riješili prigovor, jer to znači isto što decesserat. Ali mi smo upravo ovaj »decesserat« prije donijeli kao primjer blažeg izraza pokazavši ga u uzročnoj vezi sa pričanjem, i te kakvim, o kraljevu ubijstvu. Kako je cijela ta partija, koja u HSP stoji ispred decesserat, a koja govori o ubijstvu, bila odrezana i nije ušla u HS, to se nije mogao vidjeti prijelaz: (regem) occiderunt – decesserat – mortis debitum solvit. Ovaj posljednji izraz otrgao se ublaživanjem iz ovog niza i sam se našao u HS, te onda tako osamljen poslužio drukčijem tumačenju, a u stvari »mortis debitum solvit« potječe od onog »occiderunt«, te ovako do-

veden u vezu znači isto što i on. On je dakle stjecajem prilika ipak postao eufemističan terminus za nasilnu smrt kraljevu, pa ga je Kršnjavi, ne znajući za sve ovo, i s drukčijim shvatanjem, ipak nekako osjetio. Dakle izraz »debitum mortis solvit« Tome Arcidakona u HS ne pravi nikakve zapreke tvrdnjama o kraljevoj nasilnoj smrti, štaviše on ju potvrđuje filijacijom na način, kako istakosmo.

Imao bi se dati još jedan odgovor na prigovore, da Toma govori za naravnu smrt ili da za nasilnu nije znao. No ja se pitam, da li je to potrebno poslije svega ovoga razlaganja, naročito pošto je dokazano, da sam Toma Arcidakon u svom konceptu, ne samo donosi najstariju vijest, nego ju, svi su izgledi, sam i formulira.

Dosadašnjim raspravljanjem kao i s ovim posebnim osvrtom pretresli smo sve umjesnije prigovore, pa držim, da su oni uklonjeni, te da nam nijedna zapreka ne stoji na putu, koja bi osporavala bitno jezgro četiriju među sobom nezavisnih vijesti, koje govore o nasilnoj smrti kralja Zvonimira. Vjerodostojnosti naročito prve vijesti, koja je za nas najvažnija, doprinijet će mnogo još i arheološki rezultati.

IV.

ARHEOLOŠKO-TOPOGRAFSKA OTKRIĆA

U našoj najstarijoj vijesti kao i u onoj od nje potekloj navodi se, da je Zvonimir sazvao sabor u Pet crkava na Kosovu. To je veoma važna topografska oznaka, za koju ne bi postojao nikakav razlog da se navede, da ona nije u najužem odnosu s činom, pa je samo zato spontano istaknuta. Kako na Kosovu polju kod Knina, od početka raspravljanja do danas, nitko ne zna za ime mjesta Pet crkava, pričinjao se ovaj topografski navod izmišljenim. To je uz druge nejasnoće u vijesti DHRLjPD, kao što su na pr. godina 1079, krstaški rat, Bela umjesto Ladislava, upotpunjavalo dojmove o neozbiljnosti cijele vijesti. Već smo se sreli s tim, kako je Lucius, kad je u tekstu sreo navod »ad quinque ecclesias in campo, qui Cossovus nuncupatur«, pripisao to nedosljednosti i rekao: »Prvo, Pet crkava i Kosovo polje, koji se navode kao mjesto zborovanja, nisu u Hrvatskoj nego u Ugarskoj«. On, koji je živio svega nekoliko desetaka kilometara dalje od Kosova polja, nije ni znao za nj, nego se glede Pet crkava očito poveo za Pečuhom (Pecs) u Ugarskoj, koji se zvao »Quinque ecclesiae«.

S druge strane lebdjelo je nepovjerenje u topografski navod stoga, što se držalo, da je ime Kosovo nastalo tek onda, kad su se u ove krajeve naselili Srbi, te da su oni, potječući sa Kosova polja u Staroj Srbiji, donijeli to ime u novu postojbinu.[385] Međutim je Katić pronašao isprave iz godina 1369. i 1373., u kojima se navodi Kosovo kod Knina, čime je dokazao, da se ime ovoga Kosova polja spominje dvadeset godina prije Kosovske bitke, pa je svakako postojalo prije, nego su ga mogli doni-

jeti Srbi.[386] Radojčić se vjerojatno nije dosjetio razlogu, zašto se Šišić obveselio i mnogo se oslonio na Katića,[387] pa mu predbacio, da Katić govori o nasilnoj smrti, kao da ju je zapisao sam Pop Dukljanin podvlačeći, da je to gorak nesporazum.[388] Šišić je to učinio zato, što je nekoć naveo, da se Kosovo polje spominje u ispravama prvi put, koliko on zna, g. 1488., ali da se nema razloga posumnjati u to, da se ono nije tako zvalo i prije.[389] Sad, kad mu se Katićevim otkrićem ova potpuno logična pretpostavka potvrdila, naravno da je tomu pridao važnosti, jer je s time bila likvidirana smetnja, koja bi bila vezana za tobožnji kasno preneseni naziv Kosova polja kod Knina. Navedeno Katićevo uzimanje Ljetopisa Popa Dukljanina za DHRLjPD izlazi iz uobičajenog, a svakako netočnog, nazivanja na pr.: Dukljaninova vijest o Zvonimiru, Dukljaninovih Pet crkava i slično, te to pripada neoprezu, a ne čemu drugome. Na tu liniju uopće nije trebalo skretati »nesporazum«, kad je ovdje bitan samo nalazak isprava iz g. 1369. i 1373. Ali, ako g. 1369. nalazimo prvi put zabilježeno ime Kosova, to ne znači, da se ovdje radi o njegovu krsnom listu. Iz tog doba se sačuvala samo isprava, a tko zna, koliko je prije toga moglo biti spominjano Kosovo u pisanim dokumentima, samo se oni nisu sačuvali. Katić je pronašao, da se Kosovo spominje stoljeće prije nego se ranije držalo, a mi ga evo nađosmo zapisana u HSP opet stoljeće prije, nego se javlja u Katićevom dokumentu. Ono vjerojatno ni ovdje nije prvi put izneseno, a mi kad vidimo, da postoji mogućnost ranijeg spominjanja, da ništa drugo, a ono sigurno u tada živoj narodnoj riječi, moramo i te kako računati s onodobnom toponimnom izvjesnošću, da se i u Zvonimirovo doba Kosovo tako zvalo. Stoga širi topografski navod u našoj vijesti ima oslonca u onodobnoj topografiji.

Vrlo teško je išlo s ubiciranjem užeg topografskog lokaliteta na Kosovu polju, onog »Pet crkava«. S dugogodišnjeg neuspjelog traganja, koje je nekoliko puta imalo dobre izglede, općenito se pojačavala radoznalost, te je pitanje pronalaska lokaliteta Pet crkava u čitavom problemu prevagnulo kao središnje i u njegovom čvrstom rješenju ležala je odsudna riječ za sve.

Nema sumnje, da etimologija naziva razotkriva, da se radi o mjestu, u kojemu je istodobno postojalo pet crkava, analogno nazivu Crikvenica, Crkvenica (kod Doboja), Crkvice i veći broj sela Crkvina.[390]

Kad se budio interes za naše pitanje, na Kosovu polju nije se vidjela nijedna stara crkva, a kamo li pet, pa se valjda stoga malo i obaziralo na ovaj navod, dapače problematika Pet crkava uopće nije uzela vidna mjesta u raspravljanju, kao da su se njene neizvjesnosti bojali pristaše i jednog i drugog načina Zvonimirove smrti.

Zlatović je bio prvi, koji je u vezi s našim pitanjem počeo pomišljati na to, da bi se ostaci crkvene arhitekture nalazili ispod površine zemlje. On s početka nije kombinirao sa pet crkava kao pet posebnih objekata, možda zato, što mu se tolik broj za jedno selo činio nemoguć ili, što je vjerojatnije, da se poveo za Vinjalićevim opisom jedne crkve u Biskupiji na Kosovu polju, na koji se najprije namjerio, a u kojem se za crkvu kaže, da je bila cjelokupna do ispod prozora i »era rotonda a guisa della

metropolitana di Spalatro con arcate all'intorno«.[391] Na osnovu tog oblika mogao je Zlatović držati, da se umjesto pet crkava radilo o jednoj crkvi »sa pet iznešenih kapela (= sa pet izbačenih apsida, op. moja) za pet oltara, kao što je u Splitskom polju sv. Trojica«.[392] Zlatović je ovu crkvu, valjda pod sugestijom »a guisa della metropolitana a Spalatro«, smatrao kninskom katedralom i za nju, opet proizvoljno, povezao Zvonimirovo zborovanje, te je prvi put njenim ruševinama tražio mjesto u Biskupiji na rimokatoličkom groblju zvanom »Crkvina«. Tu je opazio stećke i stare zidove te zaključio: »To su temelji starodrevne bazilike sv. Marije oble *v petih crikvah v Kosovi*«.[393] Kasnije je Zlatović došao do drugog, ranijeg, Vinjalićeva pisma, koje je on g. 1746.[394] pisao Radniću. To pismo je upravo dragocjen prinos poznavanju stanja i lokaliteta objekata starohrvatske arhitekture u kninskoj okolici poslije turske okupacije. Pismo je nadasve za naše pitanje važno, te ovdje iznosimo onaj pasus, koji se odnosi na Biskupiju.[395]

» ... Più al insù verso ostro vi è la villa detta Biscupia, lontana circa tre miglia a dritta linea dalla fortezza,[396] perchè se si va a cercar li ponti ve ne sono più di sette: qui vi sono tre ruine delle fabriche: *la più vicina e la più intatta, questa è una rotonda ottangolare, par che sia stata chiesa all'antica.* Dalla parte di levante d'essa si vedono le vestigie d'una fabrica –; per quello io potei rilevare, è stato il pallazo di delicie del vescovo. *La seconda è una fabrica bislunga,* vien chiamata al presente chiesa di san Luca, questa bisogna che fosse parochia, perchè all intorno ha un gran cimitero con pietre di straordinaria grandezza sopra le sepolture. Tra queste due più in di sotto verso tramontana *vi sono le vestigia d'un altra chiesa,* ora cimitero di Scismatici«.

Kad je Zlatović doznao za spomen tih triju crkava, odrekao se ranijeg ubiciranja »stolne crkve« na Crkvini, te joj nalazio smještaj na drugom položaju zvanom »Stupovi« na osnovu toga, što je tu opazio: »klačarde«, komade sedre, opeke i zidnog kamenja.[397] Kad je Marun g. 1888. naslutio neke tragove kod današnje parohijske crkve sv. Trojice u Biskupiji i držao da se tu nalazila Vinjalićeva »rotunda ottangolare«, koja je poslije Vinjalića izčezla sa površine, Zlatović je dopuštao i tu mogućnost,[398] to više, što su te godine bili dijelom otkopani »Stupovi«, pa se pokazao oblik, koji nije sličio na oblu osmerokutnicu. Vidimo, da je Zlatović prve kombinacije izvodio samo na osnovu fizionomije neteknutog terena.

Bulić je isto tako s početka neodvojivo tretirao »Pet crkava« od katedrale kninskog biskupa, te se poveo za Zlatovićem i izjasnio se, da je sv. Marija obla (!) poznata u hrvatskoj povijesti pod imenom »Sv. Marija v petih crikvah v Kosovi«,[399] što ni u jednom dokumentu ne stoji. On je također držao, da se radi o jednoj crkvi sa pet apsida, te je shvatio, da se crkva zvala »v petih crikvah od pet poluoblih apsida«.[400] Kako se poveo za Farlatijem, koji kaže, da je kralj Petar Krešimir g. 1050. ustanovio kninsku biskupiju,[401] Bulić je napisao: »Godine 1050. bila je sagrađena crkva sv. Marije oble u stilu bizantinskom, sa kubom i pet apsida« i držao tada sa Zlatovićem, da joj je položaj bio na Crkvini

u Biskupiji.[402] Međutim poslije dvije godine Bulić znatno odstupa od ranijeg shvatanja, odustaje od jedne crkve sa pet apsida držeći, da je pet crkava bilo po brežuljcima širom Kosova polja »ne u skupu nego na dalje jedna od druge« i da je na polju oko njih držan sabor. Zatim kaže, da je u tih »pet crikvah« možda bila uključena i biskupska crkva sv. Marije na Kapitulu, ali svakako da ostaje da nije imenovana.[403]

Tako je Bulić isključio mogućnost, da se pomišlja samo na Biskupiju i razastro pet crkava osim po Kosovu polju još i po Kninskom (Kapitul).

Fra Lujo Marun se prihvatio intenzivnog rada na praktičnom istraživanju Pet crkava i još uvijek s njima onako od Zlatovića povezane kninske katedrale. On je najprije išao za tragovima objekata, koji se navode u Vinjalićevim pismima, i za Zlatovićevom ubikacijom arheoloških lokaliteta u Biskupiji. Godine 1886. počeo je istraživanje na Crkvini, gdje se navraćao do dvadeset puta u razdoblju od 1886.–1908. godine. Tu su se otkrili temelji trobrodne bazilike i pronašlo se među ostalim mnoštvo ulomaka s pleternom plastikom, kao i nekoliko natpisa. Zatim je g. 1888. pristupio istraživanju »Stupova«, i tu je otkrio temelje velike trobrodne bazilike te pronašao arhitektonskih ulomaka dekoriranih s pleterom. Još iste godine izvršio je pokusna iskapanja na Lopuškoj glavici usred Biskupije, a uz rječicu Kosovčicu, gdje je Zlatović lipnja 1887.[404] godine na njenom vrhu opazio »klačarde, opeka i sedre« pretpostavljajući, da je tu mogla biti koja oveća zgrada.[405] Upravo na vrhu te glavice Marun je pronašao ostatke starohrvatske crkvice, a u njoj i oko nje ulomaka crkvenog namještaja s pleternom skulpturom. Još prije tih radova u g. 1888. Marun je ljeti g. 1887. napipao neke tragove na četvrtom položaju, kod parohijske crkve sv. Trojice, kako prije rekosmo. Zlatović nam kaže, da Marun drži, da se ovdje namjerio »na ostanke one veličanstvene zgrade u selu Biskupiji, na mjestu, gdje je sadanja župna crkva sv. Trojice. Nuglasta ograda crkovna pokaziva sliku opisane biskupske crkve; dalje istraživanje dokazat će, je li pogodio«.[406]

Razumljivo je, da je sve ovo još g. 1888. pobudilo velike nade, da se pronađu i otkopaju ostaci svih pet crkava u tom mjestu. Kad je k tomu g. 1889. pridošlo otkriće temelja još jedne crkve u selu, na Bukorovića podvornici, činilo se, da je cilj apsolutno postignut. Otkrića su našla odraza na sjednici Hrvatskog starinarskog društva u Kninu dne 3. XI. 1889., kad je Bulić sumarno izvijestio o radu u Biskupiji[407] i istakao, da je društvo usmjerilo rad, da se doistini vijest hrvatske kronike o »petih crikvah v Kosovi«, i to »poboljim« uspjehom, pa onda dodao: »Ovo topografično raspoređenje crkava, te ubikacija u Kosovu polju svađa zbilja na zaključak, da baš na mjestu, oko ovih pet crkava bio je držan narodni sabor, koji bilježi izumrće narodnoj dinastiji.[408] Bulićev izvještaj sažeo je Rački u svom »Nutrnjem stanju«.[409] Ovo je bio onaj period, za koji prije istakosmo da je bilo velikih nada.

Ali, već po tome, što Bulićeva tvrdnja nije apodiktična, osjeća se, da nešto nije bilo u redu. Položaj kod sv. Trojice još uvijek nije bio jasan, jer nisu nikad vršena iskapanja. Međutim nije bila jasna ni situacija s otkrićem one crkve na Bukorovića podvornici. Naime tu Marun

nije uočio specifičnih osobina, na osnovu kojih bi u doba svog početnog rada bio kadar odrediti vrijeme postojanja crkve, te se odmah odustalo od daljeg kombiniranja s njom, pa se problem i dalje razvlačio.[410] Nema sumnje, da je tomu kriva i činjenica, što se nije bilo na čistu s Tomašićevom viješću, u kojoj se navodi drugi lokalitet, sv. Cecilija u Petrovu polju, pa je Marun, razapet ovom konstatacijom, još iste godine pravio pokusna iskapanja na Ceceli kod Drniša, i to opet nastavio g. 1890., na što smo se već osvrnuli.

Marun se, kao nosilac problema istraživanja mjesta Zvonimirova zborovanja i ubijstva, i dalje izmjenično kolebao između Cecele kod Drniša i Biskupije u Kosovu polju, makar je ovoj posljednjoj bio kud i kamo skloniji. Tragovi kolebanja očito se pokazuju u tome, što je pri jednoj ekskurziji u Biskupiji s Bulićem i Kršnjavim g. 1900. djelovao na mišljenje Kršnjavoga, te je ovaj napisao: »Stojeći ovdje i gledajući mjesto svih »petih crikva u Kosovi« sa visočine crkve sv. Trojice, vidi nam se ovo mjesto upravo stvoreno za »skupšćinu«, da može prići »množtvo veliko«, da mogu »leći vojske«, pa da se s toga mjesta može govoriti narodu«.[411] S druge strane Šišić je bio u prisnom dodiru s Marunom i od njega žudno očekivao koji sukcesivni konkretan rezultat za ovo pitanje, no nije ga nikad dobio, nego se u prvoj raspravi oslonio na ono, što je Bulić pisao u »Hrvatski spomenici».[412] Da je Marun dvoumio sve do smrti, to mi je lično poznato, a dokazat će ovi pisani tragovi:

1. U obavijesti iz g. 1927. pod naslovom »Program nastajnog društvenog rada«, koji je Marun kao predsjednik društva predložio, stoji: »5. Učinit će se neki pokušaji na Kninskom i *Petrovom polju* sa zadatkom, da se objasni poznati izričaj stare hrvatske kronike o mjestu zvanu kod Peti Crikvah.«[413]
2. Iste godine Marun u članku »Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira« naziva Cecelu kod Drniša »historijskom glavicom«,[414] ne s drugoga razloga nego zato, što je zborovanje i Zvonimirovo ubijstvo historijsko, budući se crkva sv. Cecilije ne spominje ni u kakvoj drugoj oznaci nego u ovoj, kako je donosi Tomašićeva kronika.
3. Godinu dana poslije, napisana je obavijest pod naslovom »Biskupija kod Knina«, iz koje se vidi navraćanje na Biskupiju, te se tu među ostalim kaže: »Tako je potpunom sigurnošću konstatovan na ovom mjestu u Biskupiji onaj lokalitet XI. vijeka, koji stara kronika iz XIV. vijeka naziva »U petih crikvah u Kosovi« i gdje se ima tražiti grob kralja Zvonimira, koji je na tom polju ubijen.«[415]

Ovim je bjelodano utvrđena dugotrajna dvoumica u ubiciranju mjesta Zvonimirove pogibije. Nego, nas će ovdje interesirati, kako je došlo do one konstatacije u posljednjoj stavci. Tu se zapravo radi o rezultatima reambulacije iskopina u Biskupiji, koju je u početku srpnja 1928. izvršio Iveković na osnovu Marunovih sugestija. Tom bi se reambulacijom osim bazilike na Crkvini konstatirale još: »druga velika trobrodna bazilika na Stupovima, udaljena kojih stotinjak metara od prve i između onih dviju bazilika, vjerojatno na ostacima »villae regalis« ostaci još jedne treće jednobrodne bazilike, valjda nekoć dvorske kapele. Centralna građevina, koju spominje Vinjalić, nalazit će se svakako ispod današnje

srpsko pravoslavne parohijalne crkve sv. Trojice, dok je peta velika bazilika nesumnjivo konstatovana istočno od one prvo spomenute velike bazilike« (= Crkvine).[416]

U tom navodu teško se snalazi i onaj, tko dobro pozna teren, a taj će prepoznati: 1. Crkvinu, 2. Stupove, 3. Katića Bajame, 4. Prijića oranicu[417] i 5. Sv. Trojicu. Vidimo dakle, da u reambulaciju nije ušla crkva na Bukorovića oranici, što potvrđuje naše tvrdnje, da se ova crkva dalje nije tretirala kao starohrvatska. Ali, nije se uzela u obzir ni ona toliko jasna starohrvatska crkva na Lopuškoj glavici. Radije se umjesto s njima kombiniralo sa dva druga lokaliteta: s neotkopanom Prijića oranicom i s Katića Bajamima. Na ovom posljednjem lokalitetu Marun je od g. 1889.–1909. nekoliko puta iskapao. Tu je pronašao crkvicu, za koju se smatralo da bi pripadala hrvatskoj dvorskoj kapeli, što je potpuno neosnovano, jer je revizijom iskopina 1950. godine dokazano, da se ovdje radi o kasnoantiknoj, a ne o starohrvatskoj crkvi.[418] Iz ovoga se vidi, da je reambulacija bila zasnovana djelomično na konkretnim rezultatima, djelomično na krivim pretpostavkama, s kojih su se eliminirale dvije starohrvatske crkve, prisvojila jedna kasnoantikna i napokon, da je neizvjesna Prijića oranica uzimana pod gotov novac. Iz reambulacije izdvajamo tri objekta, s kojima se i ranije kombiniralo: Crkvinu, Stupove i sv. Trojicu, te tvrdimo, da nam ona osim zabune, nije ništa konkretna prinijela, te je u ovom posljednjem tretiranju »Pet crkava« problem ostao neriješen, kako je i bio.

Ovdje treba još napomenuti, da se arheološki rezultati, polučeni u Biskupiji, ni iz daleka nisu sistematski objelodanjivali. Ovdje ondje nalazimo[419] neke nepotpune izvještaje, rastrgane članke, po koju fotografiju, a dnevnici iskopavanja, koji postoje, nestručni su i posve nepotpuni. Čak ni tlorisi ne postoje osim dvaju; Stupovi i Lopuška glavica, koji su publicirani, a koji opet nisu bez greški, osobito ovaj posljednji.

Našavši se u takvoj baštini sadašnja uprava Muzeja hrvatskih starina iz namjere, da uoči koji propušteni momenat, da pronađe još arheoloških predmeta i da nastavi istraživanje ostataka Pet Crkava, odlučila se prvenstveno na posvemašnju reviziju sviju starohrvatskih objekata, koji su prije bili istraživani u Biskupiji. Počelo se g. 1939. revidiranjem crkve na Bukorovića podvornici, a nastavilo se izdašnom materijalnom i moralnom pomoći Jugoslavenske akademije g. 1950. i 1951., te se revidiralo sve, što je starohrvatsko i što se činilo, da je starohrvatsko: Crkvina, Katića Bajami, Stupovi i Lopuška glavica. Rezultati te revizije dijelom se objavljuju, i to će se objavljivanje nastaviti u Starohrvatskoj prosvjeti.

Da se definitivno izvede na čisto, što je sve u ovom pitanju postignuto, osvrnut ćemo se u najkraćim potezima na pojedini objekt. Ovom prigodom ćemo mimoići sva ranija razilaženja što se tiče kojeg objekta, pridržavajući se najnovijih rezultata stečenih revizijom bez obzira na to, da li su objelodanjeni ili još ne. Idemo onim redom, kojim su se ranije objekti otkrivali:

1. Prva crkva je trobrodna bazilika na Crkvini. Njoj je drugom rukom gradnje sprijeda pridodan zvonik i pred njom trijem, a sa sjeverne bočne strane kompleksna zgrada, koja je vjerojatno pripadala samostanu. Prepoznalo se, da je građena spolijama one kasnoantikne crkve i zgrade oko nje u Katića Bajamima. Rano graditeljstvo je obilježeno nepravilnom tlorisnom osnovom pačetvorine, krivom linijom zidova, rudimentalnim zidnim kamenjem, prekrivanjem sa svodom, pomanjkanjem smionosti da se zidno platno rasčlani u vanjske apside te su one bile uključene u pačetvorinu. Sve to govori za doba gradnje, kad se još nije razvio građevni red, kakav susrećemo kod trobrodnih crkava u XI. stoljeću, pa zato te osobine moramo pripisati ranijem stvaralaštvu, u kojem je dolazilo do izražaja individualno snalaženje, čime je okarakterizirano naše graditeljstvo IX. i X. stoljeća.

Osim toga i previše je poznato, da je nalaz arhitektonskih ulomaka u ovoj crkvi najizdašniji od sviju nalaza u drugim starohrvatskim crkvama. Ti ulomci pripadaju raznim stilskim fazama, s kojima odaju doba postajanja crkve sve od X. do XIII. stoljeća.[420] Sve ovo apsolutno potvrđuje, da je ova bazilika u doba Zvonimirovo bila u upotrebi.

2. Druga crkva jest trobrodna predromanička bazilika na Stupovima. »Stupovi« su kasniji naziv izveden na osnovu još vidljivih stupova (kontrafora) na ruševinama crkve zaboravljenog imena, a po njima se prozvala glavica sa dva blaga vrha, koje spaja veoma blago ulegnuto sedlo. Rasčlanjena je na 3 apside i zvonik, a unutra je imala narteks. Sa južne strane bila joj je pridodana kapelica i prostorija pred njom. Sa sjeverne, a dijelom i sa južne strane zidovi su bili podbočeni poluoblim kontraforima. Osim tlorisne osnove, na temelju koje se ona svrstava, kao i njoj slične bazilike, u XI. stoljeće, za raniji period u tom stoljeću govore neke nepravilnosti kao i pleterna plastika tu pronađena, koja se još ne degenerira niti se isprepleće s uplivima prelaznog stila. I ova je crkva dakle postojala u vrijeme Zvonimirovo.

3. Treća crkvica je na Lopuškoj glavici. Jednobrodna je i najmanja među otkrivenima u Biskupiji. Crkvica je imala glavnu apsidu, još jednu poluapsidu do nje, a osi apsida sijeku se okomito. U lađici je bio i mali narteks. Crkva je na pročelju i na bočnim zidovima imala kontrafore. Pripada dakle po tlorisu presvođenom tipu crkvica slobodnih oblika, koje su se kod nas gradile u razdoblju od IX. do XI. stoljeća. U njoj i oko nje našlo se ulomaka pleterne plastike savremene plastici crkvica iz IX. i X. stoljeća. Njeni su temelji presječeni grobovima, čiji oblici i prilozi odaju XII. i XIII. stoljeće, po čemu je suditi, da je možda u XII. stoljeću, a svakako u XIII. već bila srušena. Prema tomu i ova crkvica je postojala u Zvonimirovo doba.

4. Četvrta crkva je ona na Bukorovića podvornici. To su ostaci jednobrodne crkve, koja se sačuvala (osim apside) u najdonjem sloju temelja. Pročelje sa dijelom bočnih zidova nestalo je nekadašnjim krčenjem. Ima jednu apsidu. Izvana su se sačuvali tragovi kontrafora, a iznutra pojasni piloni, baza septuma i dio pločnika. Crkva je zidana sitnim neobrađenim krševima, a zidne mase sa strana apsida nisu jednako debele. Dokazano je, da sve ovo pripada karakteristici ranog hrvatskog graditeljstva. Oko crkve se pronašlo groblje, a u onim grobovima iz XII. i XIII. stoljeća našlo se građevnog materijala, koji potječe od crkve. Jedan kamen s pleterom bio je u zidu u susjednoj pojati. Štoviše, za revizije se pronašao kao spolija u obzidi groba i ulomak crkvene grede dekoriran kukama, koje susrećemo u starohrvatskim crkvama IX.–XI. stoljeća. To je onaj nedostajali nalaz, s kojeg se crkva onodobno nije čvrsto okarakterizirala starohrvatskom. Mi smo joj po svim ovim oznakama našli doba oko početka XI. stoljeća.[421] I ona je dakle postojala u Zvonimirovo doba.

Ovim činjenicama neosporno su utvrđeni ostaci četiriju starohrvatskih crkava u Biskupiji, koje su postojale u Zvonimirovo doba. Preostaje nam sada da utvrdimo petu crkvu. Čitalac će sam zaključiti, da se pružaju najveći izgledi, da se u ovom selu na Kosovu polju pronađe i peta crkva, jer je već neobično, što su se tu pronašli ostaci više od jedne crkve, a kamo li četiriju. Štaviše, iz iznesenih stavki i Vinjalićeva pisma može se zaključiti, da peta crkva u Biskupiji nije više sporna, sve da se njeni ostaci više nikad i ne pronađu. To zato, što su sve četiri crkve, o kojima je bilo riječ, longitudinalnog oblika, a mi od Vinjalića znamo, da je jedna bila centralnog, i to bi bila peta. Ako mi danas ne znamo za nju, to za stvar ne igra odsudnu ulogu, jer je za nju pred dvjesta godina dobro znao Vinjalić, i ovim je postojanje svih pet crkava u Biskupiji na Kosovu polju zagarantirano.

No unatoč tome mi ćemo se potruditi da označimo položaj pete crkve, i to će dokazati, da je Marun bio na dobru putu, još kad se prvi put sreo s nekim znakovima kod današnje parohijske crkve sv. Trojice.

Pored navedene Zlatovićeve napomene i Bulićeva izvještaja Marun je i drugim navodom pledirao za jednu crkvu kod sv. Trojice. On g. 1892. kaže: »U prilog ovom pitanju skoro nadošao je jedan novi podatak a taj je, da je grčko istočni župnik u Biskupiji dao na istom groblju, s podnevne strane crkve sv. Trojice dubsti za se novi grob. Odmah u dubini od 0,50 radnici našli su tragove starinskih zidova, koje je društveni predsjednik pomnjivo pregledao i mjesto našašća točno zabilježio. Doduše dva metra otkrivena zida nije znatan dokaz, da je tu sv. Marija, ali ti ostanci zidova kad se stave u odnošaj sa zidovima, što iz zemlje vire izvan grobišta upućuju na neku veliku hrvatsku ruševinu, za koju vrijedno je najodlučnije zauzeti se.«[422]

Po tim zidovima, dakako, ne bi se još moglo tvrditi, da su pripadali crkvi, i to starohrvatskoj. Fisković na temelju Vinjalićeva opisa drži, da je rotunda ottangolare morala biti sazidana u predromaničnom stilu 9.–12. stoljeća i pretpostavlja, da je na njen oblik utjecao Dioklecijanov mauzolej.[423] Ali mi imamo neosporiv dokaz, da se na položaju kod sv. Trojice radilo o starohrvatskoj crkvi najdalje iz XI. stoljeća. Marun je naime poslije u dnevniku zabilježio sukcesivan i slučajan nalaz triju arhitektonskih fragmenata sa pleternom plastikom. Nažalost oni nisu pobliže obilježeni u dnevniku, niti je, osim na jednom fragmentu, postavljena oznaka porijekla. Osim toga ja sam g. 1937. donio u muzej hrvatskih starina fragment pilastra dekoriranog s pleterom, koji se nalazio u zidu u bližnoj kući Stevana Popovića pok. Sime, za koji mi seljaci tvrde, da je donesen sa groblja, usred kojeg se nalazi sv. Trojica. Tako imamo dokaza da fragmenti s pleternom plastikom potječu odavle i još po njima znamo, da se ovdje radi o crkvi građenoj najdalje u XI. stoljeću čime se ona potvrđuje kao starohrvatska.

Nego danas se više ne vide temelji onih zidova, koje je prije šezdeset godina nekoć izvan grobišta vidio Marun. To zato, što se u ovom pretijesnom groblju tražio prostor za nove grobove, i ti su načinjeni na položaju zidova, pa ne znam, da li su na tim mjestima zidovi do kraja

povađeni. Seljak Ilija Popović pok. Sime mi tvrdi, da se grob njegove supruge nalazi svojim dnom upravo na jednom starom zidu. Ovdje donosimo skicu, na kojoj je unesen položaj grobova paroha (Popovića), koji navodi Marun, i ovoga Ilije Popovića, pod kojima se nalaze stari zidovi.

Međutim sve ove dosadašnje pozitivne izglede za postojanje starohrvatske crkve na položaju kod sv. Trojice potvrdit će konačno jedan novi podatak. God. 1946. namjerio sam se u Zadarskom arhivu na najstariju katastarsku mapu kninske okolice,[424] na kojoj su radili mletački geodeti Cosmo Faventini g. 1709. i Petro Cigni oko g. 1736. Faventini je g. 1709. radio južno od Knina, pa tako je unio i Biskupiju. Na toj mapi on, trideset i pet godina prije Vinjalićeva pisma, unosi upravo one iste objekte, koje u Biskupiji navodi Vinjalić. Kopiju te mape donosim ovdje, da to svatko može vidjeti.

1. Na desnoj strani kopije kod brojeva označenih čestica 147, 278, 279, 280, 281 i 282 nalazi se numerirana čestica, u vrhu koje je unesena jedna crkva i na čestici je ona pobliže označena riječima »Chiesa inutile dirocata« = Crkva neupotrebiva, razrušena. To je »Crkvina« i crkva sv. Luke na njoj (Vinjalićeva »bislunga«), ispod koje su pronađeni temelji prve bazilike.

2. Po sredini mape, a pri dnu nalazi se pisano »Collina coltivabile« (obradiva glavica), i na njoj je unesena crkva s oznakom »Chiesa dirocata«, a kod nje su križićima označene »sepolture« (grobovi). To su stupovi i odnose se na Vinjalićevo »vi sono le vestigia d'un altra chiesa ora e cimitero di Scismatici«.[425]

3. Pri gornjem lijevom uglu mape, kod čestica 58, 59, 60 i 68 nalazimo ograđen prostor i u njemu unesenu crkvu s oznakom »Chiesa dirocata inutile« kao i ona prva na Crkvini. Budući da Vinjalić tridesetpet godina poslije piše ono o Biskupiji, nije mogao zateći više vidljivih ostataka ruševina, nego ih je vidio Faventini, i budući da se obojica dosada u lokalitetima slažu, to ne preostaje nego punom sigurnošću zaključiti, da se ova treća crkva slaže s Vinjalićevom »rotunda ottangolare«,[426] što nam potvrđuje njegova popratnica, da je od ovih triju »la più vicina« (Kninu), a baš tako na Faventinijevoj mapi i stoji. Ja sam g. 1951. Faventinijevu mapu provjeravao na terenu i tom prigodom konstatirao, da se ova »chiesa dirocata inutile« nalazi točno na položaju novije crkve sv. Trojice.

Evo dakle s potpunom sigurnošću utvrđenih ostataka svih pet crkava u Biskupiji na Kosovu polju kod Knina. Ti ostaci se prostiru na svega 1700 m udaljenosti u selu, koje je dugo 7 km. Ova njihova okupljenost uz rasprostranu po humcima i uz neobičan broj, doista je istaknuta karakteristika sela, da mu je mogla nametnuti naziv Pet Crkava. Važno je ovdje istaknuti, da se kod tri crkve nije pronašao ni jedan arhitektonski fragment, koji bi govorio, da se nešto dopunjavalo poslije cvata pleterne plastike, dakle poslije XI. stoljeća pa prema tomu moramo zaključiti, da su te crkve negdje u XII. stoljeću i nestale. To bi potvrdila i činjenica, što kod dviju crkava nalazimo grobove XII. i XIII. stoljeća, koji su načinjeni s materijalom od tih crkava, štaviše ti su grobovi rasjekli temelje crkvice na Lopuškoj glavici, što znači, da je ona

u XII.–XIII. stoljeću bila do temelja srušena. Crkva na »Crkvini« ima na arhitektonskim ostacima motiva iz prelazne faze pleterne skulpture u romaniku kao i ostataka romaničkog luka, što znači, da arheološki nalaz govori za postojanje crkve i preko faze pletera. O posljednjoj fazi arhitektonskog dopunjavanja u petoj crkvi ne možemo ništa reći, dok se ne izvrši iskopavanje.

Iz ovoga svakako izlazi zaključak, da su spomenute crkve, u najmanju ruku dvije od njih pet, davno iščezle s površine zemlje, i da se onda gubila karakteristika, po kojoj je prozvano selo, a to znači, da naziv Pet crkava nije mogao nastati u XII. ili XIII. stoljeću, kad ih tada toliko nije bilo, a to dokazuje, da je naziv stariji. Kada i kako se ovo zatrlo, to zasada ne možemo znati. Ali u činjenici, što nalazimo drugo ime, Biskupiju, vjerujem, da se to zbilo svakako prije provale Turaka. To vjerujem po tomu, što je naziv Biskupija nastao od biskupova posjeda,[427] a u Kninu od turske okupacije nema više ni biskupije ni biskupa (osim titularnog, koji ne stoluje u Kninu), te je novo ime moglo nastati samo za boravka biskupa u Kninu, koji je ovdje imao posjed.

Naziv Pet crkava bio je svakako još i pred tim, dakle on je na svaki način star, pa se iz svega može zaključiti, da ime Pet crkava s ove kompliciranosti ne bi moglo ući u vijest kasnije, nego dok je ono živo postojalo, i nema razloga, da se ne vjeruje, da ga je u vijest spontano uvukao sam događaj. Iz svega se vidi, da ime mjesta nije moglo biti ishitreno, dapače da je u dobroj topografskoj diferencijaciji jak dokaz, da je vijest izvorno potekla.

Prije završetka moramo se osvrnuti još na jednu okolnost. U HSP nemamo pobliže oznake za položaj zborovanja i ubijstvo Zvonimirovo, nego se tu kaže, da se to zbilo u (selu) Pet Crkava na Kosovu. Tu se ne spominje ime koje crkve, pa bi onako protumačen navod Tomašićeve vijesti o ubijstvu kralja kod crkve sv. Cecilije kompletirao vijest u HSP pruživši joj pobližu topografsku dopunu. Logično je samo po sebi, da se zborovanje nije razlilo po cijelom selu, nego da se ono koncentriralo na jednoj točci u njemu. To bi bio položaj kod crkve sv. Cecilije, kako ga navodi Tomašićeva vijest. Budući se položaj Cecela nalazi ispod glavice Stupovi, na kojoj su ostaci bazilike, to ništa nije logičnije, nego, po svim vjerojatnostima zajamčenim istraživalačkim analogijama u arheološko-topografskom ispitivanju, zaključiti, da položaj Cecela označuje nekadašnji posjed crkve sv. Cecilije. Budući je taj položaj veoma bliz Stupovima, a dalek od svake druge crkve, ništa nije vjerojatnije, nego da je posjed pripadao toj najbližoj crkvi na Stupovima, te nam tako sačuvao njeno ime. Mora da je novim stanovnicima bila upadna konstrukcija poluoblih kontrafora na ruševini crkve, koja je tada stršila u većoj visini, te su, rekosmo, po kontraforima nazvali cijelu glavicu Stupovi, što je valjda pomoglo da se zasjeni trag naziva crkve, ako je on uopće bio zatečen, a ostao nam samo indirektan spomen o tom imenu u nazivu blizog posjeda Cecela.

Od sviju crkava u Biskupiji ova na Stupovima ima najveće dimenzije, a pred njom spomenuti blago konkavni zaravanak, na bilu glavice, koja

se uzdiže neposredno iz Kosovske ravnice, upravo je idealan za zborovanje. Po Tomašićevoj vijesti ne znamo izričito, da je Zvonimir zborovao kod ove crkve, ali se navodi, da je kod nje poginuo. No kako se u HSP navodi, da je kralj Zvonimir na zboru ubijen, to se tako veže zbor i ubijstvo za jedno mjesto, a kako mjesto ubijstva »iuxta ecclesiam sanctae Ceciliae« određuje Tomašićeva vijest, to nam ona usput određuje i ono drugo, što je u HSP navedeno neodvojeno, a to je mjesto zborovanja. Sve navedene pojedinosti s obzirom na ovaj položaj samo upotpunjuju mogućnost, da se sada s najvećom vjerojatnošću može govoriti i o tomu, da je Zvonimir i zborovao i poginuo na Stupovima u Biskupiji.

Iz sviju izlaganja u ovom poglavlju izlazi zaključak, da su i arheološko-topografska otkrića, na kojima je, kako rekosmo, ostala odsudna riječ, pružila nepobitan dokaz vjerodostojnosti bitne jezgre u našim vijestima i time potvrdila kraljevu nasilnu smrt, kako ju te vijesti navode.

V.

ZAKLJUČAK

Raznorodni kompleksi građe i literature uvjetovali su izbor metoda, kojim smo pristupili tretiranju problema o načinu smrti kralja Zvonimira. Ovdje smo, koliko smo smatrali potrebnim, pretresli dosadašnju literaturu vodeći računa o tomu, da se ne zaustavljamo baš na svakom mišljenju dosadašnjih pisaca, ako to mišljenje nova argumentacija već po sebi utvrđuje ili obezvrijeđuje, ili ga kao neaktuelno ostavlja po strani. U korištenju novije literature najviše smo crpli konstatacije, koje su izišle u autorovim prethodnim radnjama, jer su te radnje usko vezane za naš problem a zapravo su rezultirale povodom višegodišnjeg studiranja ovog pitanja. Našom argumetacijom uspostavljen je, držim, autoritet Zvonimirova epitafa, koji sada ima svojstvo izvora primarnog značaja. Prepoznavanjem osebine i autora HSP dobili smo podatak, da je Toma Arciđakon pribilježio vijest o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, a vrlo je vjerojatno, da ju je sam i koncipirao na osnovu građe. Sada znamo pouzdano, kad je ova vijest redigirana, pa zato ona izmedu ostalih, kojima se ne zna određenije doba postanka, uzima prvo mjesto u hronološkom redu. Tu je podjedno dokaz, da »priča« o Zvonimirovoj nasilnoj smrti nije nastala baš kasno, kako su neki držali. S druge strane njena izvornost je zagarantirana imenom Tome Arciđakona, za kojeg je dokazano, da je, naročito u konceptu, radio na izvrsno izabranoj građi. Osnovanost njegova izlaganja potvrdila je i izvršena analiza vijesti. Tako u HSP imamo izvor i vijest primarnog značaja, a ti nam govore o Zvonimirovoj nasilnoj smrti.

Druge vijesti sada imaju sekundaran karakter, a budući da nam one govore o Zvonimirovoj nasilnoj smrti i sve skupa ju povezuju s oružanom

intervencijom madžarskog kralja, potvrđuju vjerodostojnost prve vijesti, to više, što te sekundarne vijesti, osim one u DHRLjPD, nisu jedna od druge zavisne.

U posebnom osvrtu na dosadašnje prigovore protiv nasilne kraljeve smrti pokazali smo, kako su oni neosnovani, dijelom i zato, što je dio njih bio upravljen na Kaletićevo samovoljno glosiranje i krivo prenošenje, te su ti prigovori bili usmjereni poput pucnja u prazno.

Da se vijest što bolje provjeri, davno se počelo istraživati, da li je postojao lokalitet Pet crkava u Kosovu, koji se navodi kao mjesto zborovanja i pogibije Zvonimirove, no on se, unatoč dugog traganja nije utvrdio. O pronalasku lokaliteta zavisio je dugo vremena čitav problem, iako to nije bilo prijeko potrebno, da se je bio uočio naš izvor i valjano ocijenila vijest u HSP. Revizijom iskopina i drugim podacima dodosmo do otkrića ostataka svih pet crkava u Biskupiji, i tako je dokazano, da su te crkve postojale u Zvonimirovo doba i da se onda po njima doista selo u Kosovu nazivalo Pet crkava, pa je time davno postavljenom zadatku konačno udovoljeno.

Dakle prepoznavanjem primarnog izvora, revizijom interpretacije vijesti, obesnaženjem prigovora i revizijom iskopina dokazano je, da je istinit navod o Zvonimirovoj nasilnoj smrti u našim vijestima. U činjenici, što nemamo nijedan izvor i nijednu vijest, koja bi spominjala kraljevu naravnu smrt, može se tražiti samo dokaz u prilog našoj tvrdnji. Poslije ovog izlaganja sada se može zaključiti samo to, da je Zvonimir svakako bio ubijen u današnjem selu Biskupiji u Kosovu polju kod Knina, najvjerojatnije pred crkvom sv. Cecilije na položaju današnjih Stupova.

BILJEŠKE

[1] O načinu Zvonimirove smrti pisalo je mnogo zvanih i nezvanih pisaca. Ozbiljna literatura najpreglednije je navedena u posljednjoj raspravi, koju je napisao g. Nikola Radojčić: »Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrije Zvonimira«.

[2] Barada-Katić-Šidak, Hrvatska povijest, I. str. 67. – Mošin iznosi gledišta dvaju najistaknutijih braniča oprečnih mišljenja Šišića i Radojčića i ne zauzima svoj stav prema njima, što je znak, da ne smatra problem riješenim. Mošin, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 68. nota K. – U posljednje vrijeme Barada, prateći intenzivno rezultate novijih arheoloških istraživanja, drži, da je Zvonimir svršio nasilnom smrću, što ističe u svojim predavanjima na Univerzitetu u Zagrebu. — V. Novak piše radnju, u kojoj će dokazati, da je Zvonimir svršio nasilnom smrću. Vidi, Supetarski kartular str. 23. n. 21.

[3] Radojčić, Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrije Zvonimira, str. 69.

[4] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 175–243.

[5] Gunjača, o. c. str. 204–207.

[6] Rački, u ediciji Historije Salonitane Tome Arciđakona, str. 56., nota b. – Radojčić, o. c. str. 69–70.

[7] Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, str. 386. – Kukuljević, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, str. 218. – Črnčić, Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i od toga malo i još nešto po hrvatsku, str. XXII. – Koharić, Das Ende des Kroatischen Nationalkönigtums, str. 50. – Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira, str. 8., nota 11. – Šegvić, Toma Splićanin državnik i pisac 1200–1268, str. 174. – Grgec, Svjedočanstvo Zvonimirove nadgrobnice, str. 4. On donosi i ovaj prijevod u nevezanom slogu:

1. Tko će moći suzdržati narod, da ne uzdiše,
2. kada bude gledao ovaj grob, doista vrijedan oplakivanja?
3. Jer u ovoj tami počiva svijetla zvijezda
4. uzvišena podrijetla. Kako li se čudno trne!
5. Jer njezina se divljačka smrt može s proklinjanjem tumačiti
6. crnim zločinima opakoga naroda
7. Bijesni popustiše do krajnosti srcu
8. i najtežim umorstvom pogubiše kralja
9. krepke snage, rukom moćnoga,
10. pobožnoga Zvonimira, beskrajno poštenoga,
11. koji je bio njihov štit protiv dušmanima,
12. navikao da satire neprijateljska vrata.
13. Oplakujte, prvaci, već jednom glavara časti,
14. starci i mladići hrvatske zemlje,
15. jer što bijaše prva svečanost kraljevstva
16. i ujedno čast i slava, sada je propalo.

[8] Lucius, Inscriptiones Dalmaticae, str. 73.

[9] Lucius, l. c. – Kršnjavi, Prilozi Historiji Salonitani Tome arciđakona spljetskoga, str. 133.

[10] Rački, Ocjena, str. 387. – Virag, Pabirci po davnijoj hrvatskoj povijesti, str. 18. – Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, str. 416, nota 23. – Radojčić kaže, da je epitaf jednostavno književno vježbanje. O. c. str. 70.

[11] Karaman, Sarkofag kćeri kralja Bele IV. u Splitu, str. 72–73. – Grgec, o. c., str. 10.

[12] Gunjača, o. c. str. 222–235.

[13] Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, str. 152. i nota 3.

[14] Šišić, l. c.

[15] Šišić, l. c.

[16] Gunjača, l. c.

[17] Gunjača, o. c. str. 230–234.

[18] Katić, Vjerodostojnost Tome Arciđakona i posljednji dani Solina, str. 99–119.

[19] Katić, o. c. str. 119.

[20] Gunjača, o. c. str. 228–229.

[21] Rački, l. c.

[22] Šišić, Priručnik, str. 155.

[23] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, str. 48.

[24] Šišić, Priručnik, str. 152. i nota 2.

[25] Šišić, o. c. str. 152. – Povijest Hrvata, str. 416., nota 23.

[26] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55.

[27] Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, str. 158–174.

[28] Rački, Documenta historiae Chroaticae antiquam illustrantia, str. 213.

[29] Barada, o. c. 174.

[30] Luccari, Copioso ristretto de gli annali di Rausa, str. 15. U prijevodu glasi: »U rečeno vrijeme umre Zvonimir, kralj Hrvatske, i bi odnesen na ukop u Bichiay na otok Metabure, u sv. Antuna, gdje se pokapahu domaći kraljevi, i bijaše ostavio kraljevstvo svojoj ženi, sestri sv. Vladislava kralja Ugarske, koja se u korist svoga brata odrekne kraljevstva jedne i druge Hrvatske, koje je utemeljeno od Želimira Hrvoja g. 550., a koje se svršilo s banom Želimirom ili Čudomirom, koji (prema Pavlu Skaliću) bijaše – t. j. koji je vladao – g. 1009 ...«

[31] Mažuranić, Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića, str. 124.

[32] Lucerna, Ka bibliografiji Lukarevićevih vrela, str. 197–199.

[33] Mažuranić, o. c. str. 127.

[34] Mažuranić, o. c. str. 146–147.

[35] Mažuranić, o. c. str. 146.

[36] Mažuranić, o. c. str. 147.

[37] Radojčić, o. c. str. 10. i nota 2.

[38] Barada, o. c. str. 171–188.

[39] »Regem Cresimirum et alios plures reges et reginas sepultos in atrio basilicae s. Stephani sitae inter Salonae muros Archidiaconus ait. Suonimirum autem sepultus Bichiay in insula Metubari, in ecclesia s. Antonii, ubi reges sepeliebantur Jacobus Luccari tradit, an Luccaro, vel potius Archidiacono uti antiquiori Salonaeque proximo defferendum, quisque iudicet.« Lucius, De regno Dalmatiae et Chroatiae, str. 100.

[40] Bulić, Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom spomeniku kraljice Jelene, str. 22–28.

[41] Thomas Archidiaconus, l. c.

[42] Na pr.: Byhyg, Smičiklas, Codex diplomaticus V. str. 216. Bihig; Smičiklas, o. c. str. 415. – Byheg; Smičiklas, o. c. str. 603. – Bichigium; Smičiklas, o. c. X. str. 382 .....

[43] Na pr.: Byaci; Rački, Documenta str. 5. – Biaci; Rački, o. c. str. 15. – Biachi; Rački, o. c. str. 114. – Biaki; Rački, o. c. str 132. – Byache; Smičiklas, o. c. III., str. 170. – Biachii; Smičiklas, o. c. str. 184. – Biach; Smičiklas, o. c. str. 344. – Bicici; Smičiklas, o. c. VII. str. 128. – Biachece; Barada, Trogirski spomenici I. 2, str. 135. – Biacico; Barada, o. c. str. 28. – Biechy; Barada, o. c. str. 215, 272, 273, 284, 310, 311.

[44] Skok tvrdi, da su riječi Bihać i Bijaći različite i da su postali homonimi samo radi toga, što se h među vokalima ne izgovara, nego izmjenjuje sa j, i zatim kaže, ako se danas piše Bihać kao ime lokaliteta kod Trogira (za Bijaće), da je to onda posljedica konfuzije obiju riječi. Skok, Francisco Bulicio ob honorem, str. 291.

[45] Documenta, str. 495. (index).
[46] Katić, Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu, str. 75.
[47] Smičiklas, C. d. II., str. 264.
[48] Smičiklas, C. d. X., str. 395.
[49] Farlati, Illyricum sacrum, III., str. 340, 345.
[50] Gl. notu 39.
[51] Plinius, Naturalis historia, lib. III. 148., str. 293.
[52] Pauly-Wissowa, Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XV., »Metubarbis, Name eines nur bei Plin. n. h. III. 148 genannten Inselandes im Stromgebiete des Saos. Der Name entweder keltisch (Holder Altcelt. Sprachsch. II. 580) oder illyrisch. (Grundelement met Krahe Indogerm. III. Abt. 7. Heft 92, 111). Pichler Austr. Rom. 165. hält es für das Inselland zwischen Bossut und Save im Gebiete der Breuci. Vgl. Jokl Elberts Reallex. d. Vorgesch. I. 86.«
[53] Jelić, Discorso del priorato di Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese, str. 302: »... diventando ogni giorno piu vile Vladislavo, entrato con furore barbarico in Bosna ricupero Sabaz, fortezza fatta sopra un' isola del Sano, gia detta Metubari, da Maometo avo di Selimo«.
[54] Klaić, Historijski zemljovid Hrvatske.
[55] Catastico Alberghetti, Territorio di Sign I. fol. 225. Državni Arhiv u Zadru. – Radio ga inžinir Alberghetti g. 1726–1729.
[56] Katić, o. c. str. 74–78.
[57] Karaman, Otkriće kraljevskog samostana XI. vijeka, str. 12.
[58] Karaman, l. c.
[59] Karaman, l. c.
[60] Grgin, Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici, str. 10.
[61] Dyggve, Das Anastasiumsmausoleum und der altkroatische Kirchenbau, str. 120, nota 5. – History of Salonitan Christianity, str. 131. Dosljedno tomu i na rekonstrukciji obiju crkava, Fig. VI., 10.
[62] Katić, Marginalia za topografiju starohrvatskog Solina, str. 9 i 10.
[63] Katić, Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu str. 70–78.
[64] Katić, o. c. str. 78.
[65] Šišić, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, str. 54.
[66] Katić, o. c. str. 74–78.
[67] Jedan izmišljeni epitaf, ali iz XVIII. stoljeća donosi C. Fisković: Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu, str. 26–27.
[68] Na pr. epitaf kraljice Jelene. Vidi Bulić l. c.
[69] Epitaf nadbiskupa Lovre. V. Šišić, Priručnik, str. 134. – Epitaf Većenege u Zadru. Vidi Barada, Iz kronologije hrvatske povijesti, str. 129–131. – Epitaf Petra Crnoga Gumajskoga, vidi Bulić-Skok, Natpis Petra Crnoga, str. 1–10.
[70] Thomas Archidiaconus, HS, str. 48.
[71] Karaman, Sarkofag kćeri kralja Bele IV. u Splitu, str. 73.
[72] Grgec, o. c. str. 10.
[73] Grgec, o. c. str. 5.
[74] Grgec, o. c. str. 9–10.
[75] Grgec, o. c. str. 5.
[76] Grgec, l. c.
[77] Gunjača, o. c. str. 176–190.
[78] Rački, Ocjena, str. 225–227, 385–388.
[79] Rački u izdanju Tomine HS., str. 56.
[80] Gunjača, o. c. str. 204–207.
[81] Rački, Ocjena, str. 226.
[82] Rački, o. c. str. 226–227.
[83] Paginacija se odnosi na Barberinski primjerak rukopisa HSP (sign. Barb. lat. 828).
[84] Odnosi se na Vatikanski primjerak Tomine HS (Luciusova ostavština).
[85] Rački, o. c. str. 385–386.
[86] Šišić, Priručnik, str. 305.
[87] Šišić, Ljetopis popa Dukljanina, str. 10, nota 18.
[88] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 57.

[89] Ibidem.
[90] 1. Ženidba Zvonimirova sa kćeri Bele I., 2. Zvonimir posljednji kralj u Hrvatskoj, 3. Za spomen mu je bio napravljen epitaf.
[91] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 56., nota b.
[92] Ibidem.
[93] Šišić, Priručnik, str. 152, nota 1.
[94] Šišić, idem, str. 152. – Povjest Hrvata, str. 416, nota 23.
[95] Slično je bilo s njegovim samovoljnim domećanjem mjesta izdanja Zvonimirove isprave iz g. 1086. (Documenta, str. 112–113). Vidi Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 65–67.
[96] Radojčić, o. c. str. 69–71.
[97] Šišić, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, str. 58–59, nota 1. – Klaić, Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara, str. 275–282. i u Zborniku kralja Tomislava, str. 214–218.
[98] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 192–195, 222–227, 232–235.
[99] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55–56.
[100] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, str. 1–5.
[101] Barada, Postanak hrvatskog plemstva, str. 197. Na drugom mjestu se izjasnio, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici g. 1088. Vidi Barada-Katić-Šidak, Hrvatska povjest, str. 67.
[102] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 225, 227–228.
[103] Gunjača, l. c.
[104] Barada, Dinastičko pitanje, str. 186.
[105] Barada, o. c. str. 171–188.
[106] Šišić, Povjest Hrvata, str. 527–528.
[107] Najpriručnije kod Šišića, o. c. str. 527, nota 70.
[108] Rački, Documenta str. 119.
[109] Rački, Dopunjci, str. 79.
[110] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 11.
[111] HSP ed. Gunjača, o. c. str. 202.
[112] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55.
[113] Suinimir(us): Rački, Documenta str. 80, 85, 95, 96, 103–106, 109, 112, 114, 116, 118, 119, 126, 127, 132, 138, 140, 144–146, 148, 163, 164. Smičiklas, Codex diplomaticus II. str. 211, 221, 349. III. str. 100. HSP ed. cit. str. 204. HS ed. cit. str. 54–56. – Svinimir(us): Rački, Documenta, str. 111, 122, 126. – Zuonimir: Rački, o. c. str. 111. – Sunynimir(us): Rački, o. c. str. 162. – Z'v'nimir: Bašćanska ploča. Najpriručnija i popraćena s literaturom kod Šišića, Priručnik, str. 135–138. – Suennimir: Smičiklas, o. c. II. str. 106, 225, 293. – Suemir: Smičiklas, o. c. II. str. 358. – Suonimir(us): HSP str. 204–207. Lukarević, citirani pasus. – Suonimer: HSP str. 206. – Suonemer: HSP str. 204–206. – Zvonimir: DHRLjPD ed. Šišić, 412–416. U Marulićevu prijevodu Zvonimirus. – Zonemerius: Natpis na kamenu pronađen u ostrvici kod Bribira, a danas u Muzeju hrvatskih starina Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu. Objelodanio ga Marun u članku: »Dvie nadpisne uspomene o hrvatskom kralju Zvonimiru, str. 3–5.
[114] Rački, Dopunjci, str. 90–91. U ediciji HS str. 56, nota 3.
[115] Klaić, Kralj Dimitar Svinimir i njegovo doba.
[116] Klaić, Slavonija od X. do XII. stoljeća. Tu na pr. na str. 16. stoji »Zvonimir«, a na str. 25. »Svinimir (Zvonimir)«.
[117] Klaić, Povijest Hrvata I. str. 111–119.
[118] Virag, Pabirci po davnijoj hrvatskoj povijesti, str. 3–41.
[119] Na pr. V. Jagić, Archiv für slawische Philologie IV. str. 408. – J. Bošković, Skupljeni spisi I. str. 236. – Crnčić, Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i od toga malo i još nešto po hrvatsku, str. XXVI., Virag, o. c. str. 3–14. – Rajdočić, o. c. str. 10.
[120] Gl. navedenu literaturu kod Šišića i Priručnik str. 136–138.
[121] Nazivi madžarskih ljetopisaca: Zolomerus, Zoromerus, Zozomerus, Zoidmerus (gl. Šišić, O smrti hrv. kralja Zvonimira, str. 28.) naravno na ovo pitanje ne utječu.
[122] »Mene ne zanima ovde (= u Lukarevićevoj vijesti) koliko spomen kralja Zvonimira pod tim imenom, koje je i preko njega, pod tim oblikom, ulazilo u učenu

književnost. Koliko je to važno znače svako kome je poznato kako se različitim načinima pisalo ime ovoga hrvatskoga kralja. A istoričare je mnogo zbunjivao nejednak način beleženja ovoga imena kod Hrvata samih i onda, još više, kod njih i kod Madžara i drugih naroda. Kolebanja je bilo do najnovijih vremena, osobito između Zvonimir i Svinimir, ali sada je uobičajeno pisanje Zvonimir, kako je na Bašćanskoj ploči i kako je pisao još Lukari, koji je, van svake sumnje, pomogao da se odomaći ovaj način pisanja.« Radojčić, o. c. str. 10.

123 Chechwen, Chachvina, Zazina, Zazvun, Zazuina ... Gledaj ove i druge varijante: Smičiklas, Codex diplomaticus XIV, str. 441. – Š. Ljubić, Listine X. str. 25, 29, 166–168. 228. – Arhiv za povjesnicu jugoslavensku VI. str. 399. – Rački, Izvodi iz zapisa Marina Sanuda, str. 104. – Šišić, Iz arkiva u Željeznom, str. 154, 170, 172. – L. Thalloczi-Barabas, Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus I. str. 167, 253.

124 Чачвина u aktu od 5. II. 1476. Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici I, str. 280.

125 Virag, o. c. str. 39–41. Na str. 40 osvrée se na Klaića.

126 Zvoniczats: Ljubić, Listine VII. str. 207. – Sfonistaz: Ljubić, Listine IX, str. 77.

127 Katić, Topografske bilješke solinskog polja, str. 88.

128 Cfonigrad: Smičiklas, Codex diplomaticus XIII. – Svonigrad: Ljubić, Listine X. str. 409. – Zuonigrad: Thalloczi-Barabas, o. c. I. str. 167. – Zwonigrad: Thalloczi-Barabas, o. c. I. str. 196. – Zwonygrad: Thalloczi-Barabas, o. c. str. 253.

129 Ed. c. str. 102.

130 L. c. nota 3.

131 Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 107–117. – Šišić, Povjest Hrvata, str. 666–667.

132 »et concordi totius cleri et populi electione«. Rački, Documenta, str. 103.

133 »ubi fuit fidelium maxima congregacio«. Rački, o. c. str. 106.

134 »cum (innumerabili multi) tudine ibidem astante sufficiebat«. Rački, o. c. str. 113.

135 »undique u(niversa) nobilitus et exiqui populi manus.« Rački, o. c. str. 148.

136 Črnčić, o. c. str. XXV. – Šegvić, Toma Splićanin, str. 172.

137 Gunjača, o. c. str. 189–190.

138 Skok, Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima, str. 64.

139 Skok, o. c. str. 82.

140 Biskupija, Orlić, Markovac, Ridjane, Uzdolje, Zvjerinac, Ramljane i Vrbnik.

141 Današnji naziv željezničke stanice »Kosovo« konvencionalan je, a dobro nazvan po tomu, što je to stanica za stanovnike Kosova polja. Inače se naselje oko te stanice i u narodu i službeno zove »Zvjerinac«, iako je počelo novo ime prevladavati.

142 Thomas Archidiaconus HS, str. 38. »Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparchi sive patritii«.

143 Rački, Documenta, str. 103–104, na pr. pasus »Regnum autem quod mihi per manum tuam, domine Gebizo traditur, fideliter retinebo et illud suumque ius apostolice sedi aliquo ingenio liquando non subtraham.«

144 Rački, Documenta, str. 124.

145 Ostrogorski, Istorija Vizantije.

146 Rački, o. c. str. 17.

147 Rački, o. c. str. 42.

148 Rački, o. c. str. 43, 44.

149 Rački, o. c. str. 47.

150 Rački, o. c. str. 48, 49.

151 Rački, o. c. str. 51, 56.

152 Rački, o. c. str. 21, 26, 28.

153 Rački, o. c. str. 63, 66, 69.

154 Rački, o. c. str. 80, 81, 84, 85.

155 Rački, o. c. str. 109.

156 Rački, o. c. str. 154, 159.

157 Toma doduše jednom spominje i Fridrika kao imperatora, ali dosta kasnije i ne u vezi s našim prilikama (HS, str. 72). On izričito kaže, da se papa Aleksandar sa Visa nije htio navratiti u Split, jer je žurio u Veneciju, da sklopi mir s carem Fridrikom (Barbarosom).

158 HS str. 37.

159 HS str. 42.

160 HS str. 54.

161 Ovo je Crnčić primjenio iz DHRLJPD.

162 = DHRLJPD.

163 T. j. DHRLJPD preneseno je sve, a u HSP manje i zato bi tu bio onaj »inter alia«.

164 Gunjača, o. c. str. 176.

165 F. Funck-Brentano, Le Moyen Age, str. 94–95.

166 Rački, Dopunjci, str. 101.

167 Ostrogorski, Istorija Vizantije, str. 177. – Na str. 169. navodi da je Roman IV. Diogen sakupio vojsku od stranih najamnika: Pečenega, Uza, Normana i Franaka.

168 Šišić, O smrti hrv. kralja Zvonimira, str. 20.

169 Šišić, o. c. str. 22.

170 Smičiklas, Poviest hrvatska, str. 258.

171 Šišić, Povijest, str. 585.

172 Smičiklas, C. d. XIII, str. 69–79. Vidi što o toj ispravi kaže Šišić, Povijest Hrvata, str. 584, nota 74.

173 Rački, Documenta str. 132.

174 Ed. c. str. 54.

175 Rački, Dopunjci, str. 102. – Slično i Radojčić, o. c. str. 4–5.

176 Klaić, Povjest Hrvata I. str. 119.

177 Barada, o. c. str. 174.

178 Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, str. 56–57.

179 Thomas Archidiaconus, o. c. str. 57.

180 Gl. genealošku tablu kod Šišića, Povijest, str. 590. Priručnik str. 295.

181 Šišić, Priručnik, str. 306.

182 Šišić, o. c. str. 307.

183 Šišić, Povijest, str. 599–602.

184 Barada, Dinastičko pitanje, str. 189.

185 Šišić, Priručnik, str. 318.

186 Šišić, o. c. str. 305–306.

187 Šišić, o. c. str. 305.

188 Rački, o. c. str. 154.

189 Šišić, o. c. str. 292–293.

190 Gl. literaturu do 1912. g. kod Šišića, o. c. str. 289–291.

191 Gunjača, o. c. str. 221.

192 HS, str. 23.

193 Gunjača, o. c. str. 229.

194 Šišić, Letopis Popa Dukljanina str. 30–63.

195 Mošin, Ljetopis Popa Dukljanina str. 19–23.

196 Šišić, o. c. str. 53.

197 Šišić, o. c. str. 162–163.

198 Radojčić, Legenda, str. 55–57.

199 Kukuljević, Kronika hrvatska iz XII vjeka, str. 1.

200 Rački, Ocjena, str. 222.

201 Rački, o. c. str. 223.

202 Črnčić, Popa Dukljanina ljetopis, str. IX.

203 Klaić, Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, str. 6.

204 Šišić, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 457.

205 Šišić, o. c. str. 156.

206 Mošin, o. c. str. 14.

207 Šišić, o. c. str. 382.

208 Šišić, o. c. str. 382.

209 Po Kaletiću, doznajemo, da je to pleme Markovića.

210 Črnčić dopušta mogućnost, da je Papalić g. 1546 mogao biti još živ, a to zato, što Kaletić zove Papalića gospodinom. Popa Dukljanina Ljetopis str. IX.

211 Šišić, o. c. str. 416.

212 »Rekli bismo da je Marulić služeći se slobodom prevoda nešto dodao ili ispravio što mu se vidjaše pogrešno u hrvatskom izvorniku«. Ocjena, str. 223.

[213] Vidi, O smrti kralja Zvonimira, str. 10, gdje među ostalim kaže i ovo: »Dakle onaj egzemplar što ga je Papalić, odnosno Marulić, imao pred sobom, bijaše napisan najmanje nekako oko god. 1400.«

[214] Šišić, o. c. str. 161.

[215] Šišić, o. c. str. 159.

[216] Šišić, l. c.

[217] Na pr. Mošin, o. c. str. 14. (Po Šišiću, o. c. str. 157–158).

[217a] »Quae de Bela primo refert Marulus Tex. Sl. Belam tantum nominat Marulus primum addidit et in fine tradit Bosnenses quoque et Naronenses sortitos fuisse alienum Dominum Tex. Sl. de solis Croatis refert.« De regno, str. 446. – I ovdje je Lucius krivo shvatio tekst jer u Marulića ne stoji da »Bosnenses et Naronenses sortitos fuisse *alienum* dominum nego *suum*, a *alienum* se odnosi na Hrvate.

[218] Mošin, l. c.

[219] Mošin, o. c. str. 14–15.

[220] Rački mu je još najviše i opravdano vjerovao, kad se izjasnio: »U obće može se reći, da je Maruličev prevod točan samo u smislu a ne u riečih«. Ocjena, str. 223.

[221] Šišić, o. c. str. 381.

[222] M. Medini, Starine dubrovačke, str. 43–44.

[223] Šišić, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 396.

[224] Šišić, o. c. str. 404.

[225] Tako bi otpalo Jelićevo kombiniranje sa planinom Hlivalj i brijegom »Hlib ili Lib« na Duvanjskom polju u čemu ga podržava Klaić. Vidi Klaić, Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, str. 10.

[226] Šišić, o. c. str. 162, nota 202.

[227] V. Jagić, Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, I. str. 117.

[228] Barun se spominje u našoj, a latinskoj ispravi XI. stoljeća. Rački, Documenta str. 106. – Šišić po Du Cange-u navodi, da je izraz barones prvi put naveden u kapitularu Karla Ćelavoga. Povijest str. 567, n. 24.

[229] Črnčić, o. c. str. XI–XIII.

[230] Šišić, Ljetopis str. 160.

[231] Črnčić, o. c. str. XII–XIII.

[232] Šišić, o. c. str. 161.

[233] Šišić, o. c. str. 412–416.

[234] Radojčić, o. c. str. 57–58.

[235] Radojčić, o. c. str. 59.

[236] Radojčić, o. c. str. 61.

[237] Radojčić, o. c. str. 66.

[238] Kronika, o kojoj je ovdje riječ. Ed. Kukuljević, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IX. Zagreb 1868. str. 29.

[239] Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira, str. 24 i 25, te nota 5 na njoj.

[240] Šišić, o. c. str. 25, nota 5.

[241] Kukuljević u predgovoru edicije, str. 10. – Šišić, o. c. str. 23.

[242] Kukuljević, o. c. str. 11–12.

[243] Kukuljević, o. c. str. 11.

[244] Kukuljević, o. c. str. 7.

[245] Kukuljević, l. c. nota 4.

[246] Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma, str. 25, n. 61.

[247] Lopašić, Hrvatski urbari, str. 8.

[248] Joannes Tomasich, Cronicon breve Regni Croatiae, str. 13–14.

[249] Radojčić, o. c. str. 71.

[250] Radojčić, o. c. str. 72–73.

[251] Šišić, o. c. str. 26–27.

[252] Šišić, o. c. str. 26.

[253] Vidi specijalnu kartu austro-ug. geografskog instituta, segment Drniš–Skradin.

[254] Tako na pr. Sutivan (Sv. Ivan), Supetar (sv. Petar), Sukošan (sv. Kasijan) i t. d.

[255] Na pr. kod Splita: Dujmovača po crkvici sv. Duje, Sućivar po crkvici sv. Izidora, a kod Trogira Sudanel po crkvici sv. Danijela.

[256] Sutikva (sv. Tekla u Mravincima), Pod svet Mijo i Nad svet Mijo kod željezničke stanice u Solinu, Mijoljača kod Sinja, Lučane kod Sinja, Mijovilovac u Pridrazi kod Novigrada i t. d.

[257] »Naše društvo i tu (= na Ceceli) iztom načev razkapanje konstatiralo je da ondješnje ruševine zbilja su iz dobe narodne samovladavine.« Treća glavna skupština kninskog starinarskog družtva str. 7–8.

[258] »Nešto je pokušano na maloj Vijoli kod Knina nešto opet na Cecili kod Drniša. Nalazište na Cecili sudeć po vanjskih biljezih, bit će bogati; stoga odmah kako se dokončaju radnje na groblju u Biskupiji nastavit će se ondje.« Rad kninskog hrv. starinarskog družtva god. 1890. str. 16.

[259] Opet se pokušalo kopati na Ceceli kod Drniša sa istočne strane glavice, i tu se odkrila jedna čedna crkvica okrenuta u iztok. Oko crkvice i u njoj pootvoreno je nekoliko prostih grobova iz kasnije dobe. Našlo se tri ulomka transene, dva komadića bieloga kararskoga mramora. Sa pokušajem izvedenim god. 1890, kad se sa zapadne strane odkrila oveća crkva i našao jedan ulomak nadpisa iz X vijeka, i ovim zadnjim pokušajem zadosta je konstatirano, da su ondešnje ogromne ruševine, za koje se do sada nije gotovo ništa znalo, iz dobe narodne samovladavine. Radnja nije nastavljena, pošto je sav prostor posadjen lozom, i razvlaštenje skopčano sa potežkoćam, koje treba potihano prije prevladati. Marun, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga družtva, Viestnik h. a. d. XIII. str. 124.

[260] Klarić, O radu i porijeklu posljednjeg hrvatskog kralja, str. 195, nota 23.

[261] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 57–69.

[262] Gunjača, o. c. str. 40–42.

[263] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55.

[264] Klaić, Kralj Dimitar Svinimir i njegovo doba, str. 28–34.

[265] Klaić, o. c. str. 32–34.

[266] Klaić, Slavonija od X. do XIII. stoljeća str. 30–33.

[267] Klaić, o. c. str. 32. i nota 44.

[268] Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga, str. 163.

[269] Kršnjavi, o. c. str. 164.

[270] R. F. Kaindl, Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen III. Über die ungarisch-polnische Chronik, str. 587. ss.

[271] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 181.

[272] Rački, Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku, str. 180–181.

[273] Gruber, l. c.

[274] Šišić, O smrti hrvatskoga kralja D. Zvonimira,, str. 8–9, 27–28.

[275] Šišić, o. c. str. 9.

[276] Šišić je prije predbacio, da Kaindlu nije bilo poznato ubojstvo Zvonimirovo, te da se odatle uhvatio Miroslava. O. c. str. 27, nota 2.

[277] Šišić, o. c. str. 27–28.

[278] Radojčić, o. c. str. 47–55.

[279] Radojčić, o. c. str. 47.

[280] Radojčić, l. c.

[281] Klaić, o. c. str. 31.

[282] Kršnjavi, o. c. str. 163. – Šišić, o. c. str. 9.

[283] Vidi niže u samom tekstu vijesti.

[284] Radojčić, o. c. str. 47.

[285] Ovdje stoji kod Kentrzinskog (11) »trezimirum«, što je on dobro ispravio u »Cresimirum«, dakle Krešimira, ne Kazimira. Opaska Radojčićeva, str. 49. br. 2.

[286] Radojčić, o. c. str. 49–50.

[287] Radojčić, o. c. str. 51.

[288] Radojčić, o. c. str. 52.

[289] Radojčić, o. c. str. 54.

[290] Radojčić, o. c. str. 55.

[291] Radojčić, o. c. str. 48.

[292] Pilat, Kronika wegiersko-polska. Bielowski, Monumenta Poloniae historica I str. 485–515.

[293] Ketrzynski, O kronice wegiersko-polskiej, str. 355–392.

[294] Vidi bilješku kod iznesenog teksta vijesti.

[295] Radojčić, o. c. str. 48.
[296] Praga, La chiesa di Roma e i Croati, str. 210, nota 1.
[297] Novak, Ferdo Šišić, str. 404.
[298] Novak, l. c. – Supetarski kartular, str. 23.
[299] Prof. Novak je objavio preko radio Londona (lipnja 1952), da na svojoj radnji radi, i ta me obavijest zatekla u času tretiranja arheološkog poglavlja u ovoj radnji.
[300] Lucius, Re regno Dalmatiae et Crotiae libri sex, str. 446.
[301] Rački, Dopunjci, str. 99.
[302] Mrnavić, Regie Sanctitatis Illyricanae Faecunditas, str. 243, 244.
[303] Rattkay, Memoria regum et banorum, str. 58.
[304] Pray, Annales regum Hungariae I. str. 85.
[305] Rački, o. c. str. 99–104.
[306] Klaić, Kralj Dmitar Zvonimir i njegovo doba, str. 33.
[307] Kršnjavi, Prilozi historiji Salonitani Tome arcidjakona spljetskoga, str. 164.
[308] Karlić, Hrvatski kralj Dimitrija Zvonimir, str. 27. – Opet oko smrti hrvatskog kralja Zvonimira, str. 7.
[309] Radojčić, o. c. str. 3, 32, 65.
[310] Rački, o. c. str. 101–104.
[311] Klaić, o. c. str. 32–33.
[312] Kršnjavi, o. c. str. 164.
[313] Kršnjavi, l. c.
[314] Virag, o. c. str. 18.
[315] Virag, o. c. str. 22.
[316] Šišić, O smrti hrv. kralja D. Zvonimira, str. 19–20.
[317] Gruber, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, str. 163–164.
[318] Rački, Dopunjci str. 99–102.
[319] Klaić, o. c. str. 33.
[320] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 180.
[321] Šišić, o. c. str. 13–16.
[322] Radojčić, o. c. str. 38–39.
[323] Rački, o. c. str. 100–102.
[324] Šišić, o. c. str. 20.
[325] Šišić, Geschichte der Kroaten, I. str. 316. – Povjest Hrvata, str. 586.
[326] Gruber, Nekoja pitanja, str. 163–164.
[327] Radojčić, o. c. str. 36–40.
[328] Radojčić, o. c. str. 38
[329] Šišić, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 466.
[330] Ostrogorski, Istorija Vizantije, str. 177.
[331] Rački, Dopunjci, str. 99.
[332] Klaić, o. c. str. 32.
[333] Palma, Notitia rerum Hungaric. I, str. 385.
[334] Virag, o. c. str. 36–38.
[335] Šišić, O smrti hrv. kralja Dimitrija Zvonimira, str. 1–5.
[336] Šišić, o. c. str. 5.
[337] Šišić, o. c. str. 5. nota 1.
[338] Radojčić, o. c. str. 32.
[339] Šišić, o. c. str. 27.
[340] Gl. o tomu u »Dodatku« ovoj radnji.
[341] Šišić, o. c. str. 1–5.
[342] Novak, Dva splitska falsifikata XII. stoljeća, str. 547–569. – Analiza razvoda zemalja manastira sv. Benedikta u Splitu, str. 3–30.
[343] Katić, Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II koludricama sv. Benedikta u Splitu, str. 42–59.
[344] Šišić, Povjest Hrvata, str. 574, nota 47, 592 nota 2.
[345] Šišić, Ljetopis Popa Duklianina, str. 466.
[346] Šišić, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 388.
[347] Kukuljević, Kronika hrvatska iz XII. vjeka, str. 37.
[348] Rački, Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku. Rad XXX, str. 115.

[349] Klaić, Kralj Dmitar Zvonimir i njegovo doba, str. 33–34.
[350] Klaić, Hrvatski sabori do godine 1790, str. 250.
[351] Gunjača, Na ulomcima natpisa iz crkve sv. Marije u Biskupiji nema spomena o knezu Zdeslavu, str. 197–202.
[352] Klaić, o. c. str. 251.
[352] a) »Porro ad componendas discordias Tinniny anno 1087 conventum celebratum a Zvonimiro fuisse, eumque anno hov vixisse, confit ex monialium confirmato privilegio, a Lucio ac Farlato memorato. An vero sub his comitiis impie a Croatis trucidatus fuerit Zvonimirus ut transtulit Marulus? an vixerat ad annum sequentem, res adhuc obscura incertaque est.« Krčelić, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitie praeliminares, str. 117.
[353] Rački, Documenta, str. 145.
[354] Rački, Documenta, str. 148.
[355] Rački, Dopunjci, str. 97.
[356] Rački, o. c. str. 102.
[357] Kršnjavi, o. c. str. 163–164.
[358] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 181.
[359] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, str. 5.
[360] Šišić, Povjest Hrvata, str. 593, nota 6.
[361] Klaić, o. c. str. 251
[362] Gruber, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, str. 168.
[363] Karlić, Hrvatski kralj Dimitrija Zvonimir, str. 26–27.
[364] Radojčić, o. c. str. 42–43.
[365] Radojčić, o. c. str. 43.
[366] Radojčić, o. c.
[367] Radojčić, o. c. str. 43.
[368] Radojčić, o. c. str. 45.
[369] Rački, Documenta, str. 4.
[370] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 56.
[371] Pray, Annales regum Hungariae, str. 86.
[372] Rački, Dopunjci, str. 102.
[373] Kršnjavi, l. c.
[374] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 181–182.
[375] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, str. 5–6.
[376] str. 318 u noti 3, k str. 317.
[377] str. 588, 589 nota 85.
[378] l. c.
[379] Gruber, Nekoja pitanja, str. 159–161.
[380] Klaić, o. c. str. 251.
[381] Karlić, o. c. str. 25
[381a] Šegvić, Toma Splićanin, državnik i pisac, str. 171–172.
[382] Radojčić, o. c. str. 45.
[383] Radojčić, o. c. str. 46.
[384] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 203–204, stavka 36–36a.
[385] Katić, Ban Emerik Lacković otimlje dobra kninske biskupije, str. 10. – Šišić, Hrvatska historiografija, str. 28. nota 13. – Radojčić, o. c. str. 40.
[386] Katić, o. c. str. 10–11.
[387] Šišić, Hrvatska historiografija, str. 28, nota 3.
[388] Radojčić, o. c. str. 40–41.
[389] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Zvonimira, str. 17.
[390] Hrvatska enciklopedija IV, str. 115.
[391] Zlatović, Stare narodne zadužbine, str. 53.
[392] Zlatović, o. c. str. 52.
[393] Zlatović, o. c. str. 54.
[394] Objelodanjeno i u slobodnom prijevodu. Vidi Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 40–42.
[395] Gunjača, o. c. str. 41. U prijevodu: »... Poviše i prema jugu nalazi se selo Biskupija, daleko oko tri milje zračne linije od tvrđave (kninske), a kad bi se išlo preko mostova, ima ih više od sedam (milja). Tu postoje troje ruševine zgrada: naj-

bliža i najcjelovitija jest obla osmerokutnica, izgleda da je bila crkva po starinsku. Njoj na istok vide se tragovi jedne građevine, i po onome što sam ja mogao prosuditi, bila je biskupov ljetnikovac. Druga je jedna duguljasta građevina, danas se zove crkva sv. Luke: ovo mora da je bila župska crkva, jer ima okolo veliko groblje s kamenjem vanredne veličine nad grobovima. Između ove dvije, a niže od njih prema zapadu postoje tragovi druge crkve, gdje je sada groblje Šizmatika«.

396 Kninska tvrđava.
397 Zlatović, Hrvatske starine u Kninu, str. 11.
398 Zlatović, o. c. str. 103–104.
399 Bulić, Starinske iskopine u Biskupiji, str. 53.
400 Bulić, l. c.
401 Farlati, Illyricum sacrum, IV, str. 280.
402 Bulić, o. c. str. 54.
403 Bulić, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici, str. 13.
404 Zlatović, o. c. str. 9.
405 Zlatović, o. c. str. 12–13.
406 Zlatović, o. c. str. 103–104.
407 Treća glavna skupština Kninskoga starinarskoga društva str. 28–32. Prenio i Jelić u Bullettino di archeologia e storia Dalmata, prilog br. XII. 1889., str. 4–7.
408 Treća glavna skupština, str. 28. – Bullettino XII, prilog, str. 4.
409 str. 293–294.
410 Gledaj o tomu moju radnju, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje.
411 Kršnjavi, Iz Dalmacije, str. 24.
412 Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira, str. 17.
413 Starohrvatska prosvjeta, nova serija, I. str. 150.
414 Starohrvatska prosvjeta, nova serija, str. 273.
415 Starohrvatska prosvjeta, nova serija, II. str. 175.
416 Biskupija kod Knina, str. 175.
417 Ova oranica nigdje nije spomenuta. U njoj se nalaze tragovi nekih zidova, kako mi je saopćio Marun, no on je držao da mogu biti i antikni.
418 Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina g. 1950.
419 U posebno štampanim izvještajima društvenih skupština, staroj seriji Viestnika hrvatskog arheološkog društva, naročito u staroj seriji Starohrvatske prosvjete.
420 Gunjača, o. c.
421 Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva, str. 80.
422 Marun, Redovito tromjesečno izvješće kninskoga starinarskoga društva, Viestnik hrv. arh. društva XIV, 1892., str. 127–128.
423 Fisković, Utjecaj Dioklecijanova mauzoleja na kasnije graditeljstvo, str. 185, 186.
424 Državni arhiv u Zadru, pozicija katastarske mape.
425 Tu je zaista bilo pravoslavno groblje, koje se početkom XIX. stoljeća prenijelo k novosagrađenoj crkvi Sv. Trojice.
426 Ne smije na ovaj zaključak utjecati neoktogonalan izgled crkve na mapi. Crkva je označena tada konvencionalnim znakom.
427 Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 69, 70.

Dodatak

O GROBU KRALJA ZVONIMIRA NA KAPITULU KOD KNINA

Povezano s istraživanjem lokaliteta Zvonimirova zborovanja tretiralo se katkada i pitanje položaja Zvonimirova groba. O tomu doduše nije ostalo toliko zapisanog spomena, koliko je bila intenzivna želja, a i napor, da se Zvonimirov grob pronađe. Na objema zadacima radio je kroz dugovječan život pionir hrvatske arheološke nauke fra Lujo Marun i ostavio živu tradiciju u radinosti Hrvatskog starinarskog društva i Muzeja hrvatskih starina u Kninu. Njegovo nekadašnje intenzivno traganje našlo je odraza u narodu kninske i drniške okolice, koji u svakom arheološkom pothvatu još i danas očekuje pronalazak kraljeva groba te »krune i zlatnog štapa« u njemu. Inače nemamo nikakve potvrde, da bi u narodu ovog kraja bila sačuvana tradicija o kraljevu grobu, koja bi se povlačila i nuždom svoga zakona izobličavala od Zvonimirovih vremena do danas. Naime držim, da nije iskonska ona priča o Rotnoj gomili, u koju vjeruju Bulić i Šišić.[1] Po Buliću se Rotna gomila nalazi između Muća i Drniša, a ne navodi joj se pobliže lokacija, što je potrebno, kad između ova dva mjesta postoji cestovna udaljenost od nekih 37 km. Za tu gomilu narod je Buliću g. 1886. pričao da pod njom leži kralj Rotando, koji se na Kosovu polju zavadio s vojskom, te ranjen bježao, a vojska ga sustigla i ubila, na što bi svaki vojnik bacio na kraljevo tijelo kamen.[2] Kršnjavi je ovu priču uzeo ozbiljno u kombinaciju, pa je topografsku problematiku pojednostavnio na taj način, što je rekao: »Sasvim je lahko moguće, da kralj, koji ovdje (= na Kosovu) sakupi svoju vojsku, može odjašiti isti dan od Kosova na Petrovo polje tako, da je mogao „u petih crikvah na Kosovu“ listove pape pročitati, pa malo zatim biti ubijen na Petrovu polju, kako Tomašićeva kronika pripovijeda. Među Mućem i Drnišem, dakle u kraju, gdje je nađen Branimirov datirani spomen-kamen, ima velika gomila kamenja, koju narod

[1] Šišić, Povjest Hrvata, str. 587., nota 81.
[2] L. c.

zove „rotna hrpa". Ta hrpa, vele, da je postala odtud, što se tuj nekoć urotili vojnici protiv svome kralju, pa je svaki na njega bacio po kamen. Tumačila se riječ „rotna" sa „urotna" ili se svela na „ročište" – u jednom i drugom slučaju podupire u spomenutim kronikama sadržanu tradiciju o nasilnoj smrti Zvonimirovoj«.[3] Budući da Kršnjavi sve, što o Zvonimiru govori, veže za ambulaciju kninske okolice s Bulićem i Marunom, vjerujem, da je ovo zasnovao na Bulićevu prepričavanju »tradicije«, pa se vidi, da je priču u literaturu neposredno ili posredno prenio samo Bulić.

On je ipak, ali na čas posumnjao, da priča nije iskonska, bojeći se, »da ju nije uveo ili barem iskitio pok. učitelj Grgur Urlić Ivanović, koji je više godina živio u sjevernim predjelima Dalmacije, pisao koješta o lokalnim predajama i t. d.«[4] Međutim se Bulić odmah povukao, kad je dodao: »ali opet ovuda on nije bio. Seljaci ovuda nemaju škola; od bližih fratarskih župa Kljake, Gradac i t. d. to ne će biti čuli, te cijenim, da je predaja iznikla u narodu«.[5]

Istina je, da je i s druge strane dokazano, da je Grguru Urliću Ivanoviću bilo svojstveno izmišljanje usmene predaje,[6] čak iznošenje narodnih pjesmi s tobožnjim sadržajem tradicije, koje je u stvari on spjevao.[7] Da se to ne bi osjetilo, on je, poput drugih rodoljubnih diletanata,[8] produkcije svoje mašte širio u narod, kako bi se priča iz narodnih usta vraćala kao iskonska. Stoga nije isključeno, da je verzija o ubijenom kralju Rotandu, vezana za Rotnu gomilu, mogla poteći od njega. Bulićeva napomena, da Urlić u ovim krajevima nije bio, ne bi stajala na mjestu, a to zato, što imamo potvrdu, da je on tuda prolazio, kad je u članku »Davni Šinod« iznio »tradiciju« o starom ilirskom Sinodiumu, koja bi postojala u narodu kod Balijine glavice u Petrovu polju, gdje on na osnovu te tradicije i smješta Sinodium. Taj članak objavljen je baš

[3] Kršnjavi, Iz Dalmacije, str. 24.

[4] Šišić, l. c.

[5] L. c.

[6] Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina, g. 1950.

[7] Vidi takve pjesme u Urlićevu članku: Pridavo-poviestne uspomene iz kninske prošlosti, str. 117–134. – Isporedi s ovim pjesmama njegovu »Na hrvatskom Kosovu«, str. 152–163. Tu se očituju istovetne sklonosti da pjeva o našoj prošlosti, samo što se ovdje poslužio kakvim takvim historijskim motivima, no fantaziju ipak nije mnogo obuzdao.

[8] Tako se na pr. na jednoj njivi u selu Lučanima kod Sinja nalazi osamljen stečak, koji seljaci iz susjednih kuća nazivlju »Lopatin greb«, dok seljaci iz podaljih kuća ne znaju za to ime. Ispitivanjem sam konstatirao, da je ovo ime unio dr. Ćiro Kalebić, liječnik u Sinju, koji se bavio lokalnom historijskom topografijom. Držeći s Milinovićem, da se u Lučanima nalazio sredovjekovni Stolac (Povjesni prilozi topografiji gradova i tvrdava u župi Cetini, str. 346–7), a u granicama posjeda Stoca iz g. 1393. (Farlati, Illyricum sacrum, III, str. 346–7) spominje se Slapotin greb. Kalebić je ovo ime svojevoljno primijenio na ovaj inače anoniman stečak, i to proturio među seljake susjednih kuća (Batarelo), a oni ga lakše zapamtili po lopati i tako ga sada spominju. Inače je dokazano, da Stolac nije istovetan s Lučanima, te ga treba tražiti drugdje (Gunjača: Topografska pitanja, str. 17–19), kao i Slapotin greb kod njega.

u Bulićevu »Bulletino di archeologia e storia Dalmata«.[9] Ako tradicija na ovaj način nije nametnuta, onda je poticaj njenom postanku moglo dati iskustvo stanovnika, jer se pod gomilama ipak nalaze grobovi. U tom kraju ima mnogo predhistorijskih tumula, koje narod iz prigode u prigodu još i danas krči i ništi, te je na osnovu toga netko, jednu valjda osamljenu i veliku gomilu, mogao pripisati nekom kralju, pa makar ga i čudno nazvao Rotando, što opet ne znači, da bi se pod tim imenom krio Zvonimir. Ja inače ne mogu vjerovati, da bi se ma kakva tradicija provlačila od onih vremena do danas, a evo zašto:

Prvo, stanovništvo od tada do danas nije ostalo kompaktno, da bi se uspomene prenosile sa koljena na koljeno. O tomu smo već govorili, kad smo ubicirali Cecelu u Kosovu polju. S druge strane doba izgona Turaka odavle obilježeno je s obzirom na populaciju, kao epoha najveće opustjelosti. Vinjalić na pr. bilježi, da je Sinj g. 1686. bio bez stanovnika po kotaru i u predgrađu,[10] a isti g. 1746. piše za tadašnje stanovništvo Knina i okolice, da ono ne potječe od starog, te da od njega ne može doznati nikakvu stalnu predaju.[11] Naime današnje stanovništvo u navedenoj regiji potječe mahom od doseljenika iz Bosne i Hercegovine, koje su naši krajišnici za upadanja u Tursku, u t. zv. morejskom ratu (1684–1699), a poslije oslobođenja Sinja (1686) u masama dovodili i naseljavali ih u oslobođene krajeve.[12] S tih razloga doista je lako shvatiti Vinjalićevu konstataciju, pa je potpuno logično, da se tradicija o položaju Zvonimirova groba, sve da je dugo tinjala, nije mogla prenijeti na novo stanovništvo, kad je od iselenja starog do doselenja novog bilo mnogo perturbacija, a velike perturbacije zasjenjuju tradiciju, čemu i te kako ide na ruku još i prorijeđenost stanovništva, što je u krajevima Dalmatinske Zagore dugo trajalo. Drugo, najbolji dokaz za gornje leži u činjenici, što u ovim krajevima nemamo sačuvane tradicije, ne o Zvonimirovu grobu pa ni o drugom kojem događaju vezanu za njegovo ime, nego ni o jednom hrvatskom vladaru uopće, ne samo u vezi s kojim vladarskim imenom, nego ni s kojim događajem iz njihova vremena. Pojam najdublje starosti za njih je nešto, što je bilo »još za Turaka«.

S ovih razloga suvišno je primjenjivati bilo kakvu predaju na ranije doba te navodna predaja vezana za Rotnu gomilu, u stvari jedan prethistorijski tumulus, ne prinosi ništa pitanju ubikacije Zvonimirova groba, pa nam je ovakvu tradiciju ostaviti po strani sa svom složenošću njena problematičnog postanja.

Nego mi imamo kud i kamo pozitivnije svjedočanstvo, i to pisano, kojemu svakako treba dati prednost pred usmenom predajom, naročito ovakvog kvaliteta. Direktno spominjanje Zvonimirova groba susrećemo u Tomašićevoj kronici, o kojoj je prije bilo riječi. Tu se posve određeno

[9] Bullettino di archeologia e storia Dalmata, II. suppl.

[10] Gl. o tomu Matas: Sinj, str. 16.

[11] Vidi Vinjalićevo pismo i prijevod: Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 40–42.

[12] Gl. o tome Matas: o. c. str. 13–16., naročito bilješke br. 17–19. Šteta, što Matas nikad nije iskupio obećanje, da će objaviti dokaze za »naselbinu Hrvata iz Bosne i po ostalim zagorskim kotarevima od Neretve do dna Kotara ...« za koje kaže, da ih ima pri ruci. O. c., nota 23.

navodi, da je Zvonimir poslije pogibije kod crkve sv. Cecilije, sada izlazi u Kosovu, a ne u Petrovu polju, pokopan »in capitulo thininiensi, in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum«. Kad je Marun otkrivao temelje srušene bazilike sv. Bartula na Kapitulu u Kninskom polju uz rijeku Krku (g. 1886–88). htio je kontrolirati taj navod, pa je konstatirao: »U glavnoj apsidi i pred njom u srednjem brodu ne nadosmo traga nikakvu grobu, a nije ga ni moglo biti, pošto je sav prostor iz same litice, da se nije mogao talo lako grob izdubsti; a da bude bio izduben ne bi lako trag mu izčeznuo ... Naročito istakosmo okolovštinu položaja glavne abside, neka se lakše uzmogne reflektirati na tvrdnju Tomašićeve kronike o tobožnjem grobu kralja Zvonimira u ovoj bazilici, iako je za nas ta tvrdnja i s drugih jačih razloga prava bajka. Nu ne zasjecajuć za sad to pitanje u naše bilješke, mi ga napuštamo do bolje zgode.«[13] Ti »jači razlozi« i »bolja zgoda« nisu nikad došli do posebnog izražaja, ali mi ipak možemo uglavnom doznati, što je upravo tada Marun mislio o položaju Zvonimirova groba. On je naime nekoliko mjeseci kasnije priopćio članak o bazilici na Kapitulu i tu se opet letimično navratio na problem Zvonimirova groba, ponovio navod o litici pred glavnom apsidom i dodao: »Doista ovaj ljetopisac iz daljine pišući o tragičnoj smrti Zvonimirovoj – što još nije dokazano – i o njegovu pokopu mogao je lako zamieniti davniju crkvu sv. Marije, koja je u njegovo doba ležala u ruševinama sa ovom novijom (= sv. Bartul), pošto su jedna i druga kako ćemo niže natuknuti bile stolne crkve kninskog biskupa. Nema sumnje, u tom je Tomašić netočan«.[14] Radi se o tomu, da je Marun držao, da je ranija kninska stolna crkva bila u selu Biskupiji, ni sat hoda udaljena od Kapitula. On je vjerojatno smatrao, da odličniku kao što je jedan kralj pripada ukop u odličnijoj crkvi, a za to doista nema prikladnije crkve od katedrale. To izlazi iz toga, što on ovdje uzima u obzir i jako naglašava samo »stolne« crkve, i ako je u ovo doba otkrio i ostatke drugih. Još većma mu je dolazilo u prilog, što je baš u mjestu, gdje je smatrao da je bila katedrala sv. Marije, tražio tragove ostale četiri crkve u nadi, da će pronaći svih pet i tako utvrditi lokalitet Pet crkava u Kosovu. Kad već nije vjerovao Tomašiću ono, što govori za Zvonimirov grob na Kapitulu, kad tomu grobu nije našao traga i kad je došao na misao, da je Tomašić mogao zamijeniti jednu »stolnu« crkvu za drugu, a k tomu u Biskupiji osim »stolnoj« ušao u trag ostacima više crkava, nije preostalo ništa zgodnije, nego uza sve ove prilike vjerovati, da je kralj pokopan u mjestu, u kojemu je i zaglavio. Ali, ako se već nametala misao, da je Zvonimir pokopan, gdje je bio ubijen, onda je trebalo uzimati u obzir i navod Tomašićeve kronike o lokalitetu zborovanja, kod crkve sv. Cecilije u Petrovu polju, s kojih razloga se pokušalo istraživati

[13] Marun, Bilješke kroz starinarske iskopine u kninskoj okolici od g. 1885–1890. Viestnik hrvatskoga arheologičkoga društva XIV., str. 31.

[14] Marun, Ruševine bazilike sv. Bartula na Kapitulu kod Knina, str. 506. Članak je potpisan sa »M«, ali se u napomeni redakcije u broju 26, na str. 415 pod rubrikom »Listak« kaže, da će se tiskati članak pod gornjim naslovom, a taj da je iz pera fra L. Maruna.

na Cecelі kod Drniša. Tako je kušano istraživati na svakom lokalitetu, čim ga koja vijest spominje: Kapitul, Pet crkava, Cecela. S neizdiferenciranih vijesti, zbog neprepoznate vrijednosti otkrivenih objekata, radi krivih postavki o položaju katedrale, a napose s pretpostavke, da je baš u katedrali Zvonimir morao biti pokopan, problem se u svojoj topografskoj strani još većma zamrsio, s čega se Marun sve više razapinjao i to je slabilo njegov intenzitet istraživanja.

Kolike je razmjere dosegla konfuzija, najbolje će nam posvjedočiti ono, što je Šišić izgradio na osnovu teksta »Sepultus est in capitulo thininigensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum«. Pored njegovih dedukcija navedenih već u raspravljanju o Tomašićevoj vijesti on je rekao: »Ovim je riječima izrečeno nešto pozitivno, to jest onaj koji je to napisao tvrdo je vjerovao u ono što kaže, a gotovo sam voljan reći i vidio kraljev grob. Za crkvu sv. Bartula dokazao je Bulić (Hrvatski spomenici u kninskoj okolici, str. 4, 10), da je to bila stolna crkva biskupije kninske te da se nekoć, a svakako u doba Zvonimirovo, zvala sv. Marija. Baš tu okolnost, taj osobiti detalj, koji uključuje *lokalno* poznavanje, pokazuje na sigurnost i istinitost ove tvrdnje. Ona ne izgleda ni malo izmišljena i bez osnova, dapače u doba, kad je Tomašićev izvor napisan (on drži najmanje u XV. st.), još je stajala kninska stolna crkva, te se lako moglo znati za kraljev grob, ali i to se ima reći da se zacijelo nitko ne bi usudio onako što izmisliti.«[15] Kasnije, kad govori o navedenom datumu u vijesti ove kronike, nosi se s ovim dojmom, te ga pojačava analogijom, što datum smrti postoji i na drugim pisanim spomenicima i kaže: »Kad uvažimo okolnost da Tomašićev izvor nosi onako karakterističan detalj kaki je kraljev grob, onda dolazimo do iskušenja pomisliti na to, da je pisac vidio u kninskoj crkvi grobni natpis s određenim datumom ... Značajno je i to, da se na grobnim napisima onoga vremena iznosi i dan smrti. Tako na grobu kraljice Jelene što ga je Bulić iskopao, naime 10. marta 976. (Gl. Bullettino dalmato 1902.).«[16]

Danas smo na čistu s time, da se crkva sv. Bartula na Kapitulu kod Knina nikad nije zvala crkvom sv. Marije i da ona nije bila katedralna, niti je pak katedrala bila prije u Biskupiji, nego se ona oduvijek nalazila u Kninu ispod kninske tvrđave,[17] pa stoga otpada sve, što je u Marunovim i Šišićevim navodima rečeno u vezi s kninskom katedralom bilo na Kapitulu bilo u Biskupiji. Naprotiv, crkva na Kapitulu zvala se uvijek crkva sv. Bartula, te je dugo vremena pripadala splitskoj nadbiskupiji, a po tomu, što se crkva sv. Bartula još u XIV. stoljeću drži kao vlasništvo splitske nadbiskupije, zaključio sam, da se tu radilo o pomoćnom splitskom kaptolu,[18] a kasnije se, vjerojatno još u istom stoljeću, tu mogao smjestiti kninski kaptol. Radilo se o pomoćnom splitskom, ili o kasnijem kninskom kaptolu, crkva sv. Bartolomeja na Kapitulu kod Knina je jedna, a crkva sv. Marije je druga, ona se nalazila na drugom mjestu i bila je stolna.

[15] Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira, str. 26.

[16] Šišić, o. c. str. 27, nota 1.

[17] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 38–86.

Sada da vidimo, kakve veze s otkrivenim objektom imaju Marunova i Šišićeva makar protivna gledišta obzirom na Zvonimirov grob u crkvi sv. Bartula na Kapitulu. Još godine 1690. stajao je natpis nad vratima crkve sv. Bartula na Kapitulu, koji je pribilježio Ivan Vidović, kasniji biskup trogirski i tu, dakle nad vratima same arhitekture, bilo je g. 1203. upisano, da je crkvu te godine sagradio prepošt Dobroslav.[18] Ova crkva se poslije g. 1690. rušila za gradnju kuća u Kninu,[19] do lica zemlje, jer se ne spominje da su joj se temelji vidjeli prije arheološkog zahvata g. 1886. Otkriveni ostaci temelja govore, da se radi o trobrodnoj bazilici, a arhitektonski ulomci tu pronađeni odaju već uplive rane romanike, pa ništa drugo ne možemo zaključiti nego, da je Marun otkrio temelje upravo Dobroslavove bazilike. Iz toga izlazi zaključak, da je ova arhitektura bila građena preko stotinu godina poslije Zvonimirove smrti, pa se zato njegovo tijelo nije moglo u nju donijeti na sahranu, kad ta crkva tada nije ni postojala. Zato je posve logično, da se u Dobroslavovoj bazilici grob nije mogao ni pronaći, unatoč tome, što je to potvrđeno još i tim, što ni za kakav grob pred velikim oltarom nije bilo mjesta, kako nam svjedoči Marun i postojeća nedirnuta litica. Stoga vidimo, da se sve kombiniranje s grobom odnosilo na Dobroslavovu baziliku na Kapitulu kod Knina, a da nije bilo razloga, da Marun tu očekiva nalaz groba, niti da Šišić tu nateže očevica iz XV. stoljeća, te zato listom otpada sve ono, što se vezalo za ovaj objekt s obzirom na Zvonimirov grob.

Međutim osim temelja Dobroslavove bazilike na Kapitulu se pronašlo arhitektonskih fragmenata, koji nikako ne pripadaju njoj, nego su od nje stariji. Radi se o lijepom broju fragmenata pleterne plastike, koja je kod nas u cvatu od IX. do XI. stoljeća, a oni svojom izradom upravo pokazuju na doba punog cvata. Osim toga pronašli su se natpisi na pločama dekoriranim s pleterom (koje su najvjerojatnije pripadale ambonu). Natpis na dvjema pločama povezano glasi: ... CLAV DUX HROATOR(um) IN TE(m)PUS DIRZISCLAV DVCE(m) MAGNU(m).[20] Ovdje se spominje Držislav kao veliki knez, još jedan knez Hrvata, kojemu se ovdje sačuvao dočetak imena »... slav«, dok je ostalo, što je pred tim bilo, moralo stajati na trećoj ploči, koja se nije pronašla. Vjeruje se, da se ovaj dočetak odnosi na Svetoslava, sina Držislavova. Kad se u starohrvatskim crkvama na natpisima nalaze imena vladara, to biva vezano ili za donatorstvo ili za vrijeme, kad se gradila crkva ili koji dio namještaja u njoj. Tako onda ovdje imamo vidnu oznaku, da se oko jedne crkve na Kapitulu nešto radilo za vrijeme, dok je Držislav još bio knez, ili kralj, ako ono »dux magnus« to znači u odnosu prema bizantinskom vladaru. Sve to potvrđuje, da se na Kapitulu prije Dobroslavove bazilike nalazila jedna starija crkva, a to opet ne može

[18] Gunjača, o. c. str. 47.

[19] Isp. Vinjalićevo pismo, Gunjača, o. c. str. 40.

[20] Bulić, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije I., str. 26–30 i tab. V. i VI. – Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, str. 126. Karaman, Živa starina, str. 52–54.

biti druga nego sv. Bartula, budući da nam se u dokumentima mnogo prije gradnje Dobroslavove bazilike spominju opati sv. Bartolomeja,[21] a ovdje je pronađen i natpis, koji spominje jednog opata (Ste?)PCUS ABBAS FIERI ... ORATE PR(o) ...[22] Pitanje je samo, gdje se ova starija crkva sv. Bartolomeja na Kapitulu točno nalazila.

Ć. M. Iveković je tvrdio, da su na Kapitulu postojale tri crkve, i to: »Jedna najstarija i najmanja, ona koja se porušila do temelja i ustupila mjesto ovoj novogradnji iz 1203., onda ona veća nalijevo od velike crkve, koja je građena kasnije nego li ona malena prvobitna, a tek kasnije sagrađena je treća i najveća, koja je bila istodobno spojena u jednu cjelinu s manjom. Ona porušena je dakle najstarija i potječe sjegurno iz X. stoljeća, ako nije i starija. Iz ove crkve potječe natpis Držislavov i onaj drugi, koje su ploče služile za oltarnu ogradu pred velikim oltarom, što bi faktično i odgovaralo onoj širini stare crkve ppr. 4 : 50 m.

Druga bi crkva bila ona veća nalijevo od velike, koja je kasnije sagrađena, a možda i po samom kralju Kresimiru, koji je podigao Kapitul. *Nu to nije vjerojatno;* način gradnje odgovarao bi više *kasnijem* načinu, te bi se moglo datirati s početkom XII. stoljeća. Ovom vremenu bi odgovarala posuda za svetu vodu (sl. 13), kao što i nadvratnik (sl. 14). Osobito bi bio značajan nadvratnik, od kojega je sačuvan lijevi gornji kraj i koji svojom ornamentikom privlači pažnju strukovnjaka ... Treća je crkva velika bazilika građena i dovršena g. 1203., kako nam to natpis kaže. To je bila za ono doba jedna velika građevina. Ovo je bilo naime doba, kada su skoro u svakom većem mjestu podizane velike crkve, koje su se tekom vremena popravljale i izmjenjivale. Ova bazilika na Kapitulu došla je do nas istina u ruševinama, ali kako iz navedenog proizlazi u tolikoj količini i u takovom stanju, da ju možemo sasma dobro rekonstruirati, kako nam to pokazuju i slike ...«[23]

Na kraju je Iveković dodao bilješku: »Po novijim, arhivskim istraživanjima, uslijedila je velika pregradnja crkve, a možda gradnja same bazilike, tek krajem XIII. vijeka.«[24]

Najprije, iz ničega ne izlazi, da je najstarija crkva porušena, da bi ustupila mjesto novogradnji iz g. 1203. S obzirom na arheološke momente i dosadašnji rad možemo zemljišnu situaciju na Kapitulu podijeliti na tri skupine: 1. istraženi dio, gdje se nalaze temelji Dobroslavove bazilike, 2. upropašteni dio pri gradnji željezničke pruge Siverić–Knin, i 3. još neistraženi dio. Faza prvog istraživanja pripada počecima Marunovog rada, za koji se ne može reći da je bio stručan. Tad se naime više pazilo na natpise i dekorirane fragmente, a manja se pažnja pridavala ostacima same arhitekture. Tako Marun sam piše: »Absida treća doduše bi g. 1885., uslijed raskopavanja grobova, porušena. Ovom po-

[21] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 46–47, 51.

[22] Gunjača, o. c. str. 57.

[23] Ć. M. Iveković, Kapitul kraj Knina, str. 269–270.

[24] Ć. M. Iveković, o. c. str. 262.

rušenju bio sam prisutan, te se tad nije dalo zaključiti da je to absida, jer se nijesu vidjeli ostali zidovi bazilike.«[25] Pitanje je, nije li na sličan način postradao i koji, makar najskromniji preostatak starije crkve sv. Bartula. Svakako je od propalog dijela najviše tragova isčezlo pri probijanju željezničkog usjeka kroz arheološki kompleks Kapitula, što je istakao sam Marun. On kaže: » ... Kako bi se, po utanačenom ugovoru, odkrivenih zidova nacrt snimio, mahom bi se zidovi rušili, jer tako je zahtijevao plan željezničkih radnja. Mi ovu činjenicu žalosno ističemo, jer nam se nije pružala dovoljna prilika, da te zidove temeljitije proučimo, i što se i ob noć za tri mjeseca radilo te Bog zna koliko je starinarskog postradalo, a dvojiti je da li su i nacrti zidova točno snimani. Još žalosnije nam je istaknuti, da su i sami nacrti zidova i otkopanih zgrada krivnjom mjernika postradali, da im ni danas u trag ući ne možemo. Na glavi mjernika bio je neki domorodac g. Cicin, komu istini na čast priznajemo, da je dao naredbu da se nacrti snimaju i sačuvaju, ali ne možemo ni njemu ni drugovim biti zahvalni, što nam te važne nacrte zametnuše, da smo izgubili svaku nadu da ćemo ih ikad dobiti«.[26] Na tomu je i ostalo. Prema tomu postoji mogućnost, da je za ovakvih radnja bio uklonjen svaki trag ranije crkve. U onakvim prilikama ne možemo se oslanjati na Marunov nadzor, kad on sam kaže, da je namjestio jednog prilično inteligentnog građanina, da nadgleda rad, a da je sam jedan, dva puta dnevno dolazio i sastavljao bilješke pa onda: »No budući se ova željeznička radnja preko dvije godine razvukla, nadzor je postajao dosadan i tegotan«.[27] S druge strane ovaj rad pripada Marunovim počecima, kad on nije kao pionir umio dobro diferencirati pronađene objekte. Prije smo vidjeli, da je porušio »treću apsidu« ne prepoznavši je, a također istakosmo, kako g. 1889. nije prepoznao doba cijele arhitekture četvrte crkve u Biskupiji, zato što kod nje nije pronašao arhitektonskih djelova.[28] Zato napominjem, da je stara crkva sv. Bartula sa svih ovih okolnosti ovako nevidom mogla isčeznuti.

Međutim ostalo je neistražena prostora sa južne i sjeverne strane ostataka Dobroslavove bazilike i zapadno od željezničke pruge. Na ove dvije posljednje pozicije ušao sam g. 1937. u trag nekim zidovima,[29] te nije baš nemoguće, da se i tuda negdje mogu kriti ostaci starije crkve, ako nije opravdana bojazan napomenuta za gornje slučajeve. Istina rad bi bio oteščan i posljednjom devastacijom Kapitula, koju su g. 1942. počinili talijanski fašisti.[30] Iz navedenih vjerojatnosti izlazi, da se stara crkva ne bi morala baš nalaziti na položaju novije Dobroslavove. Ne može biti vjerojatno, da se ona u tlorisu podudarala s novom, a da jest, prepoznao bi im se trag bar u temeljima, koji nisu trebali biti

[25] Ć. M. Iveković, o. c. str. 262

[26] Marun, Bilješke kroz starinarske iskopine u kninskoj okolici od g. 1885–1890. Viestnik hrv. arheol. društva XIII, str. 128.

[27] Marun, o. c. str. 127

[28] Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje.

[29] Gunjača, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, str. 290.

[30] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 39, nota 5.

do kraja odstranjeni pri gradnji nove crkve, no nitko ih nije nazreo. Čim je došlo do novogradnje sigurno je, da su to uvjetovale veće potrebe, nego što su bile prije, pa valjda zato starija crkva nije više odgovarala ni dimenzijama, a ni savremenijim oblicima, te se njene tlorisne osebine nisu mogle podudarati s novim. Konačno Iveković sam upada u kontradikciju, kad kaže, da se najstarija crkva porušila do temelja, pa zatim tvrdi, da su »ploče služile za oltarnu ogradu«, što da po prilici odgovara širini stare crkve. Naime, kad se ne zna za tragove crkve, ne može se znati ni otprilike za njenu širinu. Inače to nisu ploče od oltarne ograde, jer su kose i ništa nije vjerojatnije, nego kako rekosmo, da su pripadale kosom dijelu ograde ambona.

Nije uvjerljivo ni ono, što Iveković navodi u prilog svoje t. zv. druge crkve. Prvo zato, što nam ne kaže, kakav je sastav toga zida i koje specifičnosti govore za početak XII. stoljeća. Ni posuda za sv. vodu, u koju se upire, nije onakva, kakvom je on zamišlja. Iveković je tu posudu sastavio iz dva dijela: kamenice i valjkaste joj baze. Da je kamenica stala na bazi to zaista pokazuje rupa, koja se nalazi po sredini njena dna, naravno izvana. Ali baza, koju joj je Iveković namijenio nema uopće onog izraslog klina, koji bi toj rupi odgovarao i koji je on u rekonstrukciji iscrtao (v. sl.!). Nije to ni ispunjeni valjak, da bi se u njegovoj osi mogao uopće nalaziti klin. To je samo plašt poluvaljkastog oblika, kojemu horizontalni presjek odgovara segmentu kružnog vijenca. Štaviše unutarnja konkavna udubina glatko je klesana, po čemu se vidi, da objekt nije služio nikakvoj bazi, najmanje kamenici, nego najvjerojatnije centralnom dijelu prsobrana na ambonu. Sve da se i našlo ulomaka, kojih bi dekorativna izrada izrazito govorila za XII. stoljeće, ne smije se odmah stvarati sud, da iz tog doba potječe jedna novogradnja, ako je u neposrednoj blizini postojala starija crkva, kao što je ovdje slučaj. Naime u crkvama je dolazilo do izmjene i dopunjavanja namještaja, pa se u ruševinama jedne crkve i nalazi arhitektonskih dijelova, koji pripadaju raznim stilskim, a time dakako i vremenskim epohama i pogrešno bi prema tomu bilo govoriti, da takav nalaz svjedoči o postojanju više crkava, kako se do nedavno postupalo i sa bazilikom na Crkvini u Biskupiji.[31] To isto vrijedi i za onaj nadvratnik, koji spominje Iveković, a pitanje je, da li je on uopće pripadao crkvi ili kojoj drugoj zgradi na Kapitulu, i u ovom drugom slučaju on se nikako ne tiče crkve. Prema tomu nemamo nikakvih dokaza o postojanju Ivekovićeve druge crkve.

Što se tiče treće crkve, koju navodi Iveković, to nije nego druga i posljednja Dobroslavova crkva sv. Bartula na Kapitulu. Glede navoda o rekonstrukciji ne bih se s njim složio, da su ruševine zatečene u takvom stanju, da se crkva može sasma dobro rekonstruirati, jer ništa nije ostalo do li temelja i nema onolike količine elemenata, koje Iveković navodi, a vidi se, da mu i odnos u situaciji nije bio jasan, pa je

[31] Gunjača, Revizija.

njegova rekonstrukcija problematična, te predstavlja samo pokušaj bez naročitih izgleda za uspjeh.[32] Inače je sam Iveković doveo u pitanje sve ono, što je rekao o postojanju više od dviju crkava, kad je radnju završio s onom notom, po kojoj bi krajem XIII. stoljeća došlo do pregradnje, odnosno *gradnje* bazilike, koja bi, kad bi njegova razlaganja bila dosljedna, vremenski dolazila na red kao četvrta! Očito je, da je Iveković svoje kombinacije prilagodio tadanjem shvatanju, koje je kao nehistorik respektirao, a ono je u ovom pitanju bilo kaotično.

Po Držislavovom natpisu i ornamentici dobio je vezu s desetim stoljećem, i zato mu je jedna crkva postojala u to vrijeme, što je tačno.

Po Farlati-Bulićevom kombiniranju, da je Krešimir utemeljio kninsku biskupiju i da je katedrala bila na Kapitulu, uzimao je u obzir za gradnju jedne crkve i vrijeme Krešimirovo, a onda je od toga malo odstupio, kad se na osnovu navedenih razloga izrazio za početak XII. stoljeća. No dokazano je, da su Farlati-Bulićeve tvrdnje neosnovane,[33] a s njima i Ivekovićeva, kad je odavle dobio sugestiju. Inače je neosnovanost tvrdnje o njegovoj drugoj crkvi i prednjim dokazima utvrđena.

Po Dobroslavovu natpisu Iveković je kombinirao s trećom crkvom. Kombinacija s ovom podlogom je točna, no za drugu crkvu, a ne za treću.

Ono, što Iveković u bilješci govori o novijim arhivskim istraživanjima, na osnovu kojih bi bila utvrđena pregradnja ili gradnja crkve tek potkraj XIII. stoljeća, ne odnosi se na drugo nego na Šišićev ekskurs u netom izišloj Povijesti Hrvata, koji nosi naslov: »Gdje je bio samostan sv. Bartula, a gdje kninska stolna crkva sv. Marije.«[34] U tom ekskursu Šišić je tvrdio na osnovu isprave iz g. 1315., da je kninski biskup Nikola I. (1272–1274) preudesio crkvu sv. Bartola na Kapitulu i iz Biskupije prenio sijelo učinivši sada ovu crkvu stolnom. Kad je Iveković već dovršio svoju radnju, ovo nije mogao mimoići, te je jedino tako moglo doći do one bilješke. Međutim je dokazano, da se nije radilo o nikakvoj pregradnji crkve sv. Bartula na Kapitulu, nego o novogradnji katedrale u Kninu, gdje je i prije za nju služila crkva sv. Marije.[35] Prema tomu ova Ivekovićeva bilješka nema nikakve veze s Kapitulom i crkvom sv. Bartula na njemu.

Iz svega dakle izlazi da su, kako rekosmo, na Kapitulu postojale dvije crkve sv. Bartula; starija svakako iz X. stoljeća, ako ne i prije, i mlađa, Dobroslavova, iz početka XIII. stoljeća, kojoj su se otkrili temelji. Ovim se rješavamo dosadašnje zbrke i sada na Kapitulu imamo čišću situaciju.

[32] Vidi slike rekonstrukcije u njegovoj navedenoj radnji na str. 264, 266, 267 i 268.

[33] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 53–57.

[34] Šišić, Povjest Hrvata, str. 690–695.

[35] Gunjača, o. c. str. 70–84.

Sad ne treba mnogo dokazivati, u kojoj je crkvi mogao biti pokopan kralj Zvonimir. Naravno, u starijoj, jer mlađa u njegovo doba nije još ni postojala. Kako smo vidjeli, položaj te starije crkve nije pronađen, a postojanje litice bez ikakve rake izdubene u njoj u Dobroslavovoj crkvi pred glavnim oltarom, uz ostalo, može sad poslužiti kao dokaz, da na istom položaju nije bila starija crkva. Sve ovo vraća snagu vijesti u Tomašićevoj kronici, jer su protudokazi bili upereni na drugu i noviju lokaciju na Kapitulu. Vjerojatnost navoda o ukopu Zvonimira u crkvi sv. Bartula na Kapitulu podupiru i druge okolnosti:

U prvom redu dolazi nam u prilog Lukarevićeva vijest. Iz nje se naime razabire, da je prije pokapanja u Solinu kralj bio ukopan na drugom mjestu. Njegova vijest doduše kaže, da je Zvonimir umro i da je donesen na ukop na otok i u crkvu, kako smo prije objasnili, a u toj crkvi da se ukapahu domaći kraljevi. Ovo isticanje, da je bio donesen na ukop – fù portato a sepelire, – simptomatično je za naše pitanje. To svakako označuje drugu i posebnu radnju, koja se ne ističe kod normalnog odvijanja pogrebnog obreda. Iako se u vijesti spominju smrt i ukop kao dva čina, sva je pointa vijesti na donošenju kraljeva tijela i na mjestu ukopišta. Njegova smrt je tek spomenuta zato, što je ona u uzročnoj vezi s ovim, što je jače naglašeno, s ukopom. Ovdje se sam način smrti ne spominje, vjerojatno zato, što piscu ovog predloška nije bio poznat, a vidi se, da je od čitavog pitanja samo ova druga radnja, kao zasebna, ostala u nekom mutnom sjećanju i kasnije našla odraza u »fù portato a sepelire«. Ovo bi sve govorilo, da kraljev ukop na solinski otok nije došao direktno poslije ubijstva, a to znači, da je prije, nego je donesen na ukop u Solin, bio pokopan na drugom mjestu. To drugo mjesto onda ne treba tražiti drugdje nego u crkvi sv. Bartula, kad je ono jedino izričito navedeno u Tomašićevoj kronici. Velik prilog vjerodostojnosti ovog navoda zaista leži u činjenici, što se ovdje iznosi lokalitet teritorijalno usko povezan za pozornicu događaja u Kosovu polju, koji donose HSP, DHRLJPD i korigiran navod u Tomašićevoj kronici. Dalje, svi su izgledi, da se mrtvo tijelo odmah poslije ubijstva nije moglo nositi u daleke krajeve, zato što bi bio nesiguran prolaz s nepoznatih razmjera pobune, koji se doista nisu mogli odmah uočiti. Osim toga samo snalaženje u metežu, kakav je imao biti na Kosovu, iziskuje vremena, a iziskuje ga i dugotrajno putovanje, koje je u ondašnjim saobraćajnim prilikama moralo od Kosova do Solina trajati najmanje tri dana, sve da je bilo i najnormalnije stanje, a toliko se putovanje izbjegava već i zbog putrefacije. Takve zapreke su bez dvojbe djelovale, da se lijes ubijenoga kralja ukopa negdje u blizini. Bližnji Knin je, drži se, bio tada prijestolnicom, svakako najjači bližnji centar, te je prirodno, da se kralj sahrani blizu njega.

Zašto Zvonimirovo tijelo nije sahranjeno baš u samom Kninu, u najistaknutijoj crkvi ovog kraja, kao što je bila katedrala, ili pak u Biskupiji, gdje je bilo pet crkava i gdje je poginuo, to nije bez nekog razloga. Naprotiv, njegovo tijelo se nosi na sahranu u crkvi sv. Bartula na Kapi-

tulu kod Knina, a to je moglo biti samo zato, što je crkva na Kapitulu pripadala splitskom kaptolu, dakle izravno splitskom nadbiskupu. Pokapanje Zvonimira u ovoj crkvi stoji u uskoj vezi s političkom pozadinom onoga doba, zapravo iz nje u logičnoj posljedici ukop na ovom mjestu i ishodi. Budući je Zvonimir platio glavom privrženost papističkoj politici, koja se provodila preko splitske metropolije, ništa nije prirodnije, nego da ga sljedbenici u metežu pobune pokopaju u crkvi onog kaptola, kojeg je politici Zvonimir bio privržen. U ovoj dosljednosti političkog momenta, pored drugih navedenih okolnosti, leži jak dokaz vjerojatnosti navoda o Zvonimirovu ukopu pred velikim oltarom u crkvi sv. Bartula na Kapitulu kod Knina, pa se taj navod ne smije odbaciti, najmanje zato, što ga onako vođena arheološka iskapanja nisu potvrdila.

IZVORI I LITERATURA

Barada M., Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L. Split 1932.

Barada M., Iz kronologije hrvatske povijesti. Časopis za hrvatsku povijest I. Zagreb

Barada M., Postanak hrvatskog plemstva. Posebni otisak iz »Časopisa za hrvatsku povijest« br. 3. Zagreb.

Barada M., Trogirski spomenici I. 1, 2, (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. Vol. 44 i 45). Zagreb 1948, 1950.

Barada M. - Katić L. - Šidak J., Hrvatska povijest. Zagreb.

Biskupija kod Knina. Starohrvatska prosvjeta, nova serija. Zagreb-Knin, 1928.

Bošković J., Skupljeni spisi I. Beograd 1887.

Bulić F., Starinske iskopine u Biskupiji pokraj Knina. Bullettino di archeologia e storia Dalmata IX. Split 1886.

Bulić F., Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije I. Zagreb 1888.

Bulić F., Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom spomeniku kraljice Jelene. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, nova serija V. Zagreb 1901. separatni otisak.

Bulić F. - Skok P., Natpis Petra Crnoga. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXX. Sarajevo 1918.

Črnčić I., Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i od toga malo i još nešto u hrvatsku. Kraljevica 1874.

Catastico Alberghetti, Territorio di Sign. Drž. arhiv u Zadru.

Dodatak hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina. Ed. Šišić: Ljetopis Popa Dukljanina. Beograd-Zagreb 1928.

Dyggve E., Das Anastasiusmausoleum und der altkroatische Kirchenbau. Forschungen in Salona III. Wien 1939.

Dyggve E., History of Salontan Christianity. Oslo 1951.

Farlati D., Illyricum sacrum III i IV. Venetiis 1765, 1769.

Fisković C., Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 55. Zagreb 1949.

Fisković C., Utjecaj Diokecijanova mauzoleja na kasnije graditeljstvo. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII. (1950–1951). Split 1952.

Funck-Brentano F., Le Moyen Age. Paris, librarie Hachette, s. a.

Grgec P., Svjedočanstvo Zvonimirove nadgrobnice. Kaledar »Napredak« za g. 1942. Sarajevo 1941., separatni otisak.

Grgin A., Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici. Narodna starina XII. Zagreb 1933., separatni otisak.

Gruber D., Iz starije hrvatske povijesti. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva III. Zagreb 1901.

Gruber D., Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti. Vjesnik kr. državnog arhiva u Zagrebu I. Zagreb 1925.

Gunjača S., Topografska pitanja na teritoriju staro Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma. Split 1937.
Gunjača S., Na ulomcima natpisa iz crkve sv. Marije u Biskupiji nema spomena o knezu Zdeslavu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI. Split 1940.
Gunjača S., O položaju kninske katedrale. Starohrvatska prosvjeta III. serija br. 1. Zagreb 1949.
Gunjača S., Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje. Starohrvatska prosvjeta III. serija br. 2. Zagreb 1950.
Gunjača S., Historia Salonitana maior. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 283. Zagreb 1951.
Gunjača S., Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina g. 1950. Ljetopis J. a. 1950. (u štampi).
Iveković Č. M., Kapitul kraj Knina. Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927.
Jagić V., Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga I. Zagreb 1867.
Jelić L., Discorso del priorato di Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XVIII. Sarajevo 1906.
Kaindl R., Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen III. Über die ung.-polnische Chronik. Archiv für österr. Geschichte 82. Wien 1895.
Kalebić Ć., Povjesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L. Split 1932.
Karaman Lj., Otkriće kraljevskog samostana XI. vijeka sv. Mojsija u »Šupljoj crkvi« u Solinu po društvu »Bihaću« u Splitu. Split 1931.
Karaman Lj. Sarkofag kćeri kralja Bele IV. u Splitu. Camilla Lucerna. Graz 1938.
Karaman Lj., Živa starina. Zagreb.
Karlić P., Hrvatski kralj Dimitrija Zvonimir. Vjesnik kr. državnog arhiva III. Zagreb 1927., separatni otisak.
Karlić P., Opet oko smrti kralja Zvonimira. Preštampano iz »Hrvatske smotre« god. 1937. br. 3. Zagreb 1937.
Katić L., Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II. koludricama sv. Benedikta u Splitu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIX. Split 1926–1927.
Katić L., Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu. Šišićev zbornik. Zagreb 1929.
Katić L., Ban Emerik Lacković otimlje dobra kninske biskupije (1368). Croatia sacra 3. Zagreb 1932.
Katić L., Razvitak hrvatske arheologije u Dalmaciji. Obzor, jubilarni broj. Zagreb 1935.
Katić L., Marginalia za topografiju starohrvatskog Solina. List biskupije, dvobroj studeni prosinac 1938. Split 1938., separatni otisak.
Katić L., Topografske bilješke solinskog polja. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LII. Split 1950.
Katić L., Vjerodostojnost Tome Arcidjakona i posljednji dani Solina. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII. Split 1952.
Ketrzynski W., O kronice węgiersko-polskiej. Osobne odbicie z Tomu XXXIV. Rozpraw Wydzialu historycz.-filozofic. Akademii Amietnosc w Krakowie. Krakow 1897.
Klaić V., Kralj Dimitar Svinimir i njegovo doba. Zagreb 1876.
Klaić V., Slavonija od X. do XIII. stoljeća. Zagreb 1882., preštampano iz »Vienca«.
Klaić V., Povijest Hrvata I. Zagreb 1899.
Klaić V., O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Hrvatske i Dalmacije. Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva, nova serija VIII.. Zagreb 1905.
Klaić V., Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara. Nastavni vjesnik XXXIII. Zagreb 1925.
Klaić V., Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju. Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva. Zagreb 1925.
Klarić M., O rodu i porijeklu posljednjeg hrvatskog kralja. Kalendar »Napredak«.
Koharić J., Das Ende des kroatischen Nationalkönigtums. Zagreb 1904.
Krčelić (Kercselich) B. A., De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares. Zagrabiae 1770.
Kršnjavi I., Iz Dalmacije. Zagreb 1900.

Kršnjavi I., Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona spljetskoga. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva II. Zagreb 1900.
Kukuljević I., Kronika hrvatska iz XII. vjeka. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku I. Zagreb 1851.
Kukuljević I., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I. Zagreb 1874.
Lopašić R., Hrvatski urbari (Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium vol. V.). Zagreb 1894.
Luccari G., Copioso ristretto de gli annali di Rausa. Venetia 1605.
Lucerna K., Ka bibliografiji Lukarevićevih vrela. Narodna starina 17. Zagreb 1928.
Lucius J., De regno Dalmatiae et Chroatiae libri sex. Amstelodami 1666.
Lucius J., Inscriptiones Dalmaticae. Venetiis 1674.
Ljubić Š., Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike VII, IX i X. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XIII, XIX, XXVI.). Zagreb 1882, 1890, 1891.
Marun L., Izvješće Kninskoga starinarskoga družtva. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva XII. Zagreb 1890.
Marun L., Bilježke kroz starinarske izkopine u kninskoj okolici od god. 1885–1890. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva XII i XIII. Zagreb 1890, 1891.
Marun L., Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga družtva. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva XII–XIV. Zagreb 1890–1892
Marun L., Ruševine bazilike sv. Bartula na Kapitulu kod Knina. Vienac XXIV br. 32. Zagreb 1892.
Marun L., Dvie nadpisne uspomene o hrvatskom kralju Zvonimiru. Starohrvatska prosvjeta, stara serija III. Knin 1897.
Marun L., Ruševine crkve sv. Luke na uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927.
Matas A. K., Sinj. Prvo izvješće o c. k. državnom nižem gimnaziju u Sinju 1872–73. Split 1873.
Mažuranić V., Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića. Narodna starina VIII. Zagreb 1924.
Medini M., Starine Dubrovačke. Dubrovnik 1935.
Mesić M., Dimitar Zvonimir kralj hrvatski. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XXXIX. Zagreb 1887.
Mošin V., Ljetopis Popa Dukljanina. Zagreb 1950.
Novak V., Dva splitska falsifikata XII. stoljeća. Strena Buliciana. Zagreb-Split 1924.
Novak V., Analiza razvoda zemalja manastira sv. Benedikta u Splitu. Prilog IV. Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVII–XLVIII. Split 1924–1925.
Novak V., Ferdo Šišić 9. III. 1869. – 21. I. 1940. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 54. Zagreb 1949.
Novak V., Supetarski kartular. Zagreb 1952.
Ostrogorski G., Istorija Vizantije. Beograd 1947.
Pauly-Wissowa, Real-encyklopädie der classischen Altertumwissenschaft XV. Stuttgart 1932.
Pilat J., Kronika węgiersko-polska. Ed. Bielowski u Monumenta Poloniae historica I. Lwow 1864.
Plinius, Naturalis historia. Ed. C. Mayhoff. Lipsiae 1906.
Praga G., La Chiesa di Roma e i Croati. Italia e Croazia. Roma 1942.
Pray G., Annales Regum Hungariae I. Vindobonae 1764.
Program nastajnog društvenog rada (= Hrv. starinarskog društva u Kninu) Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927.
Rački F., Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. Književnik I. Zagreb 1864.
Rački F., Dopunjci i ispravci za stariju povjest hrvatsku. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XIX. Zagreb 1872.
Rački F., Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 24. 25, 27, 28, 30 i 31. Zagreb 1873–1875.
Rački F., Documenta historiae Chroaticae antiquam illustrantia. Zagreb 1877.
Rački F., Izvodi iz zapisa Marina Sanuda. Starine XXV. Zagreb 1892.

Rački F., Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. Preštampano iz LXX, LXXIX, XCI, XCIX, CV, CXV i CXVI knjige Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb 1894.
Rad Kninskog hrvatskog starinarskog družtva god. 1890. Zagreb 1891. Preštampano iz »Hrvatske«.
Radojčić N., Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira. Glas Srpske kraljevske akademije CLXXI (88). Beograd 1936.
Rattkay G. de Nagy Thabor, Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae. Viennae 1772.
Skok P., Francisco Bulicio ob honorem. Strena Buliciana. Zagreb–Split 1924.
Skok P., Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima. Zagreb 1950.
Smičiklas T., Poviest hrvatska I. Zagreb 1882.
Smičiklas T., Codex diplomaticus regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae II–XIV. Zagreb 1904–1916.
Šegvić K., Toma Splićanin državnik i pisac. Zagreb 1927.
Šišić F., O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, nova serija VIII. Zagreb 1905.
Šišić F., Iz arkiva u Željeznom. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva VII. Zagreb 1905.
Šišić F., Priručnik izvora hrvatske historije. Zagreb 1914.
Šišić F., Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji. Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, nova serija XIII. Zagreb 1914.
Šišić F., Geschichte der Kroaten. Zagreb 1917.
Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925.
Šišić F., Ljetopis Popa Dukljanina. Posebna izdanja Srpske kr. akademije knjiga LXVII – filozofski i filološki spisi knj. 18. Beograd-Zagreb 1928.
Šišić F., Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća. Jugoslavenski istoriski časopis I. sv. 1–2. Ljubljana-Zagreb-Beograd 1935.
Šurmin Dj., Hrvatski spomenici I. (Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium VI). Zagreb 1898.
Thallóczi L. - Barabás S., Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus, I-II. (Monumenta Hungariae historica, diplomataria, vol. XXXV, XXXVIII.) Budapest 1910, 1913.
Thomas Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitana. Ed. Rački (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XXVI.) Zagreb 1894.
Tomašić (Tomasich) I., Cronicon breve Regni Croatie. Ed. Kukuljević u Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IX. Zagreb 1868.
Treća glavna skupština Kninskoga starinarskoga družtva, obdržavana u Kninu dne 3. studenoga 1889. Pretiskano iz »Obzora« i »Narodnog Lista«. Zagreb i Zadar 1889.
Urlić-Ivanović G., Pridavo-poviestne uspomene iz Kninske prošlosti. Narodni koledar za g. 1875. Zadar (1874).
Urlić-Ivanović G., Davni Šinod. Supplemento al Bollettino di archeologia e storia Dalmata II. 1879. Split 1879.
Urlić-Ivanović G., Na hrvatskom Kosovu. Spomen knjiga otvora Prvoga muzeja hrvatskih spomenika. Zagreb 1894.
Virag A., Pabirci po davnijoj hrvatskoj povijesti. Izvješće kr. Velike gimnazije u Rieci koncem školske godine 1890/1891. Rieka 1891.
Zlatović S., Stare narodne zadužbine hrvatskih kralja u Dalmaciji. Viestnik hrvatskoga arheologičkoga družtva V. Zagreb 1883.
Zlatović S., Hrvatske starine u Kninu. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva X. Zagreb 1888.

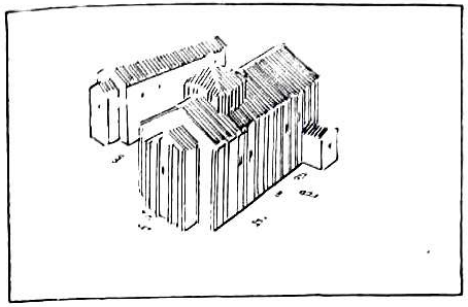

Dyggveova rekonstrukcija mauzoleja hrvatskih kraljeva na otoku u Solinu (History of Salonitan Christianity. Fg. VI. 10.)

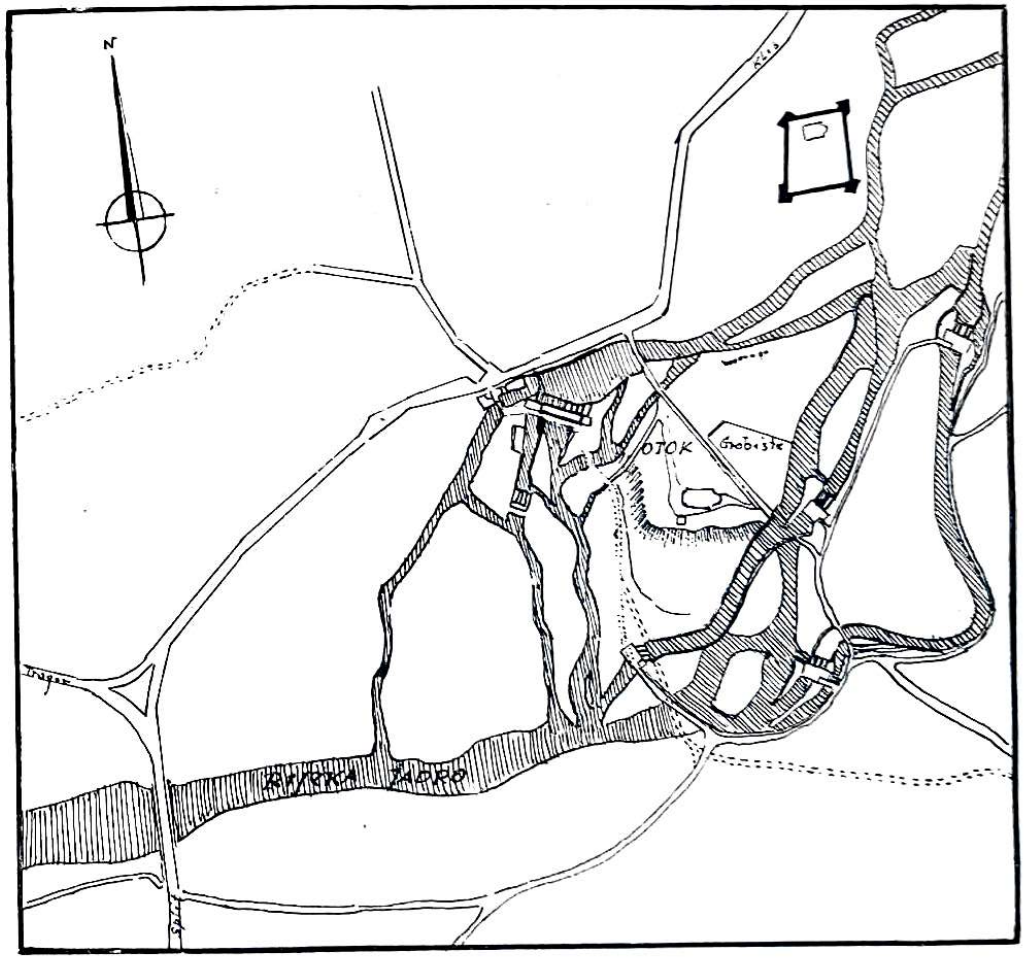

Rukavi rijeke Jadro kod otoka u Solinu g. 1830. (Precrtano iz radnje F. Dyggve u Šišićevom Zborniku Zagreb 1929. Tabla I. između str. 576 i 577.).

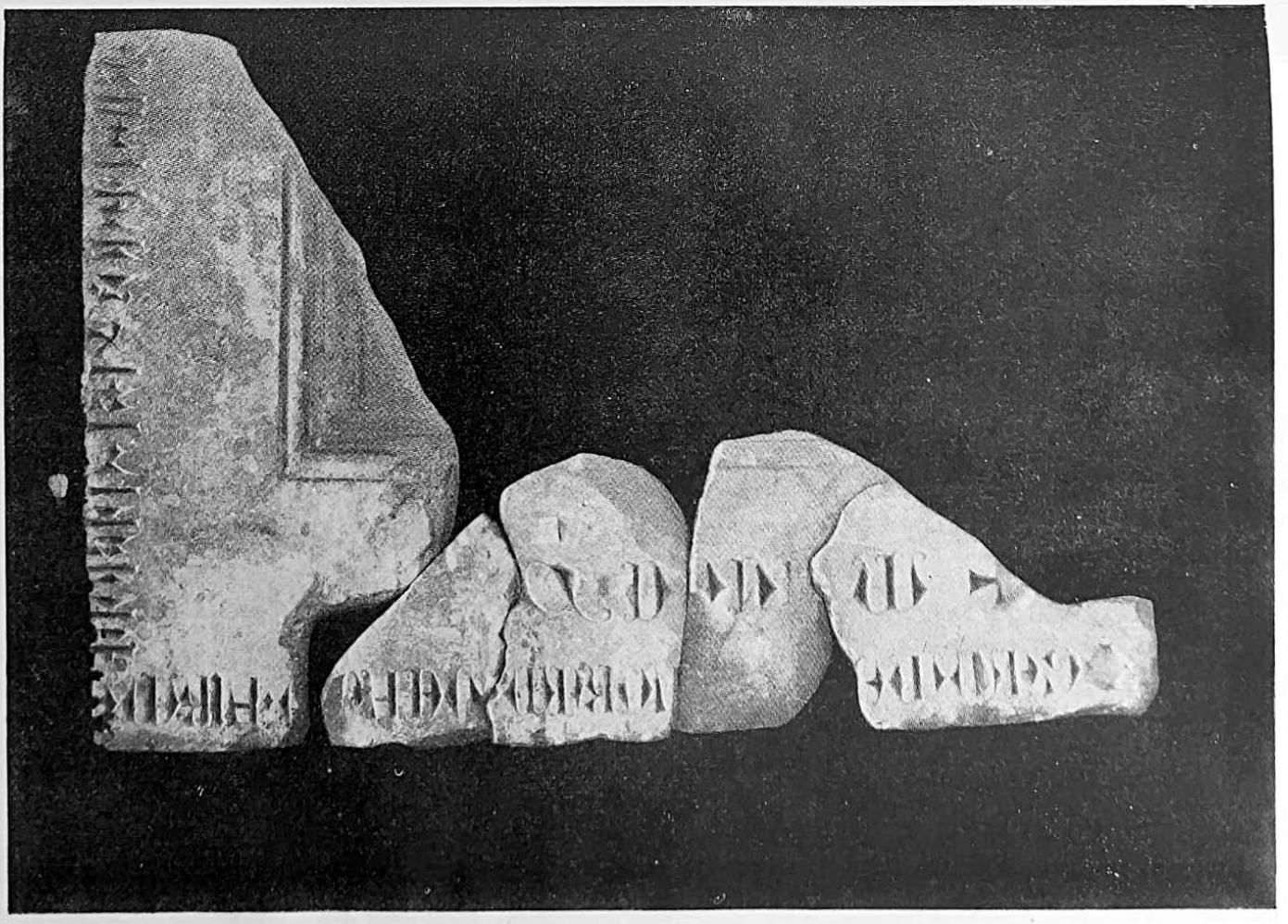

Natpis iz g. 1405., koji spominje kralja Zvonimira (... FIRMA QUORVM REX ZONEMERIU(S)...). Pronaden u Ostrvici, sada u Muzeju hrvatskih starina u Splitu.

Arheološki ostaci na Ceceli kod Drniša (na slici istraživač fra L. Marun)

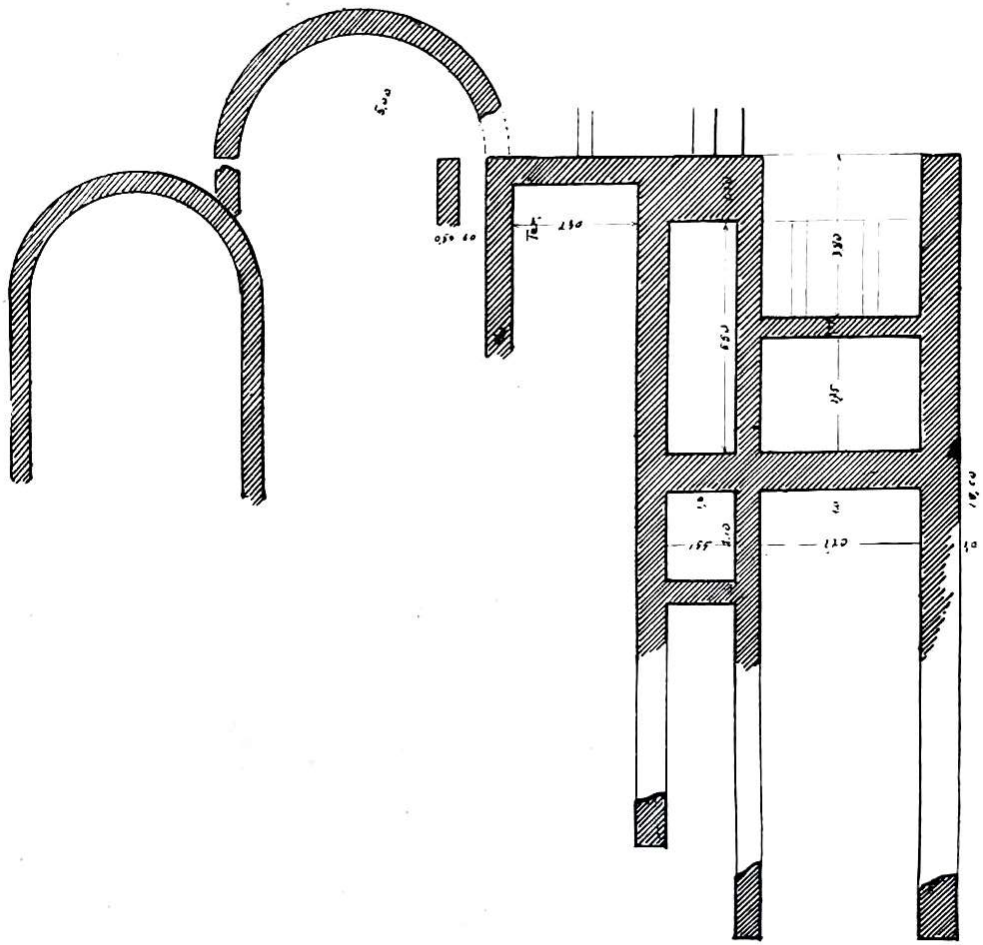

Ruševine crkve sv. Cecilije na Petrovom polju kod Drniša.
Nacrt ing. V. Ivaniševića. – (Legenda Marunova).

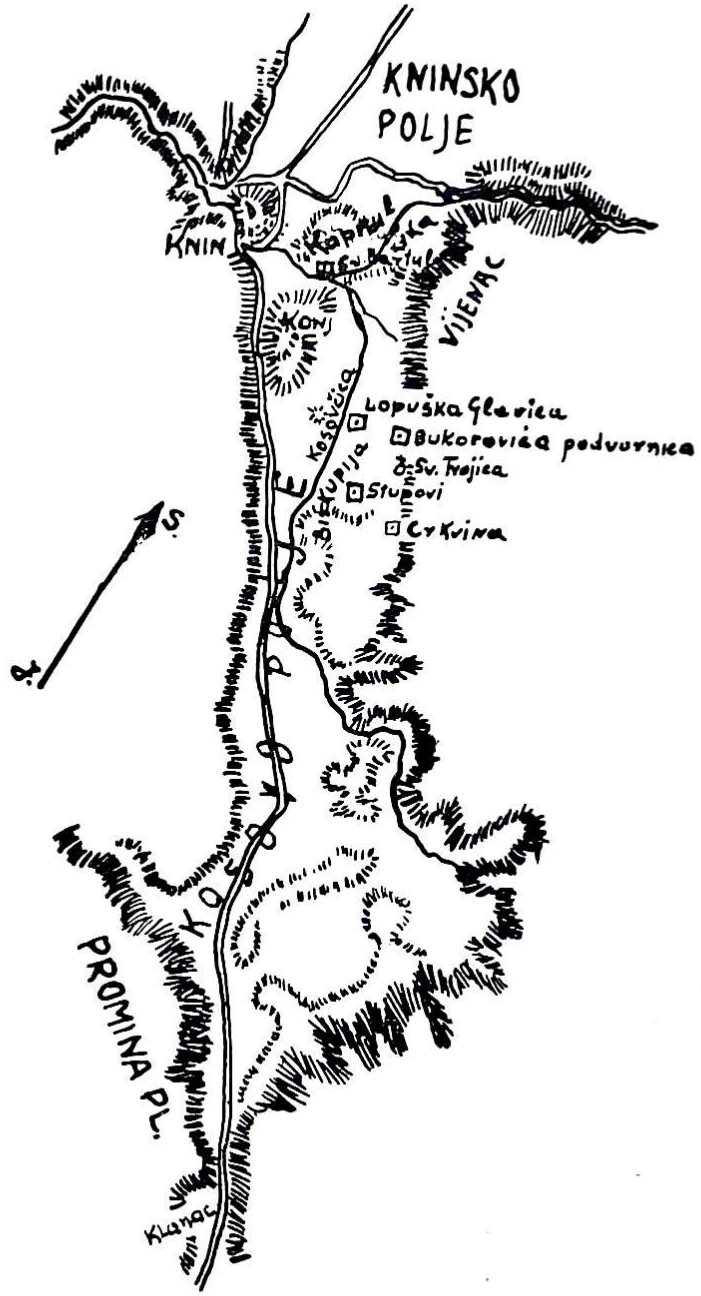
KNINSKO
POLJE
KNIN
VIJENAC
Lopuška Glavica
Bukorovića podvornica
Stupovi
Crkvina
S.
PROMINA PL.
Klanac

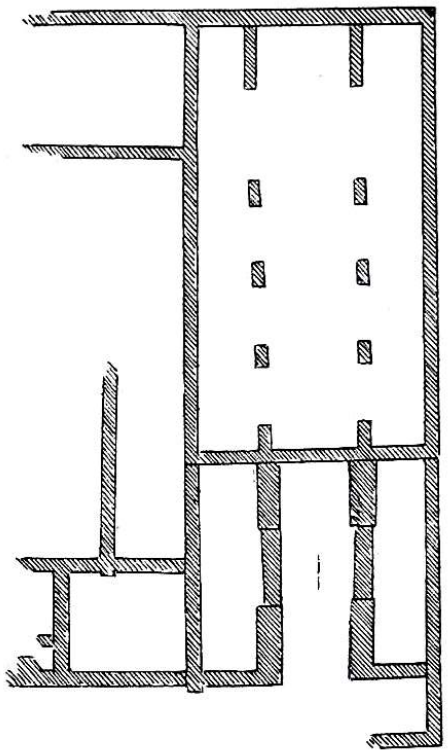

Tloris starohrvatske bazilike
na Crkvini u Biskupiji (I. crkva)

B. Petrić

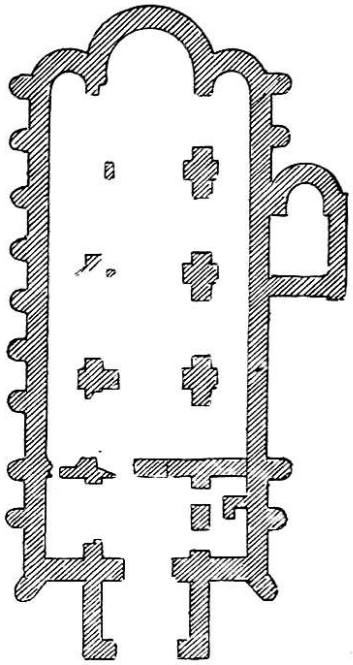

Tloris starohrvatske bazilike na Stupovima u Biskupiji (II. crkva)
(po F. Radiću)

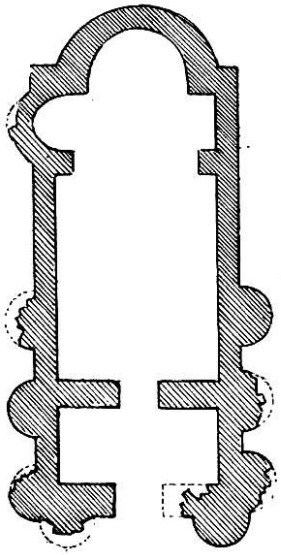

Tloris starohrvatske crkvice na Lopuškoj glavici u Biskupiji (III. crkva)

B. Petrić

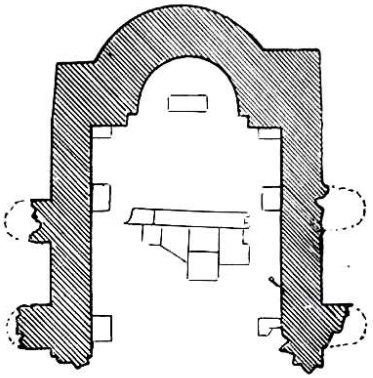

Tloris starohrvatske crkve na Bukorovića podvornici u Biskupiji (IV. crkva).

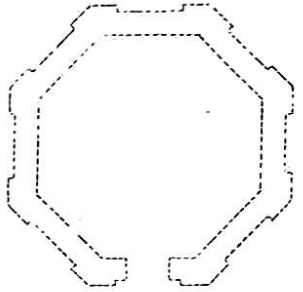

Imaginarni Tloris crkve kod Sv. Trojice u Biskupiji. Prema Visjalićevom opisu »rotonda ottangolare« ... »a quisa della metropolitana di Spalatro con arcate all'intorno«. (V. crkva).

Dva groba Popovića položena na stare zidove.

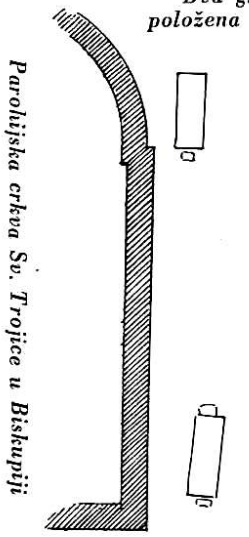

Parohijska crkva Sv. Trojice u Biskupiji

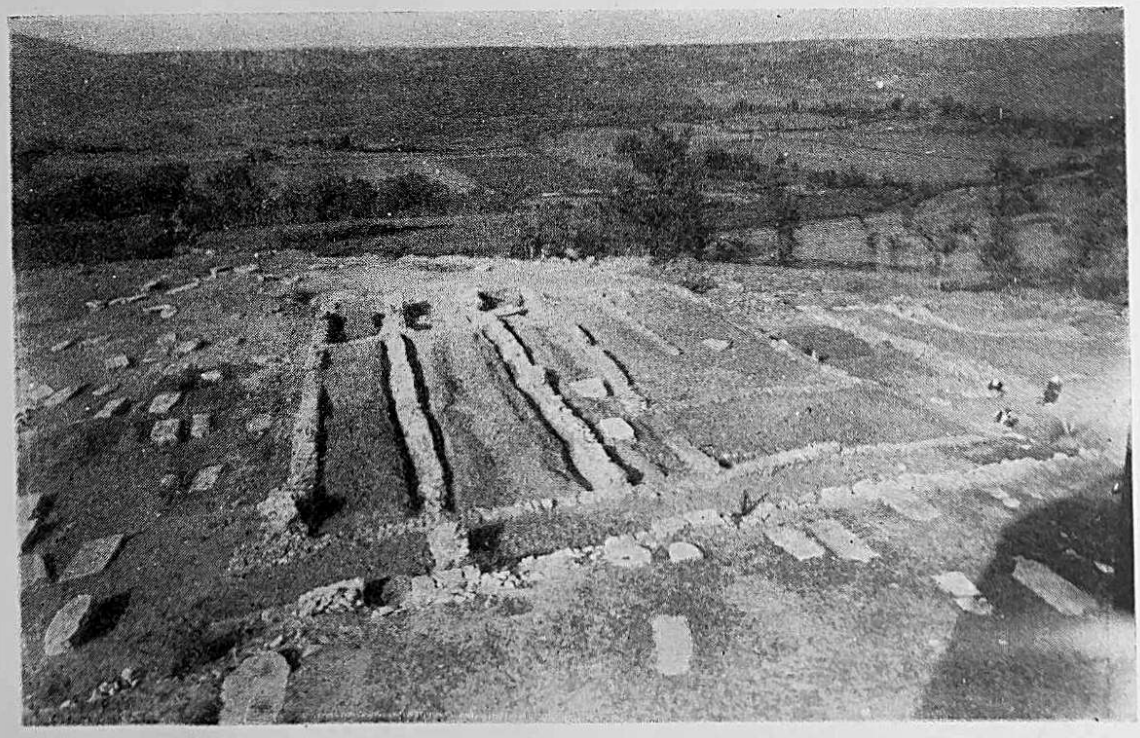

Temelji starohrvatske crkve na Crkvini u Biskupiji, snimljeno sa začelja (I. crkva).

Restaurirani temelji starohrvatske crkve na stupovima (sv. Cecilija) u Biskupiji (II. crkva).

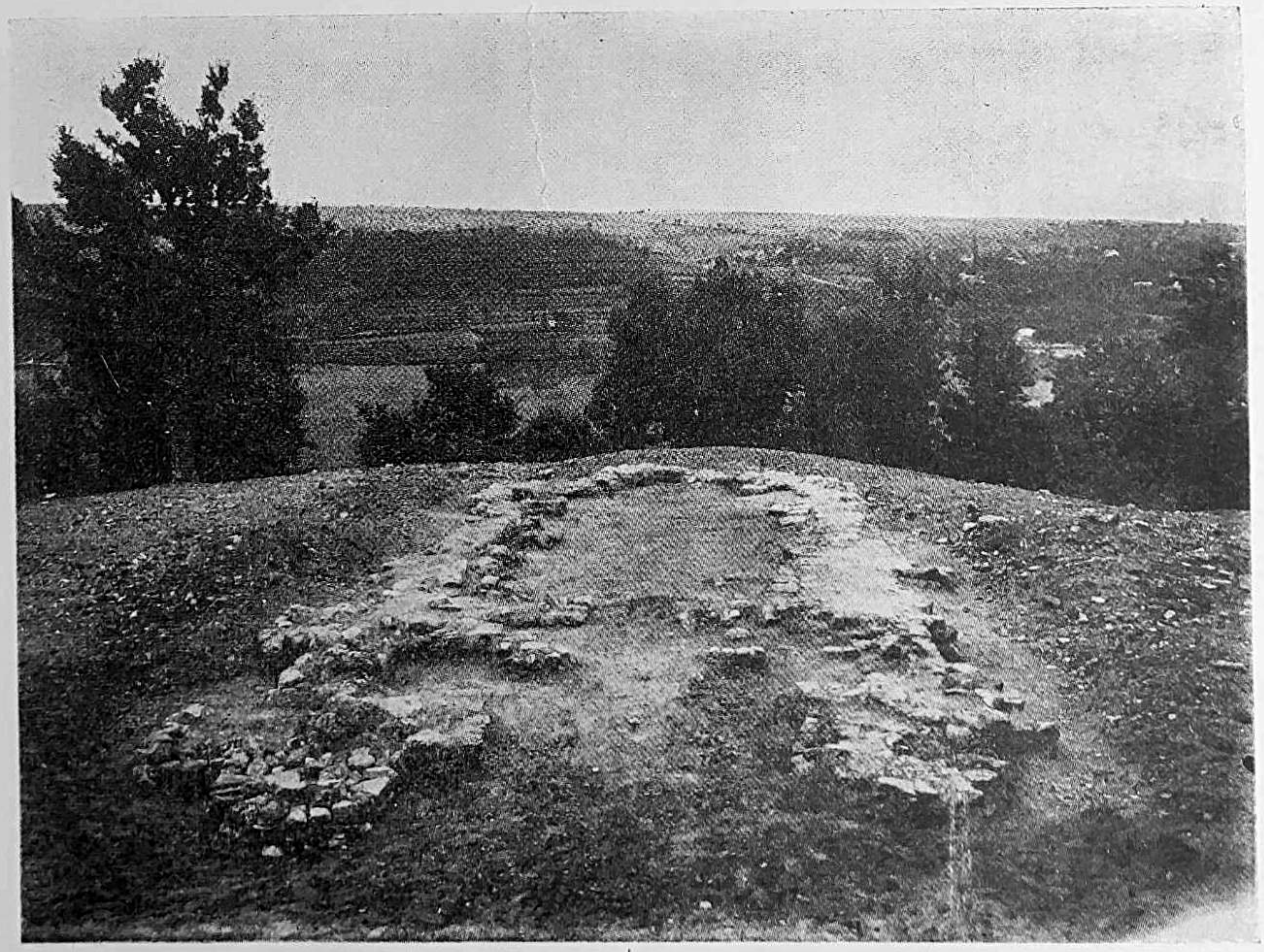

Ostaci temelja starohrvatske crkve na Lopuškoj Glavici u Biskupiji (III. crkva).

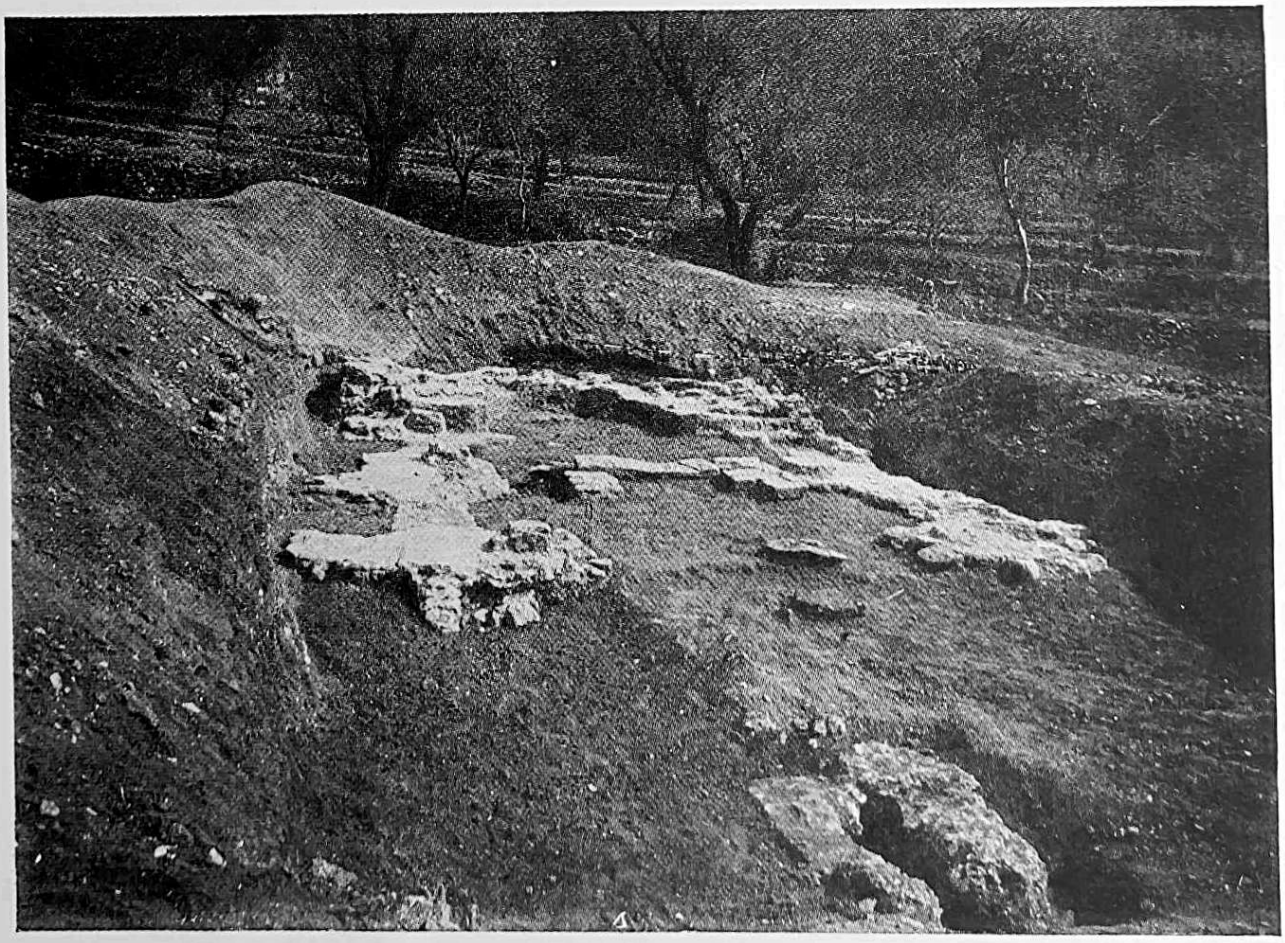

Ostaci temelja starohrvatske crkve na Bukorovića podvornici u Biskupiji (IV. crkva).

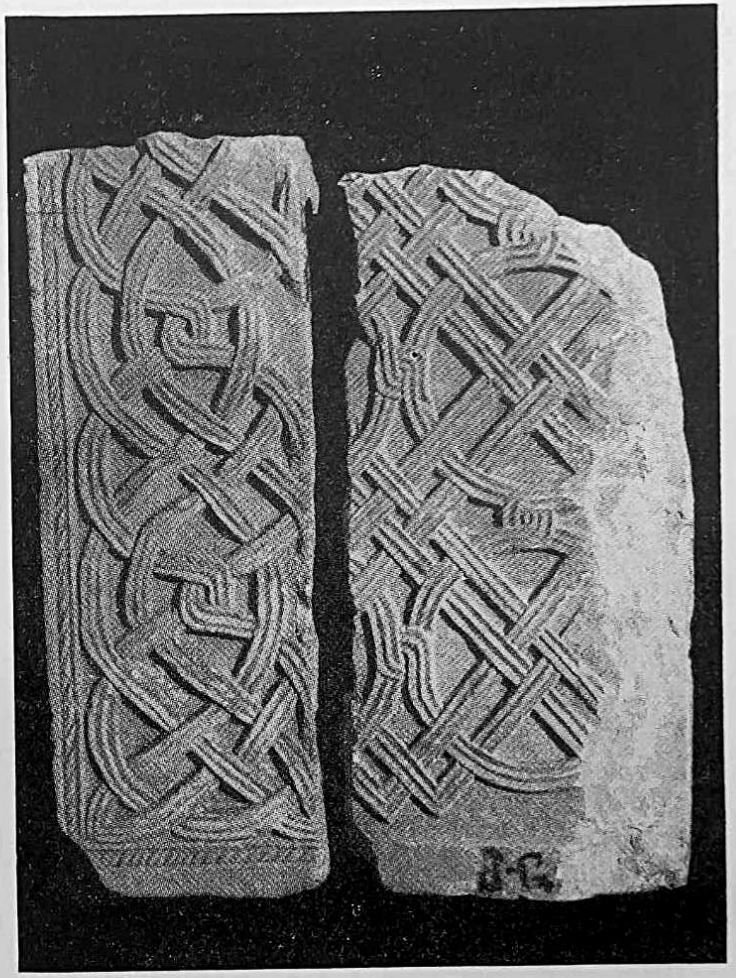

Pleterna plastika sa Crkvine u Biskupiji (I. crkva).

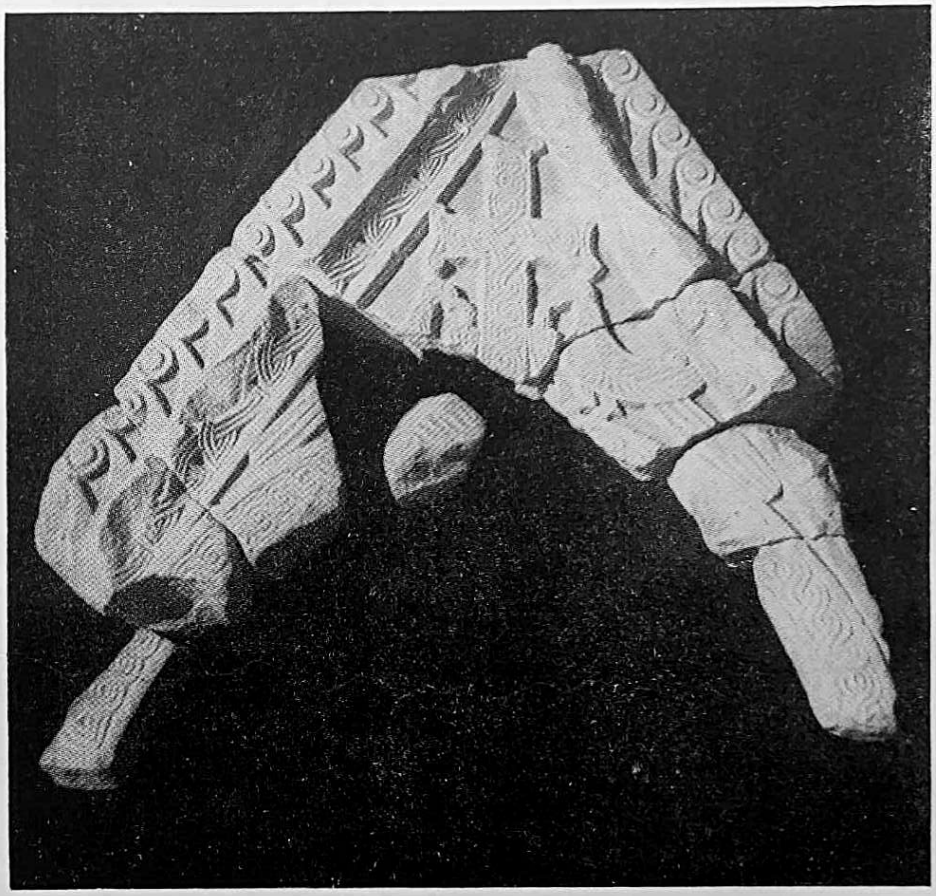

Ostaci tegurija iz crkve na Stupovima u Biskupiji (II. crkva).

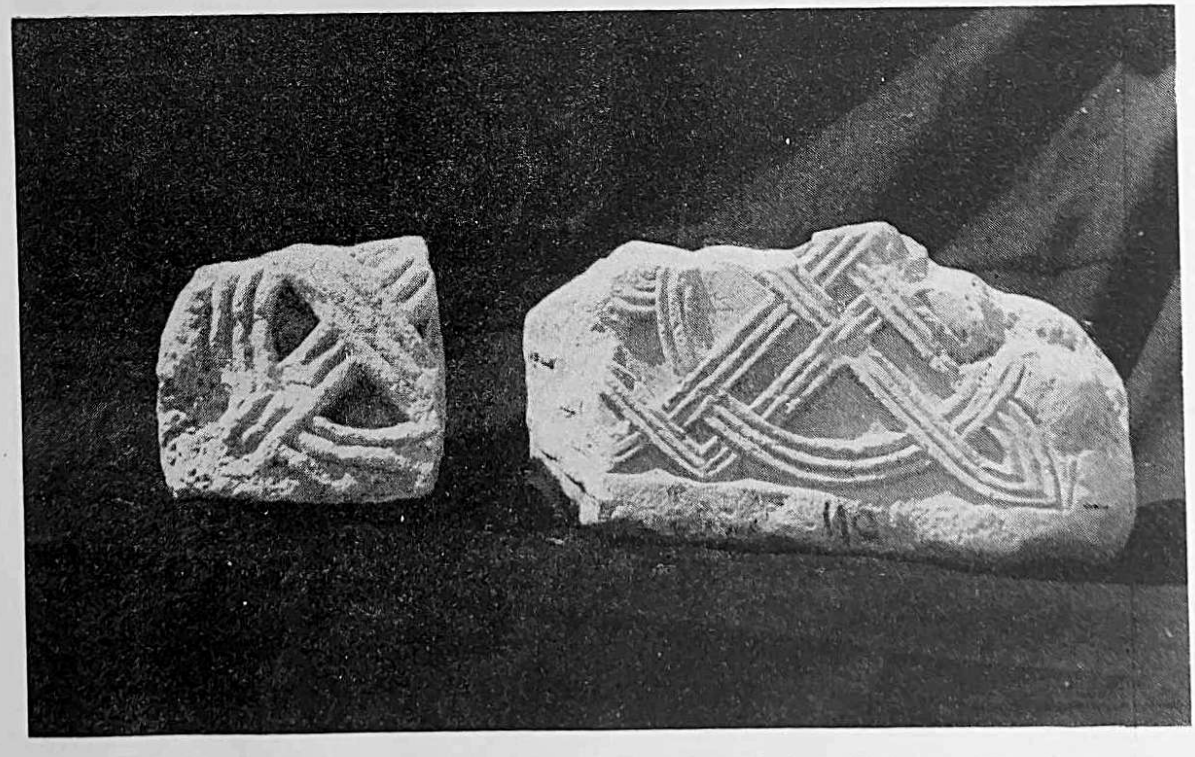

Pleterna plastika iz starohrvatske crkve na Lopuškoj Glavici u Biskupiji (III. crkva).

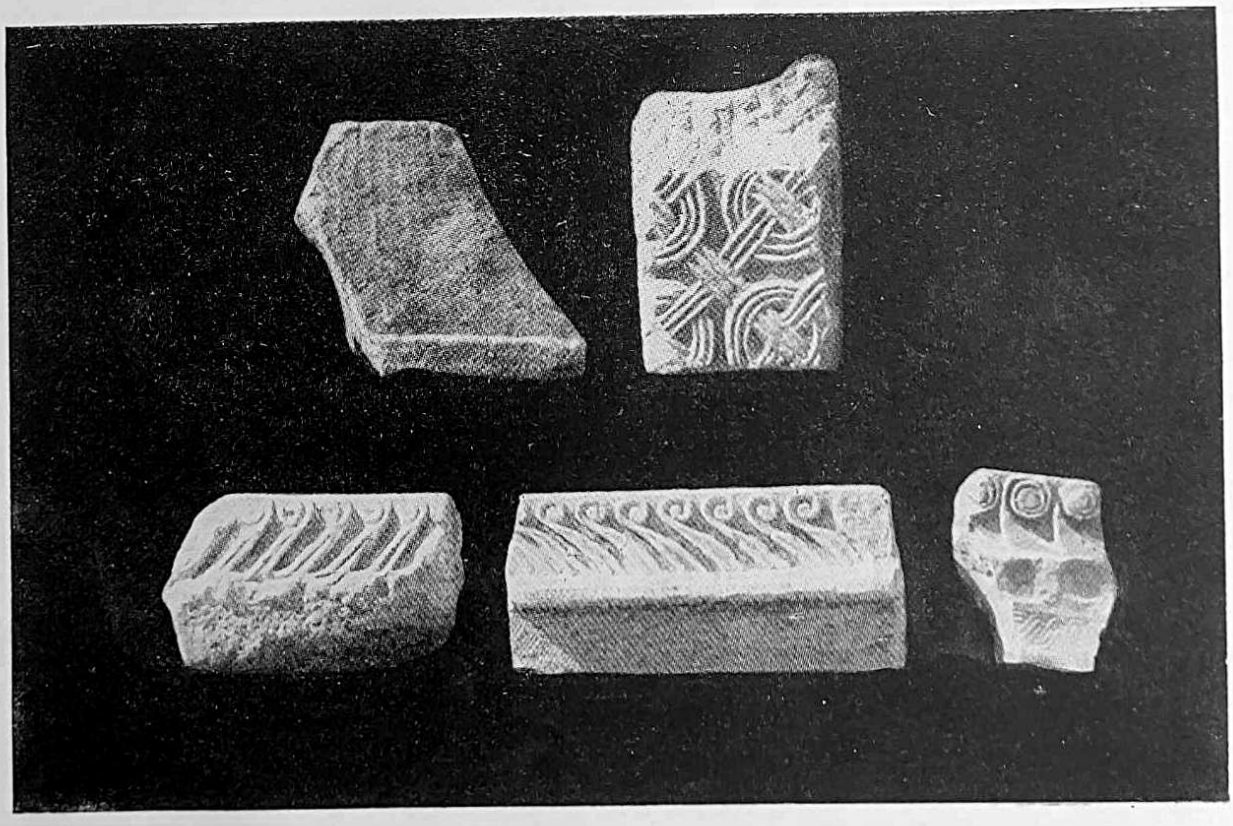

Arhitektonski ostaci iz starohrvatske crkve na Bukorovića podvornici u Biskupiji (IV. crkva). (Nije potpuno pouzdano da brojevi 3 i 5 potječu iz IV. crkve).

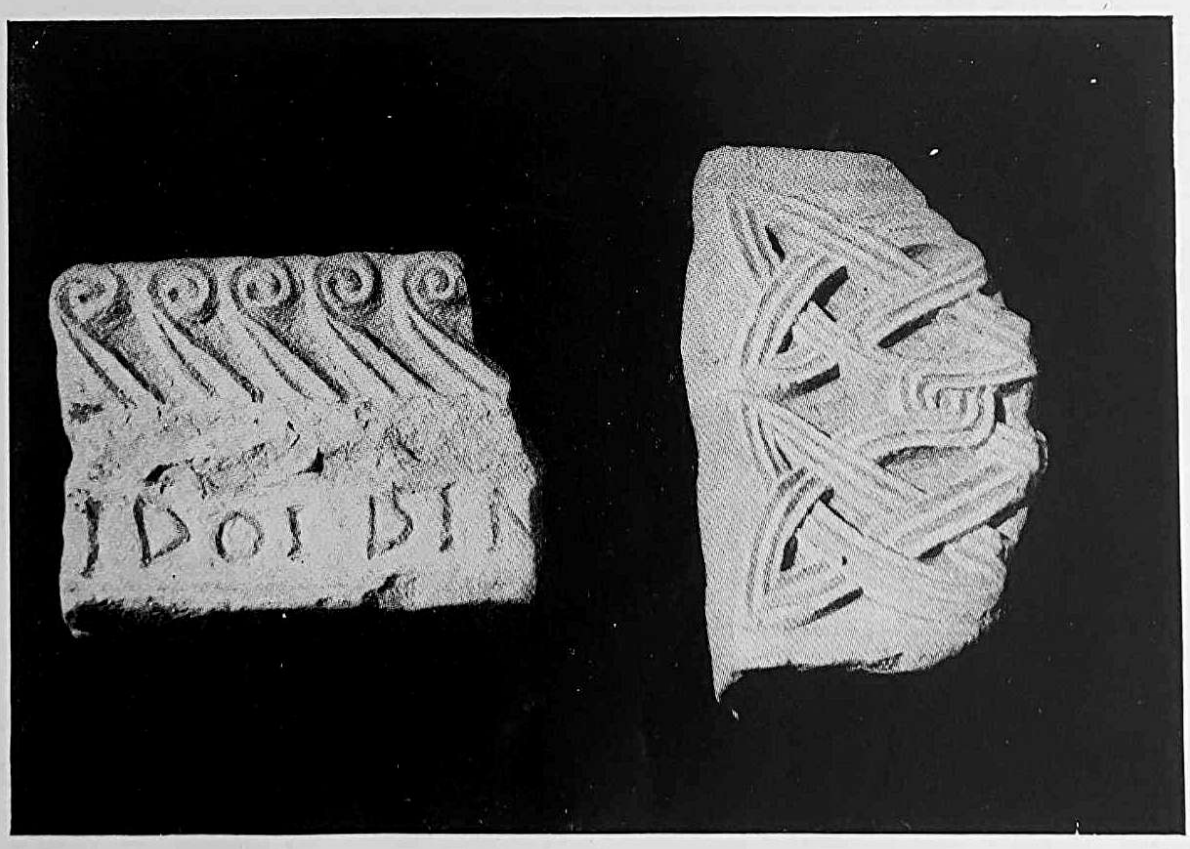

Ostaci natpisa i pletera pronađenog kod župske crkve sv. Trojice u Biskupiji (V. crkva).

N. R. Hrvatska

Ured za katastar: Knin

PRERIS IZ KATASTARSKE MAPE

SITUACIJA PREMJERENA 1828.

LITOGRAFIRANO PO STANJU 1906.

R. = 1 : 2904.

Kat. općina: Biskupija

R.= 1:2904.

NB! Radi lakše orijentacije

»Stupovi« su na kartu uneseni naknadno.

Oznaka »Cecele« u Biskupiji na katastarskoj mapi

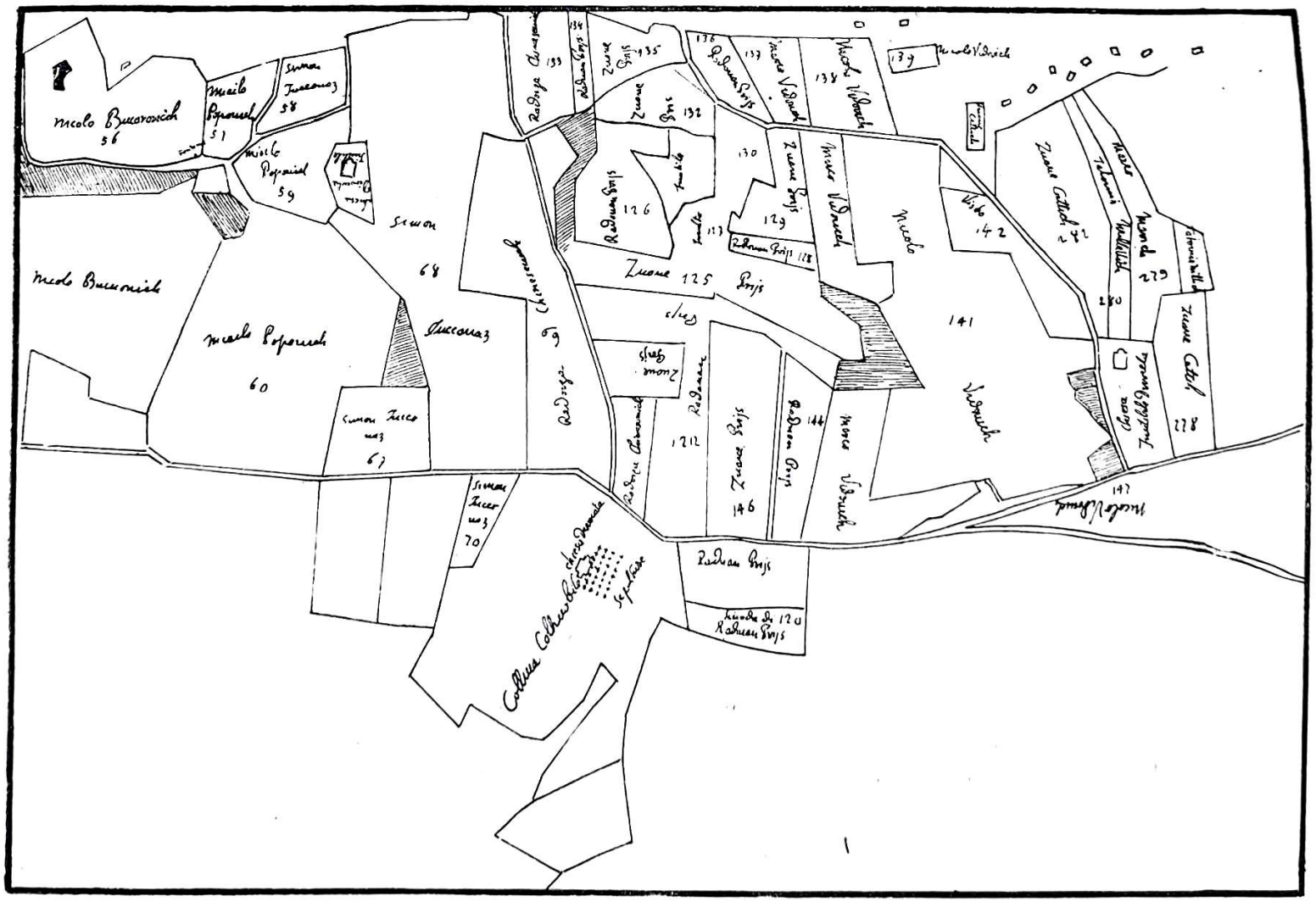

Kopija katastarske mape segmenta Biskupije, koju je g. 1709. izradio ing. Cosmo Faventini.

Ostaci crkve i utvrde na Kapitulu kod Knina (snimljeno 1931. g.), koje je g. 1942. porušio talijanski okupator.

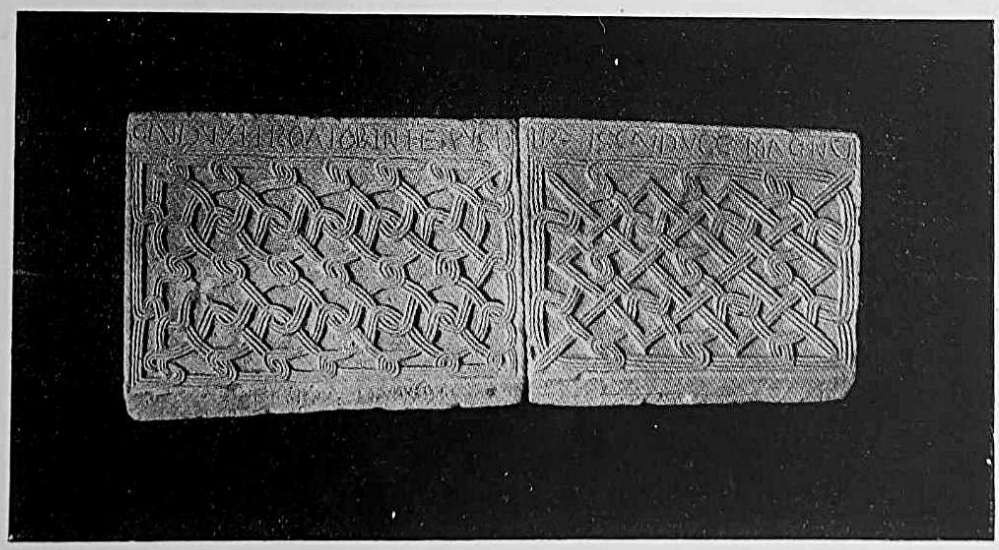

Natpis Svetoslava i Držislava iz starije crkve na Kapitulu kod Knina.

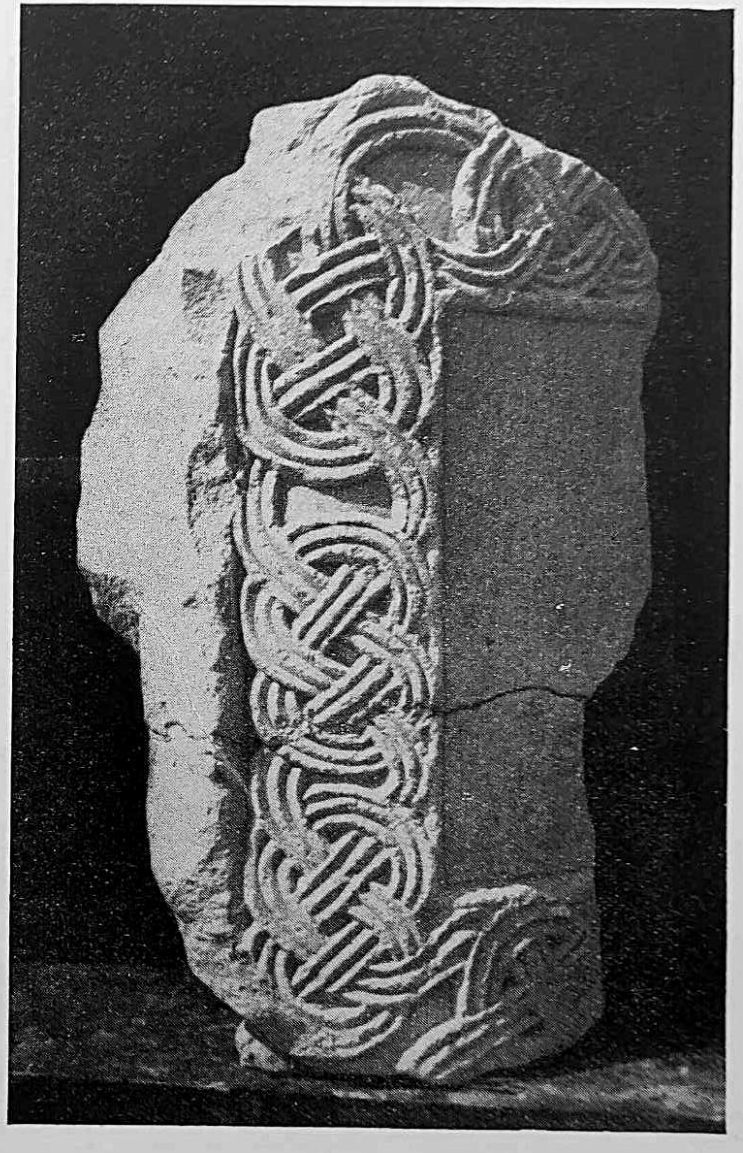

Kapitul kod Knina. Ulomak vjerojatno prsobrana sa ambona, vanjska strana.

KNJIŽNICA I
„Bogdan
ZAGREB
OPĆIN

Kapitul kod Knina. Ulomak vjerojatno prsobrana sa ambona, unutrašnja strana.

2 -01- 1998

11 -02- 2007

2008
02 -11- 2017

- 6 -02- 2018

22.03.2021.

23 -08- 2025

09 -02- 2026

949.75 93.870
GUNJ Gunjača, S.
k Kako i gdje

949.75
GUNJ
k 93.870

R 2020.

R 2019.

949.75
GUNJ
k

93870

Knjižnica B.Ogrizovića